

HEGYI KLÁRA

Egy világbirodalom végvidékén

2. kiadás

GONDOLAT • 1982

A sorozat szerkesztésében közreműködött az MTA
Történettudományi Intézete

Szerkesztő Heckenast Gusztáv

Lektorok Makkai László Szakály Ferenc

ISSN 0324-7716 ISBN 963 281 086 4 © HEGYI KLÁRA 1976

Tartalom

A TÖRÖKÖK VILÁGA

Bizánc határától a Duna partjáig

Despota szultánok és szolgarendű főemberek

A hódítások

A fordulat évszázada

Fényét veszítő félhold

A belső bomlás

A balkáni országok a török birodalomban

**AMI A TÖRÖKÖK VILÁGÁBÓL MAGYARORSZÁGON
MEGVALÓSULT**

A katonai megszállás

A polgári berendezkedés

Törökké lett városok

Gazdag törökök, szegény törökök

Amiből a hódítók éltek: az alattvalók adói

Katonai megszállás vagy polgári berendezkedés?

AMI A MAGYAROK VILÁGÁBÓL MEGMARADT

Kettős uralom alatt önállóan

A gazdasági lehetőségek

Az önvédelem kényszere és a jogélet szabadsága

Magyar városrészek török várak lábánál

Ki akar főbíró lenni?

Menekülők országrésze

Hol feküdt a török korban Szeremle?

A KÉT VILÁG HARCA: A KETTŐS URALOM

Összetartó erők a szétdaraboltságban

Versenyfutás az alattvalók adóiért

Királyi és nemesi adószedők a hódoltságban

Közbenjárás és védelem

Ne a törökhöz!

A pásztói csata

Két világnézet találkozásán

Mérleg

Irodalom

Időrendi áttekintés

"... és betelik amaz átok₃ hogy az mi az hernyótul megmarad, azt az cserebogár eszi meg." (Szabó János kun kapitány leveléből, 1669)

Augusztus 29-e szerencsés napja volt Magyarországon Szulejmán szultán hadseregének. 1521-ben Nándorfehérvárt, Magyarország legfontosabb déli erődítését foglalta el ezen a napon, öt év múlva a mohácsi csatamezőn győzött, újabb tizenöt év elteltével, 1541. augusztus 29-én az ország fővárosát, Budát szerezte meg. A három eseményt nemcsak a nap véletlen egyezése sorakoztatja egymás mellé. Ezen a három sorsdöntő napon, s a velük elmúló két évtized során összeomlott és darabokra szakadt a középkori Magyarország. Középső része másfél évszázadra a török birodalom legtávolabbi európai határtartománya lett.

A török kor másfél évszázada mindig vonzotta, ma is vonzza a kutató kíváncsiságot. De mivel a történeti érdeklődés maga is együtt változik a történelemmel, minden kor más iránt érdeklődött ebből a százötven évből. A török-magyar viszony kutatói hosszú időn át mindenekelőtt a nagypolitika, a diplomáciai kapcsolatok alakulását állították a középpontba, az élet és a társadalom alsóbb régióiban pedig a hadjáratok és a várvédő harcok eseményeit és eredményét: az ember és az anyagi javak pusztulását. A régi történeti munkák és a szépirodalom hatása nyomán talán még ma is ezekre a kérdésekre vagyunk a legfogékonyabbak.

Az utóbbi évtizedekben irányt váltott a török uralommal foglalkozó kutatók érdeklődése. Ma olyan kérdésekre keresik a választ, hogy

milyen változásokat hozott a hódítás az ország népességében, milyen gazdasági lehetőségekbe kapaszkodva tudtak fennmaradni a meghódítottak, hogyan éltek - a szultán és a Habsburg király, török és magyar urak kettős nyomása alatt - a városok és falvak lakosai. Az erőteljes forrásfeltáró és feldolgozó munka nyomán egyre többet tudunk a török uralom alá került országrész mindennapjairól.

Az itt következő lapoktól se várja az olvasó kalandos katonai vállalkozások, hősi helytállások és gyáva megfutamodások, diplomáciai fondorlatok és főúri intrikák leírását. Ebben a munkában arra teszünk kísérletet, hogy a törökök magyarországi határtartományának hétköznapijait mutassuk be. Az évszázadok távolából megpróbáljuk felidézni a török kor feledésbe merült sok ezer szereplőjét, törököket, magyarokat, betelepülő délszlávokat, urakat, katonákat, városi főbírókat és parasztokat, felkutatni, kor-diktálta, sajátos érdekeiket és megérteni látszatra nehezen érthető, sokszor egyenesen visszataszító, de végül is természetesnek bizonyuló magatartásukat.

A kor szülöttei nem pusztán a háborúk pusztításaitól szenvedtek, bár ezt is elég lett volna elviselni, hanem az ellentétes érdekek, törekvések és szokások szorításától is. A 16. században két világ találkozott Magyarországon, s kényszerült másfélszázados együttélésre. Két világ, amelyik társadalma szerkezetében, gazdálkodása módjában, jogrendjében, vallásában, szokásaiban és nyelvében - az élet minden területén tagadta egymást. Együttélésük csak azt hozhatta, ami a korszak valósága volt: folytonos háborút és csatározást, amit kölcsönös megalkuvások és egyezkedések kísértek az élet minden területén.

A két együttélő világból az első, a magyar ismert, vagy legalábbis ismertebb. Sokkal több téves ítélet, romantikus elképzelés kapcsolódik a másikhöz, a törökökéhez. Járjuk be először ezt a világot, hogy azután könnyebben megérthessük e másfélszázados, kelletlen együttélés nagyobb, politikai és apróbb, mindennapi problémáit.

A törökök világa

Bizánc határától a Duna partjáig

A mohácsi csatavesztés évéig, 1526-ig, éppen két évszázad telt el azóta, hogy a Kisázsiába nemrég érkezett oszmán-törökök törzse elhódította a bizánci császártól első jelentősebb városát, Brusszát, s néhány évtizedre fővárosává tette. E két évszázad alatt a megtelepedéskor néhány száz családból álló törzs Kisázsia nyugati partjáról eljutott Egyiptomba, keleten megkezdte vég nélküli háborúját a perzsa birodalommal, az európai szárazföldön rendre megtörve a balkáni népek ellenállását Buda alá ért, flottája pedig állandó veszélyt jelentett a Földközi-tenger vizein.

A törzset a mongolok nyomása a 13. század első felében hajtotta Kisázsiába, amelynek akkori uralkodói, a szeldzsuk szultánok katonai szolgálataik fejében nekik adták téli szállásul Szöjütöt és közvetlen környékét. Ez a kis település a bizánci határhoz közel, Brusszától keletre feküdt. A törzs szolgálata határvédelemből és az ellenséges terület dúlásából állt, s kiváló lehetőséget kínált a terjeszkedésre Bizánc és a szomszédos emirátusok rovására.

A névadó és dinasztiaalapító Oszmán uralkodása idején, a 14. század elején, a törzs egy sor kisebb határmenti erődöt foglalt el a bizánci birodalomtól, majd 1326-ban az első jelentős várost, Brusszát. Hamarosan kijutott a Márvány-tenger partjára, s először a szerbek ellen harcoló görögök hívására, később már kérés nélkül megjelent a Balkán félszigeten. 1354-ben megszállta a földrengéstől romba dőlt Gallipolit, s ezzel kiépítette első állását az európai oldalon.

A kisázsiai szeldzsuk birodalom akkor már kisebb-nagyobb önálló fejedelemségekre esett szét, s az oszmán-törökök a nyugati terjeszkedéssel egyidőben ellenük is megindították hadjárataikat. Ezen a két fronton harcolták végig a 14—15. századot, mindenütt megkeresve az ellenállás gyenge pontjait: belviszályoktól megingott államokat vagy egymással háborúzó szomszédokat. Ilyenkor azután fegyveres erővel vagy a megmentő szövetséges oltalmát ajánlva közbeléptek, s e közbelépések egy-egy újabb tartományt szereztek

a birodalomnak. Ekkor már nyugodtan nevezhetjük birodalomnak az új államot. A 14. század végére a Balkán félsziget déli része és keleti fele, fel egészen a Dunáig, a törököket uralta, s fegyvereiktől leerve vagy önként meghódolva hozzájuk csatlakozott a kisázsiai fejedelemségek többsége. S uralmuk nemcsak ott érződött, ahol helyőrségeket hagytak. A Balkán még meg nem szállt államai majd mind vazallusi függésbe kerültek tőlük, s a hajdan hatalmas bizánci császárság fővárosa, Konstantinápoly, körülzárva élte minden jel szerint utolsó napjait.

A függésbe került államoknak a történelem még félévszázadra megkegyelmezett. Ázsiában új hódító jelent meg, a mongol Timur Lenk, más néven Tamerlán, s az új század hajnalán betört Kisáziába. 1402-ben Ankara mellett szétverte Bajazid szultán hadseregét, s a szultánt vasketrecbe zárva magával vitte ázsiai székvárosába, Szamarkandba. A szultán négy fia tizenegy évig marakodott a hatalomért. Ez a tizenegy év volt az első és utolsó komoly lehetőség arra, hogy a balkáni államok összefogjanak és az európai országok hathatós segítségével visszaszorítsák a törököket Kisáziába. Európa elszalasztotta az alkalmat, s amikor tizenegy év után az utolsó életben maradt szultánfi újra egy fő alatt egyesítette a birodalmat, csak Kisáziában kellett rendet csinálnia, mert a Balkánt úgy kapta vissza, hogy el sem veszítette.

A birodalmat a vereség és a belháború csak átmenetileg rendítette meg, lendületes fejlődését és terjeszkedését már nem tudta megakasztani. Az oszmán-törökök szultánsága a 14. század végére kívül-belül szilárd, jól szervezett állammá vált, amelyen az anarchia csak ideiglenesen tudott úrrá lenni. Kialakult a meghódított területek, az ott talált anyagi értékek hasznosításának módszere a további terjeszkedés szolgálatában, működött az adóztatás rendszere, az államapparátus és a hivatalszervezet, és megszületett a térség legerősebb hadserege.

A század eleji megtorpanás után nem kellett sokáig várni az újabb hadjáratokra. A 15. század harmincas éveiben pusztító török seregek remegtették meg Szerbia, Albánia és a görög félsziget

földjét. A megújult veszély, az elbukó városok intő példája, összefogást sürgetett a megmaradt balkáni és a nyugati országok között. Ez az összefogás Hunyadi János és az albán Szkander bég harcaiban, sikereiben-kudarcaiban valósult meg. Hunyadi győzelmes balkáni hadjárata 1443-44 telén, majd Nándorfehérvár védelme 1456-ban azonban csak a magyar földek közvetlen támadásától tartotta vissza a törököket, megállítani már nem tudta őket. 1451-ben óriás került a szultáni trónra: II. Mohamed, a Hódító. Kétéves gondos előkészület után elfoglalta Konstantinápolyt, amit Brüssza és Edirne után a birodalom végleges fővárosává tett. Minden további lépése egy-egy balkáni ország bukását hozta. 1459-ben végleg török tartomány lett Szerbiából, 1460-ig a görög félszigetből. Három év múlva elesett Bosznia, Albánia 1467-ig, Szkander bég haláláig még tartotta magát, azután szomszédai sorsára jutott. A Hódító halálakor (1481) a törökök már a Szávától délre fekvő magyar erődítéslánccal álltak szemben, Kisásziában a század hetvenes éveire egyetlen riválisuk sem maradt, megnyílt az út az arab és a perzsa földek felé. A Dunától északra a hűbéres román vajdaságok, a Fekete-tenger túlsó partján pedig a krími tatár kánok mindenkor megbízható vazallus állama erősítették a birodalmat.

A századforduló csendesebb évtizedeit 1512-től Szelim szultán, a Rettenetes, nyolcesztendő uralma követte, amelynek során a nyugati végeken szerződésekkel biztosított béke volt, a háborúk súlya keletre helyeződött át. Megkezdődött az évszázados viaskodás a legyőzhetetlen ellenféllel, az éppen újjászülető perzsa birodalommal. Szelim szétverte a sah seregét, meghódította fővárosát, Tebrizt, majd délnek fordult. Lerohanta a Közel-Keletet és Egyiptomot. A páratlan lendületű terjeszkedést 1520-tól egy újabb óriás, Hódító Mohamedhez felérő hatalmas egyéniség, Törvényalkotó Nagy Szulejmán folytatta. Már a trónra léptét követő évben megindult Magyarország ellen. Halálos sebet ütött rajta: kéthavi ostrom után elfoglalta a déli védvonal legfontosabb erődítését, Nándorfehérvárt, a mai Belgrádot. Az ország gyengén, szegényen, tehetetlenül nézett a mohácsi csata elé.

Despota szultánok és szolgarendű főemberek

Ma is a történelem nagy kérdőjelei közé tartozik az, hogy miért kezd el hódítani egy nép, s miért éppen az s nem egy másik, amelyik a kezdetek kezdetén talán erősebb, nagyobb is nála. A szétesőben levő kisázsiai szeldzsuk birodalomban az önálló fejedelemségek legtöbbje jelentősebb volt az oszmán-törökök törzsénél, hosszabb helyi múltja is volt. Mégis ők estek áldozatul az újonnan jöttek terjeszkedésének.

Az oszmán-törökök háborúit, mint általában a mohamedánokét, sokáig és előszeretettel magyarázták vallási indítékokkal. Az iszlám minden hívő, s elsősorban az uralkodók kötelességévé tette az igaz hit terjesztését, a szent háborút a hitetlenek ellen. Az akkori török írásokat olvasva valóban úgy érezhetjük, hogy harcuk mozgatóerejét ez a vallási parancs adta. A szultánok, „Allah árnyékai a földön”, „a szent háború gyepelőjét fordították” az ellenséges országok felé, a harcban elesettek „a vértanúság kelyhét ürítették ki”. A szultánok katonái, különösen a vallási fanatizmusban nevelt janicsárok, magukat nem törököknek, hanem muszlimnak, az „igaz hit harcosainak”, birodalmukat „a szent háború országának” tekintették, s Allah és Mohamed próféta nevével mentek a harcba.

A gondolkodást nagyon erősen meghatározta a vallás szabta kötelesség - a mélyben azonban más mozgatóerők hatottak. A vallásháború parancsa a hódításoknak csak ideológiáját adta, nem pedig azoknak kiváltó oka volt. Gondoljuk meg: a szultánok hadserege akkor sem állt meg, amikor hitsorsosaival került szembe, a Próféta zászlaja alatt foglalta el Bagdadot, Kairót és a szent Mekkát is. S egy másik tény, ami a háborúk vallási indítékát megkérdőjelezi: a törökök éppen a nagy terjeszkedés időszakában nem térítettek erőszakosan. A 15-16. században a Balkánon nagy tömegű keresztény tért át ugyan a mohamedán hitre, ezt azonban nem a külső erőszak váltotta ki, hanem a kényszerhelyzet: a vagyon- és földmentés reménye.

Az okot nem a vallásban, hanem mélyebben kell keresnünk a törökök világában.

Ha a török társadalmat vizsgáljuk, az első szembetűnő jelenség a szultánok rendkívüli hatalma, amelyik a birodalom első három évszázadában egyre erősödik, hogy a 16. századra szinte korlátlaná válják. Amikor a törökök Bizánc határán mozgolódni kezdtek, Európa országai jó esetben kilábalóban voltak a szétagoltságból és a belső anarchiából. A 15-16. században a fejlődés itt is a központi hatalom erősödését hozta meg a nagybirtokosok széthúzásával szemben, de ez a hatalom még a leginkább központosított államokban sem közelítette meg a török szultánokét. A különbségnek egyszerű a magyarázata. Európában a feudalizmus egész korszakában megvolt a földek magántulajdona, a nagybirtokosok gazdasági erejét és ebből következő hatalmi súlyát az uralkodó legfeljebb korlátozni, a köznemességre vagy a városi polgárságra támaszkodva ellensúlyozni tudta, nem pedig megtörni.

A törökök az európaiaktól eltérő tulajdonformát hoztak magukkal Ázsiából, olyat, amelyben a földek magántulajdona a gyakorlatban elhanyagolható szerepet játszott. Minden föld, minden újonnan meghódított terület az államot megtestesítő szultáné lett. Ebből ő az államkincstár és udvartartása mindenkor szüséglete szerint valamennyit megtartott a saját, közvetlen használatában, ahonnan minden bevétel a kincstárba folyt (ezek az ún. szultáni hász-birtokok). A fennmaradó többi földet katonák és tisztviselők kapták szolgálataik ellenében. A török lovas katona, a szpáhi vagy egy tartományi kormányzó fizetését nem pénzben kapta a kincstártól, hanem a járandóságának megfelelő jövedelmű földdarabban. (Ezeket a javadalomföldeket a jövedelem nagysága szerint tímár-, ziamet-, és szolgálati hász-birtoknak nevezték.) Az ilyen birtok nem ment át a megadományozott tulajdonába, nem adhatta el és örökül sem hagyhatta, a földnek csak haszonélvezője volt. Az adományozást a szultán bármikor visszavonhatta vagy a birtokot egy új rendelettel másikra, esetleg éppen a birodalom túlsó végében fekvőre cserélhette el.

A szétosztott földek átütő többsége ilyen szolgálati birtok volt, csak egy kis rész - korszaktól függően nem becsülhető többre az összes földterület 5-10%-ánál - vált örökletes magánbirtokká. Egy-egy

tulajdonos kezén néhány falunál több nemigen halmozódott fel, vár vagy város pedig egyáltalán nem kerülhetett magánkézre. S végső soron még a magánbirtok is az államtól függött. Mert hiába volt ez a birtokfajta elidegeníthető, a szultán ezekre is fenntartotta a visszavétel jogát. Ezért azután a megadományozottak úgy igyekeztek biztosítani szerzeményüket, hogy vallási védelem alá helyezték. Legtöbbször már a megadományozott alapítvánnyá tette földjét, jövedelmeit valamilyen vallási intézmény (templom, korániskola) vagy jótékony alapítvány (közkonyha, fürdő), ellátására kötötte le úgy, hogy a támogatott intézmény irányítását magának és utódainak biztosította. Ezzel a módszerrel remélték megmenteni örökbirtokuk jövedelmének legalább egy töredékét.

A vagyonmentésnek ez a módszere elvértve sikerrel járt, Macedóniában még a 20. század elején is éltek ilyen bevételekből egy valaha jelentős család leszármazottai. Biztos menedék azonban itt sem volt. Ha a szultán veszélyesnek érezte ezeknek a valójában kicsi, de a török rendszerben nagynak számító birtokoknak az elszaporodását, elrendelte felülvizsgálatukat és visszavételüket. Hódító Mohamed tett így a 15. század második felében, felszámolva ezzel néhány gazdagodó család létalapját.

Az állami (szultáni) földmonopólium és a magántulajdon gyakorlati hiánya volt az az alap, amelyre az uralkodók despotikus hatalma épült. A javadalombirtokkal fizetett katonák és hivatalnokok tömege mint osztály, erős volt. Ők tartották fenn a birodalmat, ők biztosították kardjukkal és hivatali munkájukkal a folytonos terjeszkedést, aminek ellenszolgáltatásaképpen bőségesen részesedtek minden szerzemény hasznából. Saját anyagi bázis hiányában azonban ezek az emberek, mint egyének, a végsőkéig ki voltak szolgáltatva a despotikus szultáni hatalomnak. Uralkodói kegy vagy udvari csoportarc a legkisebb szolgát is a hatalom csúcsaira emelhetette, de egyik napról a másikra le is lökhette onnan. A bukás jó esetben csak rangbeli megsemmisüléssel járt, nemegyszer azonban fizikaival.

Amikor Szulejmán szultán 1566-ban utolsó magyarországi hadjáratára indult, Budán Arszlán pasa volt a kormányzó. A megérkező szultánnak Várpalota meghódításával akart kedveskedni, vállalkozása azonban kudarcba fulladt. Nemcsak Palotát nem tudta megszerezni, de elvesztette az addig török kézen levő Tatát és Veszprémet. A Siklós mellett táborot ütő szultán kimondta rá a halálos ítéletet, s húsz embert küldött Budára, hogy a pasa fejét vegyék. Az ítéletvégrehajtók már indulni készültek, amikor híre jött, hogy Arszlán pasa a szultáni táborba tart. Bűnlajstromát ezzel újabb hibával terhelte: parancs nélkül elhagyta Budát és a rábízott hadsereget. Amikor a táborba érkezett, a nagyvezír közölte vele a szultáni határozatot. Védekezésre, magyarázkodásra nem volt lehetőség, csak addig vártak, amíg a hóhér előkerült.

Arszlán pasát a szultáni harag a táborban érte el, ahonnan sehová sem menekülhetett. De akkor sem lett volna másképp, ha hóhérait Budán várta volna be. Az erőviszonyok a húsz hóhérlegény és a nagy hatalmú budai kormányzó, minden magyarországi sereg főparancsnoka között látszólag és a valóságban is egyenlőtlenek. Csak amíg a látszat szerint a pasa volt az erősebb, addig a valóságban a szultáni parancsot hozó húsz - vagy akár egyetlen - hóhérlegény. Mit tehet velük szemben a még oly nagy hatalmú beglerbég? Hatalmát a szultántól kapta és csak addig az övé, amíg nála hagyja. Nincs vára, ahová lázadó európai nagybirtokosként bezárkózva ellenálljon, nincsenek nagy kiterjedésű birtokai, amelyekről magánhadsereget állíthatna ki. Biztos lehet abban, hogy lázadásában sem a vele egyenrangúak, sem az alája rendelték támogatására nem számíthat. Éppen ellenkezőleg, egymással versengve igyekeznének leverésére, hogy saját előmenetelükhöz új érdemeket szerezzenek. Elfusson? hová? Körülötte a leigázott ország ellenséges lakossága, akiknél menedéket nem kereshet, sőt, velük szemben ő szorul a szultáni hatalom védelmére.

Arszlán pasa és sorstársainak hosszú sora meg sem kísérelte az ellenállást. A szultáni akaratnak engedelmeskedve legalább egy reményük maradt: nem átkozzák ki őket, mint a lázadókat, az

igazhívők seregéből, s végre megnyugvásra, biztos boldogságra számíthatnak Allah paradicsomi kertjeiben.

Az anyagi létalap hiányából eredő kiszolgáltatottságot erősítette, hogy a birodalom terjeszkedésével párhuzamosan egyre nagyobb tömegben kerültek a katonák és hivatalviselők közé renegátok és rabszolgák. Az államalapító néhány száz család csak az első vállalkozásokat tudta emberanyaggal ellátni, a további terjeszkedések növekvő számú idegen bevonását tették szükségessé. Az első sikerek a szomszédos fejedelemségekből meg a bizánci határvonal katonái közül vonzották az első átállókat. A felnőtt fejjel török szolgálatba lépők első garnitúráját a terjeszkedés kiszélesedésével a rabságba esettek nagy tömege egészítette ki, akik között szép számmal voltak gyermekek. A rabok mind nagyobb szerepet játszottak az államéletben, akár mint katonák, akár mint hivatalviselők.

A törökök közé frissen bekerült emberek még erősebben a felső akarat függvényei voltak, mint több generáció óta szolgáló osztályostársaik. Nekik nemcsak földjük nem volt, de múltjuk és jelenük sem. Csak a jövőben bízhattak, abban, hogy valamelyik főember, vagy éppen az uralkodó észreveszi őket. A felemelkedés állandó önmutogatást, bizonyítást követelt, ezért mindig a feltörekvő rabok voltak a szultánok rendelkezésére álló emberanyag leginkább mozgó, vállalkozó szellemű, minden újításra kész alkotóelemei.

A legkisebb szolgáló előtt is nyitva állt a lehetőség az érvényesülésre, a társadalomban folyó állandó függőleges mozgás, ami a felemelkedésekből és bukásokból tevődött össze, valamiféle torz demokratizmus látszatát keltheti. Pedig az egyéni felemelkedés lehetősége ugyanannak a jelenségnek, az egyéni kiszolgáltatottságnak a másik oldala. Ibrahim, Nagy Szulejmán későbbi mindenható nagyvezíre görög rabfiúként került a szultáni herceg környezetébe. A trónörökös és a rabgyerek összebarátkoztak. A barátság tartósan bizonyult, s 1523-ban az utóbbinak meghozta a birodalom legmagasabb méltóságát, a nagyvezírséget. Tizenhárom éven át állt Ibrahim az államvezetés

élén, ezalatt nyugati uralkodók követői koldulták kegyét, s döntött világrészek sorsát meghatározó kérdésekben. A szultán naphosszat vele volt, minden gondját vele beszélte meg, hozzáadta feleségül hűgát - azután egy éjszaka megfojtatta.

A hatalom, a rang, a tekintély gyakran cserélt gazdát. Ahogy az egyik budai pasa írta a szandzsákbégi hivatal tartósságáról: „ ... az hatalmas császár az urak könyörgése által, jókedvéből hogy szandzsákot adott volt kezében, de azféle [olyan] itt, mint egy keszkenő, hogy ki ma egyik kezében vagyon, holnap meg más kezébe kerül ...”

Mindennek ellenére tévedés lenne azt gondolni, hogy a török államvezetés története másból sem állt, mint a vezető emberek legyilkolásából vagy elcsapásából. Amíg a társadalmi mozgás elvben mindenki előtt szélesre tárta az érvényesülés kapuját, amíg a sikeres hódító hadjáratok mindenkinek juttattak valamit, amíg erős kezű uralkodók elsősorban a felhasználhatóság és a tehetség alapján válogatták ki főembereiket, addig az egyéni érdek és az államérdek nagyjából egybeesett. A katonák, hivatalnokok és uralkodók közötti egyetértést egyéni tragédiák nem kezdhették ki. Majd a hódítások befulladásá borítja fel ezt az egyensúlyt. Akkor az egyéni érdeket az államvezetés már nem tudja új szerzeményekkel kielégíteni, s az a maga számára kénytelen más utakat keresni.

Az uralkodónak nemcsak hatalma, de tekintélye is mindenen felett álló, szent és sérthetetlen volt. Erre nevelt az egymással szorosan összeforrt mohamedán vallás és jog is. Ez a vallásos jogrendszer az arab birodalommal egyidőben született a 7. században, s két évszázad alatt az állam- és magánélet minden területét átfogó hatalmas normarendszerré nőtt. Szabályait istentől eredőnek s ezért ember által megváltoztathatatlanoknak tekintették. Így amikor az oszmán-törökök felvették az iszlámot, egy megcsontosodott dogmákból álló jogrendszert is átvettek vele. Elvben ennek alapján kellett volna megszervezniük birodalmuk életét a 15-16. században, csaknem ezer évvel a konkrét jogszabályok létrejötte után. Ez természetesen lehetetlen volt, s a török szultánok az elavult

jogszabályok helyettesítésére és a gyakorlatban felmerülő új problémák rendezésére világi, állami törvényeket és törvénykönyveket (ún. kánunnámékat) alkottak. Az államéletben ez a törvényhozás - s benne a szultáni akarat - játszotta a főszerepet, de életben maradt a vallásjog egy sor konkrét szabálya is. S mindenekelőtt életben maradt egész szelleme. Felfogása szerint az istentől eredő jogrend és a benne megnyilatkozó felső akarat földi letéteményese és őre az uralkodó, aki a tekintélytiszteletet parancsoló vallásban és jogban nagy hatású eszközt talált a mohamedán tömegek befolyásolására.

Mindezek után ebben a társadalomban a szultáni hatalomnak nem sok belső ellenfele maradt. Az uralkodókat egyetlen irányból fenyegette komoly veszély: saját családjuk tagjaitól. A belső harcok, szultánfiak marakodása a trónért, hercegek lázadása hatalmon levő apjuk ellen, azért is voltak különösen veszélyesek, mert a birodalom első századaiban más lehetőségek híján, ezek a társadalmi feszültségek egyedüli levezető csatornái. Trónkövetelők mindig tudtak követőket toborozni az elégedetlenekből. Olyan öröklési rendre volt szükség, amelyik eleve kizárja a belharcok fellobbanását. A megoldás kegyetlen, de kézenfekvő: ha a trónra kerülő örökösön kívül nincs több élő oszmán-házi herceg, nincs aki egymásra rontson. Előbb csak gyakorlat, később íratlan törvény, hogy a trónra lépő szultán mind egy szálig kiirtsa fiútestvéreit és lehetséges oldalági vetélytársait, mint szultán pedig - egy kivételével - veszélyesnek tűnő fiait. A sort I. Bajazid nyitotta meg a rigómezei csatáikon 1389-ben, utódai uralkodásuk első heteit, hónapjait - néha éveit - a rémülten szétszaladó öccsök és unokaöccsök vadászatával töltötték el. A pálmát minden bizonnyal az 1595-ben trónra lépő III. Mohamed vitte el, aki a hagyomány szerint tizenkilenc holttestből épített lépcsőt a szultáni trónhoz.

A hódítások

Az állami földmonopólium nemcsak az egyén és a hatalom viszonyát határozta meg, hanem a társadalom felépítését és fejlődését is. Kialakult az a tagolódás, amelyik egészen a 1819. századig

megmaradt: fent a despotikus szultáni hatalom és legmagasabb reprezentánsai, alattuk a katonák és hivatalnokok fent jellemzett osztálya, végül a mohamedán vagy más vallású, soknemzetiségű alattvalók termelő tömege.

A katonák és hivatalnokok osztálya egyértelműen élősdi volt, csak a 17. században kezdett a földhöz kötődni és maga is gazdálkodni. Addig a termelésben még az irányítás szintjén sem vett részt, csupán beszedte javadalombirtokairól az adókat. A hivatali vagy katonai előlépésen kívül szűk érvényesülési lehetőségei voltak. Emelhette parasztjai adóit, vállalhatott állami adóbérletet vagy élelemszállítást a hadseregnek, bekapcsolódhatott a belső kereskedelembe vagy uzsoraügyletekbe kezdhetett. Mindezek olyan vállalkozások voltak, amelyek a vállalkozó pénzt szaporították. A pénzt pedig nemigen lehetett hasznot hozó, produktív vállalkozásba fektetni. A török társadalomban nem voltak adottak olyan gazdasági lehetőségek, mint Európában. Nagyobb darab földet nem lehetett venni, ezt már láttuk. De nem lehetett nagyobb ipari üzemet sem alapítani vagy a meglévő kis kézművesműhelyt azzá fejleszteni, mert a török birodalomban a későbbi századokban is csak állami nagyüzemek voltak, ezek mellett az egy-három emberrel dolgozó kis műhelyek maradtak az általánosak. Nem voltak nagy kereskedőtársaságok, ilyeneket az állam sem alapított. Mindez pedig azt jelentette, hogy nem jöttek létre olyan új gazdasági erők, amelyek politikai erővé válva változásokat hozhattak volna a társadalmi erőviszonyokban.

Minden fejlődés változás, nemcsak a természetben, hanem az emberi társadalomban is. A törökök társadalmának állandó mozgása, a személyek folytonos cseréje a szüntelen változás képzetét kelti, valójában azonban mozdulatlanságot takar: a társadalom változatlan szerkezetben élt tovább századokon át, s változatlanok maradtak ezzel együtt intézményei is. Ami módosulás végbement, az ezen a változatlan szerkezeten, a változatlan intézményeken belül maradt.

A társadalom alig-alig változott - a birodalom fejlődése mégis rendkívül gyors volt. Mi volt hát a hajtóerő?

Itt, ezen a ponton találjuk meg a hódító háborúk valóságos funkcióját. Gondoljuk meg, mit jelentett egy nagyobb hadi vállalkozás! Megindítását éves szervező munka előzte meg. Birodalomszerte megkezdődött a hadjáráshoz szükséges készletek felhalmozása és elszállítása a hadszíntér szomszédságába. Különösen gondos előkészületek folytak a felvonulási útvonal mentén, hogy a több tízezres sereg mindennap, minden pihenőnél megkapja ellátását. Mozgósították a kijelölt tartományok katonaságát. Mozgásba lendült az egész katonai és hivatali apparátus, hogy biztosítsa a vállalkozás zökkenőmentes lebonyolítását. A siker a birodalom erőinek maximális összpontosítását és a lehető leghatékonyabb felhasználási

mód kidolgozását követelte meg. Ha a vállalkozás sikeres volt, az újonnan meghódított terület nemcsak a lerohanáskor összekapkodott hadizsákmányt hozta a konyhára, hanem hosszú távra biztosított új erőforrásokat. S ami a fejlődés számára ugyanilyen fontos: új feladatokat rótt a birodalmi közigazgatásra. A visszatérő hadsereg helyét az adóösszeírók kisebb serege foglalta el. Végigjárta az új tartomány valamennyi helységét, hogy felmérje és gondosan vezetett könyvekben feljegyezze az új alattvalókat és a tőlük várható jövedelmeket. Törvénykönyvek készültek, amelyekben aprólékosan szabályozták a termelést és az adózást. Az új központok nemcsak katonasággal teltek meg, hanem a közigazgatás számtalan tisztviselőjével is, akik gondoskodtak arról, hogy négy-öt évvel a hódítás után olyan szervezetten folyják az élet, mintha a hódítók már egy évszázada ott ültek volna.

A birodalom területi növekedése során folyamatosan szaporodó katona- és hivatalnokélet eltartása mindig, új területek megszerzését követelte, egy-egy új tartomány ezernyi katona és hivatalnok megélhetését biztosította. A meghódított területek életének megszervezése ugyanakkor mindig hozott valami újat, az

addigi tapasztalatokból leszűrt és a helyi szokásokból átmentett többletet a berendezkedésben, s ez a tökéletesedés további erőforrásul szolgált az újabb hódításokhoz. Területi terjeszkedés és belső fejlődés a kezdeti apró lépések után egyre rohanóbb ütemben így feltételezték és ösztönözték egymást egészen addig, amíg a 16. században az óriási távolságok és a birodalom felpuffadása és nehézsége miatt minden újabb szerzemény aránytalanul nagy belső erőfeszítéseket nem követelt és aránytalanul kis hasznot nem hozott. A terjeszkedés ekkor meglassult majd leállt, s megtorpant vele a birodalom belső fejlődése is. A kölcsönhatás a visszájára fordult: a belső rend, amelyik a legkisebb részletében is a hódítások kiszolgálására született, táplálék hiányában megroppant. A belső bomlás még reménytelenebbé tette a külső vállalkozásokat, s minden külső kudarc tovább bomlasztotta a belső rendet.

A területi terjeszkedés tehát nem azért volt életszükséglet, mert időnként zsákmányt juttatott a katonaságnak. A hadizsákmány szultánnak és közkatonának egyaránt csak a kalácsra valót adta, a megélhetést, s most már tágan érte: az egész birodalom fennmaradását és fejlődését az újabb és újabb területek megszerzése biztosította. Vita legfeljebb arról folyhatott, hogy melyik évben legyen béke és melyikben háború, s hogy a soron levő hadjáratot melyik irányba vezessék; ahhoz, hogy háborúra szükség van, nem férhetett kétség. Életszükséglet s ezért törvény volt ez, olyannyira, hogy a birodalom a 17. századot is támadóan harcolta végig, pedig ekkor a hadjáratok már alig hoztak eredményt.

A fordulat évszázada

Ha a 15. században Európában éltek még illúziók arról, hogy a törökök előnyomulása megállítható és széles körű összefogással talán még vissza is szorítható, a 16. század elejére a birodalom egyértelműen nagyhatalommá vált, hadserege legyőzhetetlennek látszott. Szelim szultán arabföldi és perzsiai háborúi és I. Szulejmán egyetlen, 1534-35-ös keleti hadjárata közel megduplázta a birodalom területét. Szulejmán Belgrádnál átszakította a bűvös dunai határt és elragadta Magyarország középső részét. Hajreddin

Barbarossza, az Észak-Afrika uralmára törő kalózvezér csatlakozásával és egy rendkívül erős, jól felszerelt hadiflotta megteremtésével a törökök beléptek a földközi-tengeri nagyhatalmak sorába. Megszerezték Algírt és Tuniszt, Áden és Jemen meghódítása pedig a Vörös-tenger feletti uralmat hozta meg.

A három világrészre kiterjedő birodalom befolyásával Európa leghatalmasabb királyi udvaraiban is számolni kellett.

Ennek a hatalma zenitjén álló birodalomnak nemcsak katonai ereje, de szervezettsége is félelmetes volt. Ez persze mindenekelőtt a hódítást szolgálta, de a katonai feladatok pontos teljesítésében kifinomult igazgatási szervezet az akkori világban tökéletesnek tűnő alapossággal szervezte meg a polgári életet is. Szulejmán szultán, akit a törökök azóta is a „Törvényalkotó” névvel tisztelnek, az állami törvényhozást olyan szintre emelte, amit utódai nem tudtak többé meghaladni. Sorra szabályozta a frissen szerzett tartományok életét - legvaskosabb törvénykönyvével a belső viszonyaiban zűrzavaros Egyiptomét-, s ebben a szabályozásban tökéletes összhangban egészítette ki egymást az egységesítésre törekvés és a rugalmas alkalmazkodás a helyi viszonyokhoz. Egymástól több hónapi járóföldre levő vidékeken egységesen kialakított közigazgatási hálózatban ugyanazok a tisztviselők hajtották végre a központi utasításokat, s a munkájukból ránk maradt írott anyagok - egy-egy adókönyv, birtokkönyv vagy zsoldlajstrom - hajszára egyformára készültek. De az igazgatási elvek és a gyakorlati ügyintézés ma is megdöbbentő külső egységessége mögött a tartalom már közel sem mutat ilyen azonosságot. A berendezkedő hódítók mindenütt bölcsen alkalmazkodtak a készen talált viszonyokhoz, a lakosság gazdasági és társadalmi adottságaihoz, életformájához és szokásaihoz. Ez az alkalmazkodás mindenütt addig terjedt, hogy még ne zavarja az erősen központosított berendezkedést, de meglevő intézmények és szokások átvételével megkönnyítse az új terület beillesztését a birodalomba.

A birodalom gazdag erőforrásai, a virágkor mindent megpezsdítő évtizedei lendületet adtak a tudományok és a művészetek

fejlődésének is. Jelentős jogtudományi és természettudományos munkák születtek. A templomok mellé épített iskolákban szigorúan egységes elvek alapján ezrével nevelték a holnap tudósait és tisztviselőit. A török művészet legnagyobbjai is ebben a korban dolgoztak. A szeldzsuk-török és a bizánci építőművészet elemeit továbbfejlesztve ekkor teljesedett ki a klasszikus török építészet. A legnagyobb városokban templomóriások százai épültek (csupán Szinán, a törökök leghíresebb mestere százharminc mecsetet épített hosszú élete során), s a szociális igény vízvezetékek, népkonyhák, fürdők, díszes közkutak, kórházak, fedett bazárok sorát hívta életre. Virágkorukat élték a jellegzetesen közel-keleti művészeti ágak: a miniatúrafestészet, az ötvösség, a szőnyegszövés és a kerámiaégetés. Isztambul nemcsak egy nagy hatalmú világbirodalom szíve, katonai, igazgatási és pezsgő életű kereskedelmi központja lett, hanem a tudományok, a művészetek, az építészeti csodák városa is.

Mindennek ellenére sem lehet a 16. század közepét egyértelműen csak virágkornak tekinteni. Ez a korszak egyben a befejezetlen - mert befejezhetetlen - hadi vállalkozások, az első házárd kísérletek, a túlzott erőfeszítések és az első nagy lázadások korszaka is, egyben tehát kiindulópontja a későbbi hanyatlásnak.

Egyszer minden terjeszkedésnek határt szab a távolság, egyetlen birodalom sem lépheti büntetlenül túl önmaga természetadta földrajzi határait. Ezek a határok koronként változtak, annak megfelelően, ahogy a hadviselés és a közlekedés, a seregmozgatás módja és lehetőségei is változtak. A 16. század út- és szállítási viszonyai, a hadviselésre alkalmas nyári időszak rövideje és a hadseregélelmezés nehézségei még a kiválóan szervezett török birodalomban is megsabták azt a határt, ameddig a seregmozgatás viszonylag simán és még jó hatásfokkal oldható meg. E határ átlépése után már minden további vállalkozás aránytalanul nagy erőfeszítést követelt, majd legyűrhetetlen feladattá vált.

A fővárosokból (Brussza, Edirne, végül Isztambul) a fősereg egyaránt két- két és fél hónap alatt ért el Kisázsia keleti határára,

vagy nyugatra a Duna vonaláig. A török sereg szokásos áprilisi-májusi indulásával és októberi visszatérével számolva e határokon belül még maradt két-négy hónap a tényleges hadműveletekre. Amíg a törökök még a Balkán félszigeten és Kisázsiában folytatták háborúikat, ők voltak közelebb a hadszíntérhez. Hunyadi János téli hadjáratát kivéve az európaiak összes balkáni vállalkozása vesztett csatával végződött. Mert mire a nehezen gyülekező kereszties hadak hosszú, elcsigázó menetelés után a hadszíntérre érkeztek, a szultáni haderő felkészülten várta őket. Ezeken a területeken a gyors, meglepetésszerű támadás a törököknek kedvezett, és ők éltek is vele.

Ahogy azonban a hadszíntér mind messzebb került a főszereg szállásától, a fővárostól, úgy foszlott szét a könnyű hódítás lehetősége. Vészesen - Bécs 1529-es ostromakor nem egészen három hétre - zsugorodott a tényleges harcra fordítható idő, a többit felemésztette a végtelen vonulgatás.

S ha egy ilyen nagy nehézségekkel vezetett hadjárat sikerrel járt, a megszerzettet sokkal nehezebb volt megtartani, mint korábban. A hadjárat után a főszereg visszavonult, több hónap járőföldnyi távolságra. A magukra maradt várőrségektől egy karnyújtásnyira ott állt az ellenség, amely lehetett gyengébb - s az esetek többségében gyengébb is volt -, mint a török birodalom, most azonban már ő használhatta ki a közelség adta előnyöket.

A perzsák fővárosa, Tebriz, a 16. században szinte évtizedenként cserélt gazdát. Először Szelim szultán foglalta el 1514-ben, de a perzsák csakhamar visszaszerezték. Húsz év múlva Ibrahim nagyvezír vonult be újra harc nélkül, mert a sah elkerülte az összecsapást. Amikor azután az új török őrség magára maradt, mert a nagyvezír és a közben megérkező szultán (aki mellesleg közel négy hónap alatt tette meg az oda vezető utat) a sereggel Bagdadban rendezkedett be téli szállásra, a perzsa sereg előmerészkedett, visszafoglalta a fővárost és egészen a Van-tóig nyomult előre. A következő évben a szultán újra bevonult Tebrizbe, amit a sah újra kiűrt. A török uralom azonban most sem bizonyult

tartósnak. 1548, Szulejmán következő perzsiai hadjárata újabb tebrizi bevonulást hozott, megint csak évekre. Így folytatódott a hadakozás a sokszor láthatatlan ellenféllel, aki a török főszereg közeledtekor visszahúzódott, elvonulása után ellentámadást indított. S ahogy telt az idő, úgy nyúltak mind hosszabbra, évtizedekre a birodalom perzsa háborúi.

Egyedül I. Szelim szultán és Nagy Szulejmán fergeteges arabföldi hódításai keltik azt a látszatot, mintha itt a birodalom könnyedén átlépte volna terjeszkedése természetadta határait. Az arab országok lerohanása valóban könnyedén ment. Ismét a gyenge ellenállás útjai nyíltak meg a törökök előtt, hiszen ekkor e területen nem voltak erős, ellenállni képes államok. A nagy távolságokból adódó veszélyekkel azonban itt is hamar számolni kellett. A szultánok helytartói távoli, mohamedán népségű tartományaikban remény teljesebbnek érezték a lázadást, mint az ellenséges keresztény kormányzóságokat igazgató társaik, és egyre-másra megkísérelték az önállósodást. Bár lázadásaik még évszázadokig nem vezettek sikerre, a szultáni uralmat e tartományokban mégis időről időre újra biztosítani kellett, megvédeni már nem a külső, hanem a belső ellenséggel szemben.

A Közel-Kelet lerohanása után a birodalom a szárazföldön csak két irányban terjeszkedhetett tovább: Magyarországon át Európa felé, illetve Perzsia rovására. És Nagy Szulejmán megindította eleve befejezhetetlenségre ítélt két nagy vállalkozását. A perzsa hadszíntéren, ahogy láttuk, a szultáni seregeknek győzelemből és vereségből egyaránt kijutott, s a hadi helyzet végig bizonytalan maradt. Magyarországon a terjeszkedés üteme és módja más volt, de nem sokkal eredményesebb, mint Perzsiában. Az arab területeken megszokott gyors sikerekhez képest itt a hódítás nyomorúságosan haladt. 1541-től, Buda elestétől hat hadjáratra - ebből kettőt a szultán személyesen vezetett - és számtalan helyi hadműveletre volt szükség ahhoz, hogy a Szigetvár-Fülel-Gyula-háromszög a törökök kezére kerüljön. A megtartás és az ellenfél nem is különösen erős nyomásának feltartóztatása pedig rengeteg gondot és anyagi áldozatot követelt. A meghódított magyar terület

bevételei messze elmaradtak a kiadások mögött, a nagyszámú megszálló katonaság ellátására és az állandó háborúskodás költségeire a birodalom más területeiről kellett arannyal feltölteni a budai kincstárat.

A két nagy ellenfél, Habsburg Ferdinánd és Szulejmán halála után utódaik, Habsburg Miksa magyar király és II. Szelim török szultán 1568-ban jobbnak látták békét kötni Drinápolyban, beismerve ezzel, hogy nem bírnak egymással. Felosztották az országot, s ezt az egyezséget azután gondosan igyekeztek minél hosszabb időre fenntartani. Csak negyedszázad múlva, a századforduló mindkét felet és az egész ország népét felőrő, közel másfél évtizedes (1593-1606) gyilkos háborújában kíséreltek meg a törökök egy új, előnyösebb osztozkodást kicsikarni. Eger és Kanizsa eleste súlyos vesztesége volt a magyar királyságnak, de a törököknek is sovány eredmény másfél évtized áldozataiért, különösen ha az ő veszteségüket, Füleket és Lippát is leszámítjuk belőle. Itt bizonyosodott be egyértelműen, hogy a birodalom hajdan lendületes terjeszkedése leállt. A háború török krónikása, Pecsevi Ibrahim jegyezte fel Győr visszavívója, Pálffy Miklós jellemzését a gyengülő török hatalomról: „Mi a muzulmán népet mostanáig olyan doboznak tartottuk - mondta Pálffy -, melyet elődeink nem mertek felnyitni, mert azt mondták, hogy telidestele van kígyókkal, százlábú férgekkel, skorpiókkal, s ha ezt a dobozt felnyitnánk, ezek országunkra kiáradnak s a népet elpusztítják, megölik. Császáraink és királyaink mindegyike egy-egy lakatot tett rá. Most azonban szükséges volt; mi felnyitottuk és a doboz teljesen üres, éppen semmi sincs benne. Sajnos, hogy ily hiedelemben töltöttük mostanáig az életünket.”

A terjeszkedés ésszerű és kényszerű földrajzi határainak átlépése a perzsa és a magyar hadszíntéren hozta a legszembetűnőbb nehézségeket, de a birodalom egész határvidékét bomlasztotta. Barbarossa tuniszi hódítása néhány év után elveszett és csak 1574-ben került vissza. Kudarcba fulladtak a keleti flotta házárdvállalkozásai India meghódítására. 1565-ben a nagy erőbedobással - 300 hajó, 20 faltörő nehézágyú és 120 kisebb - indított tengeri hadjárat Málta elfoglalására eredmény nélkül zárult.

1571-ben az egyesült pápai, spanyol és osztrák hajóhad a korinthoszi öbölben, Lepantónál megsemmisítő vereséget mért a török flottára. Tahmaszp sah halála (1576) után másfél évtizedre újra fellángolt a harc a perzsa hadszíntéren, lényeges eredmény nélkül.

Természetesen a török birodalom katonai összeomlásának még a kezdetét sem jelenti mindez. A birodalom hatalmas és veszélyes volt és maradt még egy évszázadig. Az első katonai nehézségek és kudarcok azonban már jelezték, hogy a terjeszkedés leállt s megszűnt vele a birodalom belső fejlődését serkentő erő is. A századvég három évtizedes, hasznot alig hozó, de mindent felemésztő háborúja Magyarországon és Perzsiában elindította a birodalom többet már le nem gyűrhető gazdasági válságát.

Fényét vesztő félhold

Krízist hozott a századforduló, kívül-belül egyaránt. A hosszan tartó háborúk során egyre nagyobb méreteket öltött a katonák szökése. Tömegesen hagyták ott a magyarországi frontszakaszt: 1605-1606-ban az ide rendelt szpáhiknak alig háromnegyede jelentkezett csak szolgálatra. A szökött katonaság a tartományokban kóborolt, pusztított mindent, ami útjába került, s viharos erejű lázadásokat robbantott ki. Anatólián egyik felkelés söpört végig a másik után, dezertőrök és parasztok együttes mozgalmi, amelyeknek leverésére szinte harmadik frontszakaszt kellett nyitni. Mozgolódott Szíria és Libanon is.

A magyarországi hadszíntér elcsendesedése 1606-ban korántsem hozott békeidőszakot. A perzsa végeken kis megszakításokkal még közel negyedszázadig folyt a harc, s mire itt is véget ért, új frontszakaszok nyíltak Lengyelországban, a Krímben és Kréta (Kandia) szigetén. 1630-tól a század végéig mindössze tizenkét év volt békés, az is egy-két éves rövid szakaszokban. S a korszak háborúi már nem voltak diadalmenetek, bennük gyakran került kritikus helyzetbe a török hadvezetés.

1645-ben megkezdődött a huszonnégy évig tartó háború Velencével Kréta birtoklásáért, s vele a Földközi-tenger keleti medencéje fölötti uralomért. Az ötvenes években a velenceiek kétszer semmisítették meg a török flottát, s délről blokádba zárták a Dardanellákat. A fővárost éhínség fenyegette, a birodalom keleti felében felkelés érlelődött. A szultáni trónon gyermek ült, helyette a hárem uralkodott. Soha nem látott gyors ütemben váltották egymást a nagyvezírek. A reménytelennek látszó helyzetben, 1656-ban a szultánanya az akkor már hetvenedik évén túl járó Köprülü Mohamed pasát tette meg korlátlan hatalmú nagyvezírré. Az ő és fia Ahmed kormányzása alatt a birodalom még egyszer feléledt. Átmenetileg egyensúlyba került az államháztartás, megszűntek a nagyobb visszaélések és sorozatos katonai sikerek születtek a magyar hadszíntéren, Krétán és Ukrajnában. Az időleges megerősödés azonban korántsem jelentette a 16. századi aranykor visszatértét. A régi rend alapjaiban roppant meg, a visszafordulás lehetetlen volt. Az egyetlen, amit a két Köprülü tehetett, az volt, hogy véres terrorral megállítsa a hanyatlást. Köprülü Mohamed pasa kortársai harmincezerre becsülték a nagyvezírsége első évében kivégzettek számát és leírták, hogy fejükből naponta új gúlát emeltek a szultáni palota bejárata előtt. Annyi ereje még maradt a központi hatalomnak, hogy ideig-óráig hatásosan éljen a terror eszközével. De más sem maradt neki, mint a terror, s egyedül erre alapozva nem lehetett hosszú távon fennmaradni. A Köprülü-korszak átmeneti megerősödését hamarosan a teljes összeomlás követte Magyarországon. 1683, Bécs második sikertelen török ostroma után megindult az ország felszabadítása.

A belső bomlás

Ahogy leálltak a hódítások, megszűnt az a táplálék, amelyből a birodalom és egész társadalom élt a szultántól a kis rabfiúig. Az egyének személyi törekvései, amelyeket a fellendülés évszázadaiban a közös nagy cél, a hódítás medrébe lehetett terelni, most sok kis szétfutó csatornán kerestek érvényesülést. Az örökös háborúskodás nem hozott már számottevő eredményt, új területszerzések gazdasági haszna és erkölcsi ösztönzése helyett a

katonák és hivatalnokok földet, vagyont, felemelt jövedelmeket követeltek, s erőszakkal, intrikával és vesztegetéssel igyekeztek megszerezni maguknak. A despotikus szultáni hatalom alapja, minden föld, vár és nagyobb település állami tulajdona még két évszázadig megmaradt, de meggyengült a központ ellenállása az egyéni követelések nyomásával szemben.

A húsfazékhoz közel ülő, az államgépezet csúcsán tevékenykedő vagy éppen ingyenélő emberek legfőbb törekvése az volt, hogy minél több javadalombirtokot utaltassanak ki maguknak. Míg korábban ezek a birtokok katonák és hivatalnokok, tehát egy ütőképes hadsereg és egy jól működő közigazgatás eltartását szolgálták, most egyre-másra kerültek érdemtelenek birtokába. Udvari szolgák, kegyencnők, a szultán és a főtisztviselők bizalmas emberei nemegyszer 40-50 tímárbirtokot is egy kézben kötöttek le, kapták egészséges emberek nyugdíjképp, rabok örökbirtokként, beolvasztották az állami jövedelmekbe vagy vallási alapítványná tették őket. A hanyatlás okainak kortárs elemzői egyöntetű rosszállással írtak arról, hogy a birtokok elosztásában megvesztegethető közreműködők pénzért árulták a kiutalásokat, s hogy jövedelmeiket emeljék, soha nem létező földeket bocsátottak áruba, s egy birtokra több igénylőt is beiktattak.

A javadalombirtokok elherdálása annál is súlyosabban érintette a katona és hivatalnok réteget, mert a száz-kétszáz évvel korábban megállapított jövedelemkategóriák már messze nem voltak azonosak a hajdani értékekkel. Az egyes birtokok bevételeinek megmegnyirbálása a kincstár javára, az adózók elszegényedése és a pénz állandó értékvesztése miatt a 17. század végén egy lovas katona már csak két-három birtok jövedelméből tudott megélni.

A központi kormányzat ellenőrzésének meggyengülése és a megélhetési nehézségek súlyosbodása arra ösztönözte a katonaságot, hogy szervezeti kereteit és törvényszabta kötelességeit elhagyva a birodalom és gazdasági élete legkülönbözőbb területein próbáljon szerencsét.

A török hadsereg két nagy fegyvernemből állt, a lovasságból és a gyalogságból, amelyekhez egy sor kisebb reguláris és irreguláris, különböző feladatokat ellátó alakulat járult. A könnyűlovasság, az ún. szpáhikatonaság volt a török hadsereg mozgékony, támadó eleme. Szolgálataiért nagyjából birtokot, kisebb részt zsoldot kapott. A szpáhiknak abban a közigazgatási körzetben kellett lakniuk, ahol birtokuk feküdt, a zsoldos lovasok kaszárnyákban éltek. Ez a helyhez kötés biztosította gyors mozgósításukat. A 17. században a tímárbirtokos szpáhik mind nagyobb tömegben vállaltak szolgálatot magas rangú tisztségviselők mellett, fogtak kereskedésbe, álltak be adóbérlőnek vagy kezdtek gazdálkodni a birodalom legkülönbözőbb területein. Így egy évszázada még nagyszámú, megbízható, ütőképes testületük egyre fegyelmetlenebb és nehezebben mozgósítható lett. Hasonló folyamat játszódott le a zsoldos lovasok körében is, akik közül mind többen mondtak búcsút a kaszárnyaéletnek és széledtek szét a tartományokba. A századvég isztambuli francia követe, aki részletes leírást hagyott ránk a birodalom akkori helyzetéről, arról tudósít, hogy az 1680-as években a bejegyzett lovasságnak alig több mint egyharmada volt ténylegesen mozgósítható.

A másik nagy testület a gyalogság, közismert nevén a janicsárság volt, amelyik a csatasíkon hatalmas, masszív, mozdulatlan tömegével áttörhetetlen falat emelt az ellenség elé, várostromban pedig elapadhatatlan folyamként özönlött a falakra. Utánpótlását a keresztényeket sújtó legkegyetlenebb adó, a véradó (törökül devsirme) biztosította. A Balkán országait néhány évenként bejárták a begyűjtő biztosok és kiválogatták a fizikailag alkalmasnak látszó fiúgyermekeket. Először kisázsiai török családoknál munkára, majd kaszárnyákban kiképzésre fogták őket. A gyermekekből szigorú fegyelemben élő, talajukat vesztett, a magánélettől megfosztott, fanatikus mohamedánná gyúrt janicsárokat neveltek, akik számára egyedül a minél nagyobb hősiesség bizonyítása hozhatott érvényesülést.

A 16. század végétől azonban egyre könnyebben és nagyobb számban kerültek be alkalmi zsoldosok a testületbe. A következő

század közepére a gyakorlatban megszűnt a devsirme, mert már nem lehetett tovább tizedelni az egyre több szolgálatra kötelezett keresztény alattvalókat. A janicsárság szabad mohamedán zsoldosokkal telítődött fel, sorait a felhígulás és a fegyelmezetlenség züllesztette. Gyengült a képzés és sorra feloldották a puritán janicsár életmód hajdan oly szigorú tilalmait. Megszűnt a kötelező laktanyai élet, megengedték a házasságot. A kötöttségek feloldásának természetes következménye lett, hogy a janicsárok is kiegészítő foglalkozások után néztek. Különösen a kézművesipar és a belföldi kereskedelem vonzotta őket, mert e területeken a polgári vállalkozókkal szemben kiváltságokat élveztek.

„Tisztességtelen konkurenciájuk” arra készítette a polgári iparosokat, hogy vesztegetéssel rövid időre felvétessék magukat a janicsárok közé, majd tényleges szolgálatukat elhagyva, de új kiváltságaik birtokában térjenek vissza polgári foglalkozásukhoz. Kortársak valószínűleg túlzó becslése szerint a század nyolcvanas éveiben mintegy háromezrezer ilyen „áljanicsár” élt a birodalomban, akik polgári foglalkozásokat űztek és háborúban használhatatlanok voltak.

Jellegében és eredményében a hadsereg rendjének bomlásához hasonló folyamat ment végbe az államigazgatás terén is. Az igazgatás rendszere, formája és tagolódása megmaradt, de megroppant az erős centralizmus, a központ ellenőrzése és a pontos hierarchia. Az egyén a gépezet egyik kerekéből egyre inkább saját érdekeit kereső, korrupt hivatalnok lett.

A változás az államgépezet legfelső régióiban indult el. A szultáni hatalom gyengülésével együtt nőtt az udvari kegyencek, a szolgálhad és a hárem befolyása az államügyekben. Ennek első jelei már Nagy Szulejmán életében megmutatkoztak, de az erőskezű kormányzás csak a századforduló táján szenvedett végleges vereséget. Az udvari intrikák és a gyenge, kapkodó államvezetés a tisztségviselők gyorsuló cserélgetésével járt, különösen háborús helyzetben, amikor leginkább szükség lett volna egységes vezetésre. A krétai háború legnehezebb időszakában, a Küprülüek feltűnte előtt, nyolc év alatt

tizenhárom nagyvezír váltotta egymást. Közülük négyet kivégeztek, nyolcat elcsaptak vagy száműztek, egy leköszönt hivataláról.

Ahogy a tímárbirtokok, éppúgy a hivatalok pénzért való árusítása is divattá vált. Ez nemcsak az állandó személycserét gyorsította, de a hivatalok tekintélyének zuhanását, rossz ügyintézését és korrupciót is szült.

A központi hivatalok lezüllését híven követte a tartományi közigazgatás bomlása. Ez utóbbi legszembetűnőbb mutatója ugyancsak a hivatalviselők felgyorsuló váltogatása volt. A túlzott hivatali hatalom kialakulásának megelőzésére a korábbi századokban is előszeretettel alkalmazták az emberek dobálását egyik helyről a másikra, ez azonban ekkor már egészségtelenné, az igazgatás folytonosságát veszélyeztetővé vált. A 17. században hatvanhatszor cserélt gazdát a budai pasa hivatala, átlagban egy év és négy hónap szolgálati idő jutott egy-egy viselőjének. Egerben alig volt jobb a helyzet: a tartomány fennállásának 91 éve alatt hatvannégyszer változott a pasa, rájuk átlagban egy év és öt hónap jutott. 1668-ban éppen hárman viselték a tisztet, Ibrahim, Mohamed és Hüszein. Amikor egyikük tűzijátékos méltósággal bevonult székhelyére, a fővárosban talán már aláírták az utód kinevezési okiratát.

S a bomlásnak volt egy igen súlyos következménye. Korábban a hivatali jogköröket úgy határozták meg, hogy az egymás alá és mellé rendelt hatóságok kölcsönösen függjenek egymástól. Kialakításakor ez a visszaélések megnehezítését és az ellenőrzés megkönnyítését, egymás állandó szemmel tartását volt hivatva segíteni. Most ez is a bomlást gyorsította, mert a központi ellenőrzés lazulásával a „mindenki illetékessége mindenben” gyakorlatát hozta létre. A lakosság ügyei egyik tisztviselőtől vándoroltak a másikhoz, mindenki beleszólt és intézkedett - sokszor egymásnak ellentmondóan -, hogy azután a hozott határozat díját a folyamodókon beszedje. Általánossá vált az elsősorban pénzszerzési szándék vezette ügyintézés.

Fokozatosan romlott a birodalom gazdasági helyzete is. A folytonos háborúk, amelyek már nem hoztak számottevő hasznot, felemésztették a birodalom anyagi erőforrásait. Csak a gazdálkodás polgáriasulása segíthetett volna a helyzeten, ez azonban éppen úgy nem ment végbe, ahogy a társadalom sem változott. Nem lépett előre a mezőgazdasági termelés, s az ipar is megmaradt az egy-három fővel dolgozó kézművesműhelyek szintjén. Csak az állam tartott fenn a fővárosban néhány nagyüzemet, ezek azonban kizárólag a hadsereg és az udvartartás szükségleteire termeltek.

A 17. századra végzetesen elhibázottnak bizonyult az a kereskedelempolitika, amit a birodalom a kezdetek óta követett. A tengerszorosok, Kisázsia és a Közel-Kelet meghódításával az oszmán-törökök megkaparintották a távolsági kereskedelemnek azokat az útvonalait is, amelyeken át a Kelet és Európa árucikkei cserélődtek ki. A törökök maguk viszont nem kapcsolódtak bele aktívan ebbe a forgalomba, annak az első perctől kezdve csak a megvámolására törekedtek. A 16. században a Közel-Keleten átmenő forgalom megcsappant, mert az Afrika megkerülésével felfedezett útvonal elvitte az áruk egy részét, de a Távolsági és Európa közötti elsősorban luxuscikk forgalom relatív súlya is csökkent a világkereskedelemben, mert a nyugat-európai és az atlanti-parti tömegcikkeket forgalmazó kereskedelem háttérbe szorította. A török birodalom végleg kiszorult a világkereskedelem fő áramából. Nyugat-Európa politikai és gazdasági nagyhatalmai, a franciák, hollandok és angolok sorra vámkedvezményeket csikartak ki tőle, s lassan rátelepedtek gazdaságára.

A Köprülüék kormányzásának időszakától eltekintve súlyos volt a birodalom pénzügyi helyzete, az államkincstár állandó deficittel küszködött. A közpénzek három nagy csatornán folytak el. Az első a hadsereg fenntartására nyelte el a költségvetés 70-80%-át, ami azt jelentette, hogy deficités években a bevételek még a hadikiadásokat sem tudták fedezni. Pedig a költségvetésnek még két súlyos tehertétele volt, a hivatalnoksereg eltartása és a szultáni udvar költségei.

Az udvar pazarlásáról egyöntetű felháborodással írtak a kortársak. Különösen a 17. század második felében nőttek a palota kiadásai messze a költségvetés rendelkezésre álló része fölé. A háremben kettő- és négyezer között mozgott a szultán és családja szolgálatában élő rabnők száma, akik között a legkisebbet is négyszáz aranyért vásárolták, s akiknek utánpótlása, ékszerezése és cifra ruháztatása a főkincstárnok egyik fő feladata volt. A több ezer nőt hét-nyolcszáz eunuch őrizte. A szultán fiatal rabfiúkat is maga köré gyűjtött, akikből azután egyik-másik busásan megfizetett kegyenc karriert futott be. Az uralkodó kedvenc időtöltésére másfél ezer vadászkutyát nevelt közel ugyanannyi ápoló, s nagy udvari vadászatok alkalmából több tízezer ember fésülte át a kiszemelt erdőségeket.

A belső bajok egyre több megmozdulást, egyre élesebb belső harcot váltottak ki. Ez a harc a társadalom változatlanágából következően egyedien török formákat öltött: katonalázadásokat, felkeléseket, összeesküvéseket, szultánok letételét sőt megölését, főemberek sorozatos kivégzését. Mindezt a hatalom felső régióinak egyéni és csoportellentétei szították, s ebből örökös marakodáson túl többre nem futotta. Ezek a megmozdulások csak romboltak, pozitív eredményt nem hozhattak. A nagyobb, sokszor egész Kisázsian átsöpítő felkelések és a városi kézművesek megmozdulásai legtöbbször a katonalázadásokhoz kapcsolódtak, mélyebbre ható változásokat így ezek sem tudtak kikényszeríteni.

Azok a jó szándékú, alapos elemző munkát végző emberek, akik a birodalom megerősítésére dolgoztak ki terveket, mind ugyanarra a megvalósíthatatlan kívánságra jutottak : az államélet minden területén vissza kell térni a már ideállá fényesedett szulejmáni aranykor rendszeréhez. Végkövetkeztetésük érthető, hiszen koruk társadalmában nem találtak semmi olyan gazdasági vagy társadalmi erőt, amelyből valamilyen előre mutató, minőségileg új rendszer születhetett volna. A múltat pedig a török birodalomban sem lehetett visszahozni, a kortársak reformtörekvéseinek kudarcából ítélve még apró rész kérdésekben sem.

A balkáni országok a török birodalomban

Mielőtt a törökök magyarországi uralmának vizsgálatára térnénk, rövid kitérőt kell tennünk a birodalom többi tartományában, fölmérni az ottani helyzetet. Hiba lenne ezt elmulasztani, hiszen milyen indokkal állíthatnánk azt, hogy a magyar hódoltság különleges helyzetben volt a birodalomban, hacsak nem a többi tartománnyal való egybevetésre építve?

A magyarországi török uralom megítéléséhez a balkáni államok helyzete kínálja a legjobb alapot az összehasonlításra. Önmagában nem érdektelen a birodalom ázsiai és afrikai területeinek felmérése sem, de az eredmény a mi számunkra kevésbé hasznosítható. A birodalom keleti felében ugyanis a törökök olyan népeket hódítottak meg, amelyeknek társadalmi berendezkedése, gazdasága, közigazgatási rendszere, vallása, jogrendje, sőt nyelve is közel állt vagy éppen megegyezett az övékével. A kisázsiai Usak szőnyegszövő kézművesei talán csak abból vették észre az uralomváltást, hogy egy pénteki ünnepi istentiszteleten az imám már nem korábbi uruk, a germijáni bég nevét foglalta az imába, hanem a szultánét. A Balkán félszigeten viszont a törökök az európai feudalizmussal kerültek szembe, még ha ez ennek a magyarországihoz képest fejletlenebb, kevésbé ellenállóképes, a korábbi bizánci uralom hatásait magán viselő változata volt is. Az itteni és a magyarországi helyzet egybevetéséből még valamit lemérhetünk. Azt, hogy milyen mértékben konszolidálódott a török uralom azokban az országokban, amelyek teljes területükben áldozatul estek a katonai megszállásnak, és milyen mértékben Magyarországon, amelynek csak egy része vált a birodalom végvidékévé.

A balkáni országok meghódítása nemcsak időben és térben, hanem az egymást váltó berendezkedési formákat tekintve is szakaszosan haladt. A törökök megjelenése először csak alkalmoszerű volt, portyázó-pusztító csapatok törtek be, beavatkoztak a helyi viszályokba, ütések adtak és kaptak. Az első nagy győztes csaták után nagyot fordult a hatalmi helyzet: a Balkán uralkodói sorra

hűbéruruknak ismerték el a szultánokat. De ez még nem jelentette a törökök végleges győzelmét. Beállt az az átmeneti korszak, amikor még megvoltak a régi államok, élükön saját uralkodóikkal és nemességükkel, de már a törökök is a határokon belül álltak olyannyira, hogy például hozzákezdték a nem teljesen biztosított területek szétosztásához hűbérbirtokul. Mindenütt hosszú évtizedekig tartott, amíg az éppen soron levő ország vagy terület a vazallusi függés elismerésétől eljutott a teljes katonai leveretésig, amíg uralkodó osztálya a hódítókhöz való óvatos közeledéstől - a kényszerítő szorításban nem tehetvén egyebet - átváltott a beépülésre, s amíg a törökök pusztán katonai jelenléte konszolidált polgári berendezkedéssé fejlődött.

A félig-foglalásnak ez az átmeneti korszaka a törökök berendezkedési formáiban is átmeneti megoldásokat hozott. A 14-15. században a kormányzat a közigazgatás kiépítése helyett nagy területeket adott ún. határbégségekként a legjelesebb hadvezéreknek, hogy ott a megszállók előőrseiként megvessék a lábukat. Ebben a korszakban még keresztény helybeliek is szép számmal kaptak tímárbirtokot.

Azok az évszámok, amelyeket egy-egy balkáni ország meghódításaként szoktunk emlegetni, valójában ennek az átmeneti állapotnak a végét jelzik. Azt az időpontot, amikor lezárult az illető ország katonai megszállása és biztosítása, s a berendezkedés átmeneti formáit a konszolidált uralom váltotta fel. A 15. század második felének megerősödő szultáni hatalma nemcsak a határbégségek feleslegessé vált rendszerét számolta fel, hanem elsöpörte az élükre állított, időközben kellemetlenül megerősödő családokat is. Helyüket az aprólékosan megszervezett, erősen centralizált, személytelen birodalmi közigazgatás váltotta fel. A helyi nemességnek az a része, amelyik még keresztényként javadalombirtokot szerzett a hódítóktól, a konszolidált időszakban egy-két, legfeljebb három generáció alatt áttért az iszlámra és beépült az új urak közé.

Szerbia és Bosznia végleges meghódítása után fél évszázaddal, amikor a törökök megszerezték Magyarország déli végvárait és szilárdan megvetették lábukat a Duna-Száva vonalán, a Balkán félsziget elvesztette közvetlen hadászati jelentőségét, a magyarországi végvidék mögött békés háttérrel csendesült. A birodalom európai felét a Magyarországon húzódó török erődítés vonal és a Duna-Száva-vonal nagy várai védték. A Balkán belsejében inkább jelképes - 10, 20, 60 fős - őrségek állomásoztak, emlékeztetőül a megszálló hatalom jelenlétére és a helyi rendfenntartás segítésére.

Tömeges volt viszont a polgári lakosság betelepülése. A legkorábban meghódított déli területekre, Trákiába, Macedóniába és Dél-Bulgáriába ezrével telepítették át a mohamedánokat Kisásziából. Kézművesek és kereskedők lepték el a városokat, földművelők a falvakat. Ahogy a hódítás időben és térben előrehaladt, egyre kevesebb mohamedán telepés jutott az északabbra fekvő tájakra, de azért soha nem fogytak el teljesen. Bulgária legdélibb vidékén a 15. század második felében a falvak egynegyedében éltek mohamedánok, olyan tömegben, hogy az összes adófizető háztartás közül minden nyolcadik mohamedán volt. Szófiától északra a Duna vonaláig húzódó széles területsáv nyugati felében a falvaknak szintén egynegyedében éltek törökök, de itt már kisebb számban, mert csak minden tizennegyedik adózó volt mohamedán.

Bulgária északi területei a 14. század végén kerültek szilárd török uralom alá - azokba az északnyugat-balkáni országokba, amelyek még jó 60-70 év múlva jutottak erre a sorsra, még kevesebb telepés érkezett. De a mohamedán elem nemcsak a betelepülőkből szaporodott. A meghódítottaknak választaniuk kellett a lesüllyedés és az átállás között, s nagy tömegek döntöttek az utóbbi mellett. A városokban a betelepülők első hulláma után már főleg az iszlamizálók növelték a mohamedán népességet. A vágy megmenekülni a keresztényeket sújtó gyermekadó szörnyű terhetől, nagy területek - gondoljunk Boszniára - lakosságát szorította az új

hitre, ahogy a földhöz jutás reménye és az adóterhek nyomása is ebbe az irányba hajtott.

A hódítás teljes volt. A félsziget nemcsak katonailag tartozott vitathatatlanul a török birodalomba, de a ráerőszakolt idegen rendszer gazdasági életét, közigazgatási rendjét, jogéletét, még eseménytelen hétköznapijait is gyökeresen átformálta. A városi kézművesek között nőtt a mohamedán iparosok száma, a gazdag bányákat a kincstár kezelte, a terület gabonája, élő állata és gyapjúja részben a fővárost és a hadsereget látta el, részben a birodalom kivitelét, amikor raguzai hajókon elhagyta az adriai partokat. Az élet rendjét a mohamedán törvények és a török közigazgatás határozta meg. Ha egy falu közössége, amelyik egy útmenti postaállomás ellátására volt rendelve, a maga kebeléből Jován helyett Petkót akarta amolyan előjáróvá tenni, a török kádihoz fordult jóváhagyásért. Ha két keresztény kereskedő megegyezett valamiben, szerződésüket ismét csak a kádival kellett hitelesíttetniük. A keresztény városnegyedek rendjére török megbízottak felügyeltek. S ha egy közösség élén keresztény előjáró állt, az is a török hatóságoktól kapta megbízatását.

Mert a hódítóknak arra azért sem elég energiájuk, sem elég emberük nem volt, hogy minden faluba, minden városi utca élére török megbízottat állítsanak. Szükségük volt a helybeli közvetítők seregére hivatalaik és a lakosság között, akik a helyi viszonyok tökéletes ismeretében hajtották végre a török hatóságok utasításait és közvetítették hozzájuk a lakosság problémáit.

Ez a közvetítő, a helyi közigazgatás legalsó embere, ismert figura volt a Balkán félsziget országaiban. A szerb terület kenézeit és primikürjeit, a bolgárok és a görögök kodzsabasijait egészen a török uralom végéig mindenütt megtaláljuk. Nem a lakosság választotta őket előjáróinak, hanem a török hatóságok nevezték ki őket, s szolgálatukért adómentességet, nemegyszer javadalombirtokot is kaptak. A tisztség a kinevezők beleegyezésével általában apáról fiúra öröklődött, s viselőjének kötelességeit - közreműködés az

adóztatásban és a rendfenntartásban - török törvények határozták meg.

Helyzetükből természetesen az következik, hogy lassan a hódítókhoz idomultak, a lakosság érdekeinek küzdelmes és veszélyes képviselője helyett a megbízóiktól felkínált anyagi előnyöket és hatalom-morzsákat választották. Már a 16. század elején, tehát még a rend korszakában, megindultak ellenük a panaszok. 1516-ban a szendrői szandzsák lakosai jelentették a fővárosban, hogy a kenézek és a primikürök a szandzsákbég hatalmaskodó embereivel együtt sanyargatják a lakosságot, ártatlan embereket vádolnak meg, faluról falura hurcolják őket, majd büntetés címén elveszik értékeiket.

Amilyen mértékben támogatták a török hatóságok ezeket az általuk állított és ellenőrzött előjárókat, annyira tilalmazták azt, hogy a lakosság maga válassza meg vezető embereit. Ugyanaz a szultáni rendelet, amelyik megrója a szendrői szandzsákbéli kenézeket, de valójában semmi hathatós ellenintézkedést nem tesz velük szemben, dörgedelmes fenyegetésekkel tiltja a török hatóságok ellenőrzése alól kicsúszó helyi önkormányzatok szervezését. „Nagy hatalmú parancsom arra is szól - így a rendelet -, hogy ezentúl a vlah nép [vándorló népelem, amelyik a törökök irreguláris hadi szolgálatában állott, s amelyiknek szervezetéből a kenézi intézmény elterjedt] és mások ne tartsanak választásokat és ne hozzanak létre szervezeteket, ne állítsanak maguk közül, a maguk számára kmeteket [falusi előjárókat]. Ha megtennék, a kádik ezt azonnal jelentsék a szandzsákbégnek. A kmeteket és megválasztóikat alaposan büntessék meg, s az értelmi szerzőket is, ahogy kell, vonják felelősségre . . . Magas parancsba adom azt is, hogy ezentúl a despoták [szerb fejedelmek] törvénye néven ismert dőre szokásjog is eltöröltessék, s a felmerülő ügyekben a szandzsákbég és a vilájet kádijai járjanak el a szilárd vallásjog és a régi szultáni törvény értelmében.”

A tilalomnak nem lehetett teljesen érvényt szerezni. Ha egy eldugott hegyi faluban két lakos összeverekedett, vagy egyikük állata kárt tett

a másik vetésében, nyilván nem szaladtak a kádihoz, hanem maguk között igyekeztek elintézni az ügyet. Utazók leírásai és elszórt adatok vallanak arról, hogy Bulgária-szerte fennmaradtak a faluközösségek, és ellátták mindazokat a gazdasági és öngazgatási feladatokat, amelyeket egy faluközösség általában ellátott. Maguk döntöttek a falu közös földjeinek használatáról, ügyeltek arra, hogy a lakosok közül senki ne szökjék vagy költözzék el, nehogy az ő adója is a többieket terhelje, megszervezték az üresen maradt telkek megművelését és a kirótt közmunkák elvégzését, felügyeltek lakhelyük rendjére és a maguk szokásjoga alapján korlátozott bírói gyakorlatot is folytattak.

Mindez azonban az ő belügyük volt. A török hatóságok érdekeit nem kerestezte, sőt segítette őket a termelés, a mindennapok rendjének fenntartásában. Az igazgatásnak azon a szintjén, ahol az államhatalom akárcsak legkisebb érdekei intéződtek, ezeknek a közösségeknek már nem volt szavuk. A falu vénjeit csak a falu tisztelte, a török hatóságok nem tekintették tárgyalófélnek őket.

Ezzel a megszálló hatalom szorító abroncsa be is zárul a balkáni lakosság öngazgató törekvései körül. Azok az előljárók, akiket maga állított volna a maga képviselőjére, a török hatóságoknál nem remélhettek elismerést. Azok viszont, akiket a törökök állítottak a számukra, inkább a hódítók utasításainak végrehajtói voltak, mintsem a meghódítottak érdekeinek védelmezői. Egyenes következménye volt ez annak, hogy ezeknek az országoknak teljes területe esett áldozatul a hódításnak. A konszolidálódott megszálló hatalom rátelepedett az élet minden fontos területére. A meghódított lakosság vezetői nem menekülhettek megmaradt országországba, külső segítségre sem számíthattak, csak a beépülés vagy a lesüllyedés között választhattak.

Egyetlen olyan szervezet volt, amit a hódítók is autonómnak ismertek el, gazdasági és jogi funkciókat hagytak meg neki, és amelyik az egész lakosság nevében léphetett fel: a görögkeleti egyház. Az egyház fennmaradásának hallatlan jelentősége van, hiszen csak a kolostorok fala közé zárva élhetett tovább érintetlenül

az a világ, amit a falakon kívül az idegen uralom olyannyira megtépzott. Itt őrizték meg jobb napokra az írott nyelvet, egyedül itt virágozhatott a saját művészet, s nem véletlen, hogy később a felszabadulás, a nemzeti ébredés eszméi is szerzetesi cellákban születtek. Az egyházi szervezet azonban inkább csak távolról, nagy összességében és a jövő számára védte a meghódítottak érdekeit, nehéz hétköznapjait csak a hit vigaszával tudta megkönnyíteni.

Az önálló állami lét és az öngazgatás elvesztésén túl még egy, s minden másnál súlyosabb következménye volt a török uralomnak a balkáni országokban. Ez a megszálló társadalom merevségének, mozdulatlanságának romboló hatása volt, ami az alávetetteket is mozdulatlanságra kényszerítette.

A Balkán félszigetet ziláltan, darabokban, belső ellentétek viszályában érte és buktatta el az oszmán-törökök támadása. Az első évtizedekben - macedón és szerb történészek állítják - egyfajta politikai megnyugvást, mellette gazdasági integrációt, a termelés fellendülését hozta a hódítás. Az ellenséges államocskák helyét egy világbirodalom foglalta el, a félsziget az egymást keresztező gazdasági érdekektől és a millió vámtól megszabadulva egy erősen centralizált, céltudatosan vezetett gazdaság vérkeringésébe kapcsolódott be. A betelepülő kézművesek megpezsdítették a városi ipart, a mezőgazdasági termények megnövekedett belső kereslete és kiviteli lehetősége lendített a mezőgazdaságon is.

De ezért a rövid látszatfejlődésért súlyos árat kellett fizetni, nemcsak azt, hogy a haszon elsősorban a megszállókat gazdagította. Lehet, hogy abban a történelmi pillanatban, amikor az ellenfelek szembekerültek, a török birodalom a meggyengült balkáni országokhoz képest a szervezettség magasabb szintjét képviselte. De azután, hogy ezt a szervezettséget a megszerzett területeken is megvalósította, nem tudta a fejlődést tovább ösztönözni.

A törökök állóvíz-társadalma közel fél évezredre leállította a balkáni országok fejlődését is. Mert ami kevés a hódítók világában változott, az alig-alig hatott a meghódítottakra, s ha igen, akkor sem az előrelendítés ösztönzőjeként. Az, hogy a javadalombirtokok a 18.

századtól fokozatosan örökletessé váltak, egy macedón faluban mindössze annyit jelentett, hogy új gazdája hosszabb ideig szedte tőle az adót, mint a régi. Annak, hogy leálltak a birodalom hódításai, csak az a szomorú következménye volt, hogy a tényleges sikertől elesett katonaság bolgár falvak véresen erőszakos térítésével vélte teljesíteni a Prófétának a máshitűek elleni háborúra ösztönző parancsát. Attól pedig, hogy a fővárosban az egyik udvari klikk legyőzte a másikat, egy szerbiai hegyi falu életében semmi nem változott.

Ez a. tespedésre kényszerítés volt a török uralom legsúlyosabb következménye azokban az országokban, amelyekben szilárdan megvetette lábát.

Ami a törökök világából Magyarországon megvalósult

A katonai megszállás

Szulejmán szultán a mohácsi csata után, 1526 szeptemberében járta be először a budai várat. Három év múlva Bécs felé vonultában pihent meg itt másodszor, hogy azután egy hónap múlva rendetlenül visszaözönlő serege futásától és a kudarc fájó élményétől hajtva, de a győztes hadvezért alakítva néhány napra újra visszatérjen ide. A magyar királyság székvárosát sem 1526-ban, sem 1529-ben nem csatolta birodalmához, visszaadta védencének és hűbéresének, a keleti országrész királyának Szapolyai Jánosnak.

János király azonban 1540-ben meghalt, s tartani lehetett attól, hogy az özvegy királyné és a pártján álló nagyurak nem tudják megvédeni a trónörökös csecsemőt, János Zsigmond uralmát a nyugati országrész királyával, Habsburg Ferdinánddal szemben. Szulejmán nem várta meg, hogy megismétlődjék az 1527-es év, amikor Ferdinánd seregei könnyű győzelemmel szorították ki János királyt az ország területéről. Akkor, utólag, az 1529-es hadjárattal avatkozott bele az események menetébe: visszaadta Jánosnak a maga országrészét. Nem jóságból, hanem a saját érdekét követve, hiszen a zsákmányul kiszemelt ország megosztottsága az ő majdani

győzelmének az esélyeit növelte. Most, János király halála után, határozottan, idejében és sorsdöntően újra belenyúlt a magyarországi eseményekbe. Elkergette Ferdinánd seregeit Bulla alól és a fővárost a maga birodalmához csatolta. János Zsigmondnak meghagyta Erdélyt.

1526-tal, a kettős királyválasztással két részre szakadt az ország, 1541-gyel, Buda török megszállásával veszi kezdetét az a másfél évszázad, amit három részre szakítottan, a Habsburgok királysága, az erdélyi fejedelemség és a török birodalom között felosztva éltünk le. A főváros eleste jelzi azt a ránk nézve tragikus változást, ami a törökök magyarországi politikájában végbement. Ezért határkő még akkor is, ha az ország középső részét a szultán és hadvezérei még hosszú évtizedek háborúival szerezték meg.

Mert 1541-ben csak a magyar királyok székvárosában rendezkedtek be a hódítók, uralmuk a szerémségi várak és Buda között az üres térben lebegett. A következő százhusz évben öt nagy foglalási hullámmal építették ki, majd növelték a maguk területét az ország földjén.

Az első hullám 1541 és 1547 - az első békekötés éve - között juttatta török uralom alá a Kelet- és Dél-Dunántúlt Siklóstól Esztergomig és a túlparton Vácig, a Tisza mellett pedig az első hídfőállást, Szegedet. A béke öt éve alatt az újonnan szerzett terület csak nyugat felé, a Habsburgok haderejével szemben volt várakkal védett, kelet felé nyitott maradt. A második nagy foglalási hullám 1551-52-ben Becse, Becskerek, Temesvár, Lippa, Csanád és Szolnok elfoglalásával kelet felé is biztosította a megszerzettet. S bár Dobó és katonái megvédték Egert, Drégely, Balassagyarmat, Hollókő, Szécsény, majd két év múlva Fülek és Salgó bevételeivel északon is kiépült a törökök első végvárrendszere.

Az elkövetkező tizenkét év egy sor kisebb-nagyobb várostromot hozott, majd 1566-ban Szulejmán utolsó, dunántúli hadjárata és a vele egyidőben zajló tiszántúli hadműveletek hoztak lényeges növekedést a törökök magyarországi tartományának. Nyugaton Szigetvár, keleten Gyula, Borosjenő és Világos bevételeivel kétoldalt

kiterbélyesedett a török terület. Az 1568-as békekötés negyed századra viszonylagos nyugalmat hozott.

1593-ban közel másfél évtizedre újra lángba borult az ország. A századforduló hosszú háborúja nem hozta meg ugyan a magyaroknak az annyira remélt fordulatot, de először villantotta fel a remény sugarát. 1566-ig a törökök nyomasztó erőfőlényben voltak Magyarországon, még akkor is, ha terjeszkedésük lendülete az ő addig tapasztalt rohanó iramukhoz képest lelassult. A század végére kiegyenlítődték az erőviszonyok, és a hosszú háború néhány éve éppen a hazai és a szövetséges keresztény fegyvereknek hozott diadalt. Az 1606-os béke megközelítőleg egyenértékű eredményeket-veszteségeket szentesített. Északon Fülek és egy sor nógrádi vár tért vissza a magyar koronához, keleten a törökök két évtizedre elvesztették Lippát és Aradot, fél évszázadra pedig Borosjenőt, Lugost és Karánsebest. De a magyar királyság veszteségei sem voltak kisebbek. Az 1552-ben foggal-körömmel megvédett Eger, Észak-Magyarország és benne a bányavárosok időközben nagy munkával megerősített védő vára, 1596-ban könnyű zsákmányként hullott a törökök kezébe, négy év múlva a Nyugat-Dunántúl nem kevésbé fontos erődítése, Kanizsa veszett el.

Fél évszázadra újra beköszöntött a viszonylagos béke. Amikor 1648-ban, a harmincéves háború lezárásakor a magyar királyság Habsburg uralkodója végre megszabadult európai gondjaitól, újra feléledt a remény az időközben meggyengült török birodalom uralmának felszámolására. A Habsburgok elszalasztották a kínálkozó lehetőséget, a két Köprülü nagyvezír vasszigorával ideiglenesen megerősített török birodalom viszont újra támadásba lendült. 1658-ban keleten visszaszerezte Borosjenőt, Karánsebest és Lugost, s a Székelyföldre meg Nagybányáig pusztító török és velük szövetséges tatár hadak mögött üszökké változott a nemrég még virágzó erdélyi fejedelemség. 1660-ban elesett nyugati kapuja, Várad. A királysági hadszíntéren három év múlva Érsekújvárt nyelte el a törökök áradata. De ez egyben az utolsó jelentős szerzeményük volt. A következő, újabb másfél évtizedig tartó nagy háború a század végén meghozta az ország felszabadulását.

A harc látszólag csak a várakért folyt, s az ilyen rövid áttekintésből sem telik többre, mint hogy jelezze, mikor melyik fontosabb vár cserélt gazdát. De soha nem szabad elfelejtenünk, hogy mindig nagyobb volt a tét, mint az éppen vívott vár sorsa. Egy-egy erődítés sokszor megyényi, néha országrésznyi területet védett, s bukásával ez a terület is gazdát cserélt. Várad eleste után a Kelet-Tiszántúl több száz falva ismerte meg a török adóztatás súlyát. Ki tudja már ma, hol állt Deszni vára? 1658-ban sem tartozott a fontos erődítések közé, eleste mégis behódolásra kényszerítette Zaránd megye addig védett keleti felét. A korszerű érsekújvári várat a törökök egyik legnagyobb hadikészlet-raktárukká tették, s nemcsak környékbeli falvakat és városokat, de még Temes-vidéki településeket is arra szorítottak, hogy gabonát szállítsanak oda. Nem csoda, hogy az „újvári szekerezés” nyomasztó kötelessége olyan sokszor jelenik meg a török uralom utolsó húsz évének panaszos leveleiben.

A török birodalom tehát háromszög alakban meghódította az ország középső részét. A megszerzett várakat megtöltötte katonával, s ezek körül a központok körül megszervezte a maga közigazgatási hálózatát.

Ha azt a kifejezést halljuk: „török kor”, elsőként bizonyosan a magyar végvárak, Balassi Bálint és az egri hősök jutnak az eszünkbe. Arra általában nem gondolunk, hogy a magyar végvárak láncolatával szemben ott húzódott egy másik végvári rendszer, a törököké. Pedig számukra a maguk erődítésvonala éppen olyan fontos volt, mint nekünk a mienk.

A magyarországi hódolt terület a török birodalom legtávolabbi európai tartománya volt, itt nézett farkasszemet a Habsburg birodalommal. Itteni váraival tartóztatta fel a nyugatról ránehezedő nyomást, s erre a területre támaszkodva kísérelte meg újra és újra európai határainak bővítését. A magyarországi tartomány katonailag rendkívül fontos volt a számára. Korábban már láttuk, hogy a 16. századra a Balkán félsziget elvesztette közvetlen stratégiai jelentőségét, amit az ottani várakban szolgáló, inkább csak a belső rendfenntartásra használható őrségek kis létszáma is mutat. A

magyarországi tartományban ezzel szemben mindvégig magas maradt az állandóan itt állomásozó katonaság létszáma.

Magyarországon, mint a birodalom tartományaiban mindenütt, a reguláris katonaság két típusa kapott állandó lakhelyet. A meghódított terület felosztásakor nálunk is szép számmal kaptak birtokot könnyűlovas szpáhikatonák, az ő számuk azonban nem annyira a terület hadászati jelentőségétől függött, mint inkább a felosztható föld mennyiségétől. Sokkal többet tudunk meg az ország katonai megszállásának mértékéről, ha a várőrségek nagyságát vesszük vizsgálat alá. A 17. század elejéig szép számmal maradtak ránk török zsoldlajstromok, amelyeknek segítségével rekonstruálni tudjuk a magyarországi török végvárrendszert. A rekonstrukció érdekes eredményt hoz: az itteni török végvári rendszerben kicsiben ugyanaz a folyamat játszódott le, ami a birodalom európai felén, a Balkánon nagyban végbement.

A negyvenes években elsőként elfoglalt várakba a törökök viszonylag nagy számú őrségeket ültettek: a huszonegy várról fennmaradt zsoldlajstromok csak kettőben jeleznek száz katonánál kevesebbet, a legnagyobb várakban - Budán, Esztergomban, Fehérváron - pedig háromezer körül mozgott az őrség száma. De már a század közepi jegyzékek sok helyütt erős létszámcsökkenésről tanúskodnak, ami azután a század végéig egyenletesen folytatódott. E folyamat során az egyes helyőrségek stratégiai fontosságuk szerint differenciálódtak, több rétegű várhálózat alakult ki. Ennek külső erődítésvonala mindvégig elsőrendű fontosságú maradt, s ezért magas katona-, létszámú garnizonokból állt. A mögötte fekvő, másodvonalú helyőrségek láncolata viszonylagos védettsége miatt fokozatosan veszített jelentőségéből, őrségük létszáma folyamatosan csökkent. A harmadik vonal váraiban, amelyek már a török terület védett belsejében feküdtek, a 16. század végén nem volt ritka az inkább csak jelképes, 10-20 fős várőrség.

A puszta számsorok ugyan mindig riasztóak egy kicsit, de azért vegyünk néhány példát.

A Dunántúl szélső, nagy erődítései, amelyek közvetlenül a királyi országrésszel voltak szomszédosak, végig megőrizték jelentőségüket. A kanizsai, berzencei, szigetvári, koppányi több százas őrségek mellett a kis Vál vára is egyenletesen 110 fő körüli katonalétszámmal került be a zsoldjegyzékekbe. Különös fontosságát az adta, hogy többnyire magában tartotta a frontot Fehérvár és Esztergom között. A szandzsákszékhely Szekszárd őrsége szinte összezsugorodott: 1543-ban 236, 1568-ban 30, 1599-ben 21 védője volt. Szegedet az 1545-ös 476 katona helyett 1623-ban már csak 143 védte. Szolnokon az 1552-es 924 ember helyett 1568-ban már csak 355 szolgált; a vele átellenben, a Tisza túloldalán fekvő és az Erdély felé záró helyőrségek sorába igazodó Szentmiklóson viszont egyenletesen 200 körül mozgott a katonalétszám. (Ezeknél az egybevetéseknél nem a helyőrségek abszolút létszámát vettük döntőnek, hanem azt, hogy megmaradt-e jelentőségük vagy veszítettek belőle.)

A Balkán félsziget belső területeihez képest a birodalom északnyugati végvidékén, a magyar tartományban mindig magas volt az állandó várkatonaság száma. A magyar területen belül azonban - kicsiben ugyanúgy, mint az egész európai birodalomfélben nagyban - elkülönült a békésebb, biztosított hátország és az állandó nyomásnak kitett külső végvárrendszer.

Ugyanez a kép kerekedik ki akkor is, ha megrajzoljuk a magyarországi török várak térképét. A helyőrségek hálózata a Habsburg királyság területével szemben fekvő Dunántúlon és az északi részeken a legsűrűbb, de láncként körbefogja az egész török területet. Végigkíséri a stratégiaileg fontos folyók mentét, észak-dél irányban (Duna, Tisza) ugyanúgy, mint nyugat-kelet irányban (Dráva, Száva, Duna, Maros). Ez az utóbbi, a sűrű déli erődítésláncolat Belgráddal mint központtal az észak felé vonuló hadak gyülekező helye és ellátásuk legfőbb lerakata volt, egyben a török birodalom európai szárazföldi felének második védvonalá: itt kellett

feltartóztatni az ellenséges támadást a belsőbb tartományok előtt, ha az a magyarországi várak vonalát esetleg átszakítaná.

A határszél sűrű erődítésláncolatával szemben a terület belsejében csak egy-két aprócska helyőrséget találunk. Ebben persze nagy szava volt a természeti adottságoknak is, meg annak, hogy a törökök kész várhálózatot vettek át a foglalás során. De a stratégiai szempontok végig fontosak maradtak, ezt mutatja a törökök által épített várak helyének megválasztása is. Csak egyetlen példa: 1552-ben nem sikerült Egert meghódítaniuk, a szolnoki és a hatvani vár között nyitott volt a síkság kelet felé. Ezért a drinápolyi békekötés évében, 1568-ban, amikor Eger bevételének lehetősége hosszú évekre elesett, Jászberény mellett palánkvárat építettek. Az általuk Dzsánfedának nevezett várba nagyszámú katonát, 392 embert helyeztek. Amikor a század végén törökké lett Eger, Dzsánfedá elvesztette fontosságát. Olyannyira, hogy miután valamikor az 1620-as években egy tűzvész elpusztította, nem is építették többet újjá.

A várvédők számának csökkentése azonban még a harmadik vonalban is csak egy bizonyos határig volt lehetséges, alább nem szállhatott. S a zsoldjegyzékek valóban azt tanúsítják, hogy a 16. század végére megállt a csökkenés, a helyőrségek létszáma megállapodott. Az örökké jelenlevő ellenség közelsége miatt mindvégig nagy létszámú hadsereget kellett készenlétben tartani. Nem a nagy háborúk hadjárataihoz, mert arra a birodalom belsejéből vonult fel a főerő, hanem a mindennapok csatározásaihoz.

Mert Magyarországon a 16-17. században, soha nem volt igazi fegyvernyugvás. A békekorszakokat csak az különböztette meg a háborús évektől, hogy ilyenkor nem szervezett, nagy seregek vonultak fel egymás ellen, hanem kisebb-nagyobb helyi, portyázó csapatok marták, öldösték egymást. Állandóan készenlétben kellett állni mindkét oldalon, mert a gyanútlanra az ellenfél azonnal rácsapott. Napi szórakozás volt az emberfogás, a rabszerzés, a rajtaütés a másik őrségen vagy úton járó ellenséges katonákon, fegyveresek részvétele az adók kevéssé kíméletes behajtásában.

Két birodalom, két nagy ellenfél katonái csaptak össze éppen nálunk, s két évszázados kényszerű marakodásuk közben nem kímélték egymást és a föld vétlen és védtelen népét.

A polgári berendezkedés

A budai Rózsadomb Dunára néző lankáján, füves kis tisztáson áll Gül Baba sírkápolnája. Az, akinek sírja fölé az ájtatos kortársak a türbét építették, a törökök szent életű szerzeteseinek egyike volt, s a várfoglaló seregekkel együtt érkezett Budára. A hagyomány szerint a győzelmi ünnep hálaadó istentiszteletén, a sebtében dzsámivá alakított Nagyboldogasszony-templomban érte a halál.

Nem ő volt az egyetlen polgári személy, aki a sereg nyomában Budára érkezett. A világverő hadseregükre büszke török krónikások meg a tengernyi ellenségtől megrettent keresztény kortársak elbeszéléseikben legalábbis százezres, de inkább még nagyobb szultáni főseregeket írtak le, s a mai történetírónak nem kis nehézségébe kerül a reálisan elképzelhető szám kihámozása a túlzó adatok közül. Mindig is vita folyt, s folyik még ma is a török hadsereg létszámáról (a Mohácsnál csatát nyerő sereget a mai számítások is hol 60, hol 150 ezresre becsülik), egyet azonban biztosan állíthatunk: a ténylegesen harcoló katonasághoz egyre nagyobb számban csapódtak polgári személyek. Iparosok, kereskedők, szolgák, zenészek, szent életű szerzetesek, az új, ismeretlen földön gyors meggazdagodást remélő kis és nagy szélhámosok, asszonyok, gyermekek, önmagukat élelmezési hatóságnak kinevező kalandorok duzzasztották végeláthatatlanná a felvonuló hadseregeket. A hadjáratok végeztével ezek egy része is hazatért, másik részük az új tartományban remélte megtalálni a boldogulás földjét, és letelepedett.

A magyarországi tartományban - nem számítva az ide helyezett zsoldos vagy birtokkal javadalmazott katonaságot és a közigazgatási centrumokba rendelt tisztviselőket - a hódítók társadalma elsősorban ezekből az önként áttelepülőkből verbuválódott. Nyomát sem találjuk nálunk az olyan tervszerű telepítésnek, amilyen a 14-15. században a Balkán félszigeten folyt. Már annak északi területeire is alig jutott telepes, Magyarországra végképp elfogytak az embertartalékok.

Az önszántából betelepülő viszonylag kis számú mohamedán így azután nem azért jött ide, hogy a falvakban vagy a török helyőrség nélküli mezővárosokban az őslakosok közé vegyülve folytassa földművelő vagy iparos munkáját, hanem a várőrségek, meg a melléjük telepített hivatalok közelébe igyekezett. Mert ahol volt néhány száz vagy néhány ezer török katona és tisztviselő, ott szükség volt cipészre is, aki utcai és házipapucsukat megvarrja, szabóra, aki bő szárú nadrágjukat kiszabja, cukrászra, aki e távoli birodalomrészben ismeretlen édességeiket elkészíti, kereskedőre, akinél megszokott élelmiszereiket vagy konyhaedényeiket megvehetik, fürdőmesterekre és masszőrökre, mert fürdő nélkül nem lenne igazi egy török ember élete, zenészekre és építőmesterekre, mert a művészetből a magáét igényli minden nép, és nem utolsó sorban papokra, akik a keresztények számukra pogány világában is gondoskodnak híveik lelki életéről.

A legfontosabb török várakban a betelepülő katonákból és civilekből hamarosan jelentős mohamedán kolóniák alakultak ki. Fehérvár boltjai közül 80 már egy évvel a hódítás után törökök kezén volt. Két év múlva a város 13 városrészében 41 megürült s ezért kincstári tulajdonba került ingatlant, nagyjából házat árvereztek el - közülük csak négy ház került vissza keresztények tulajdonába. Az 1570-es években Esztergomban csupa mohamedán és görögkeleti háztulajdonost írt össze a török biztos (ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy szál magyar sem maradt volna a városban), ugyanekkor Vácott 374 ház közül 189 volt mohamedánoké, 13 görögkeletieké, 172 magyaroké. Erősen kicserélődött Buda és Pest népessége. Magyar lakosaik a 17. század végére sem tűntek el teljesen, kis számuk azonban nem ellensúlyozhatta a mohamedánok és a Balkánról betelepülők túlsúlyát.

Már ebben a rövid felsorolásban is mindegyre megjelent a török korban Magyarországra beköltözők másik nagy számú csoportja, a jobb híján görögkeletieknek vagy délszlávoknak nevezett népesség. Már a balkáni harcok idején, a 15. században kisebb-nagyobb délszláv csoportok, főleg szerbek menekültek a törökök elől Magyarországra (gondoljunk a Kevi-szigeti, ráckevei szerb

telepésekre). A 16-17. században azután tömegessé vált a beköltözés.

A török kori népesség vizsgálatának ma is egyik legnehezebb problémája a délszláv betelepülés, az akkor és a szakirodalomban mindmáig rácnak nevezett bevándorlók számának, betelepülési idejének, gazdasági és társadalmi helyzetének a kérdése. Egyelőre jó lelkiismerettel csak annyit mondhatunk róluk, hogy a budai pasa palotájában ugyanúgy találkozunk velük, mint a baranyai falvak adófizető parasztjai között. Jelenlétüket nemcsak akkor feltételezhetjük, ha az írásos emlékek Jovánokról vagy Isztepánokról beszélnek, hanem a legszebb mohamedán nevek mögött is nemegyszer őket gyaníthatjuk.

Az a részük, amelyik valamilyen formában a hódító állam szolgálatába állt, általában a törökök hivatali és katonai centrumaiban élt. Szép számmal voltak szerb, bosnyák és - bár nem szláv, de balkáni - albán renegátok a budai pasák között, ahogy Isztambulban, a török állam legmagasabb rangú tisztségviselőinek sorában is megtaláljuk őket. S ahogy lejjebb szállunk a hierarchia lépcsőfokain, számuk is úgy szaporodik. A magasabb állások eléréséhez feltétel volt az iszlamizálás, az alsóbb régiókban azonban, várvédő martalócok és békeidőben polgári foglalkozást űző, de háborúban hadköteles segédszolgálatosok körében sokan tartották meg vallásukat és eredeti szláv nevüket, ahogy a városokban letelepülő iparosok és kereskedők is tették. S mind, még a legrangosabbak is megtartották nyelvüket. Nyugati és keleti utazók egyöntetűen azt írják, hogy Budán a leggyakoribb szó az általuk hol horvátnak, hol bosnyáknak nevezett délszláv. A 16-17. században átvett török szavak egy része is szlávok közvetítésével került be anyanyelvünkbe.

A betelepülő rácok közül sokan álltak török katonai szolgálatba, nagy tömegeiket mégsem a várőrségek közelében, hanem a falvakban kell keresnünk.

A falusi lakosság kicserélődéséről ma még inkább csak feltételezésekre vagyunk utalva. Nagy tömegű, összegezhető forrásanyag hiányában - vagy részben csak feltáratlanságában - nehéz választ adni azokra az alapvető kérdésekre, hogy a két évszázados állandó háború és az idegen uralom mekkora pusztítást végzett a lakosság körében, milyen tömegeket kényszerített menekülésre vagy elvándorlásra. S azok helyébe, akiket sorsuk kilökött lakhelyükről, kik, honnan, mikor, milyen tömegben telepedtek le.

Az biztos, hogy nagy tömegű mohamedán lakosság nem szállta meg a falvakat, Magyarországon néhány egyedi esetet leszámítva áttérésről sem tudunk, s különösen nem a parasztság körében. Egyetlen olyan török összeírást ismerünk, amelyikben mohamedán falusi lakosok is szerepelnek. Az összeíró 1578-ban járta végig a Duna-Tisza közének legdélibb településeit, s az összeírt 800 városból és faluból 26-ban (az összes település 3%-ában) talált mohamedán lakosokat. Ezek között szerepel Szeged is, amelyben a katonaságon és a tisztviselőkön kívül 266 török adófizető család élt, de ott vannak azok a falvak is, amelyeknek jegyzékén a keresztény adózók mellett csak egyetlen mohamedán családfő neve szerepel.

A török megszállta terület más, északibb vidékeiről nem tudunk olyan falvakról, amelyekben mohamedánok éltek volna. Erős volt viszont a falvak elrácósodása, a török országrésznek különösen a déli vidékein. A hajdani Bács, Torontál, Temes és Arad megyékben, s a Dunántúl déli részein is, Somogyban, Baranyában és Tolnában nagy tömegű délszláv lakosság költözött a falvakba. A 17. század első felében már Fejér megyébe és Buda környékére is eljutottak, a Tiszántúlon pedig a Körösök vidékéig.

A vegyes lakosságú településeket figyelve nemcsak a népesség tarkasága tűnik szembe, hanem az is, hogy ezek a különböző vallású és etnikumú csoportok milyen kevéssé keveredtek egymással. Különösen áll ez a városokra. Nem arról van szó, hogy mohamedán törököknek ne lettek volna magyar asszonyaik, hogy szerb bevándorló és magyar őslakos feltétlenül ellenségként éltek

volna egymás mellett. Inkább arról, hogy a városokban a különböző népcsoportok egymástól meglehetősen elkülönülve, a saját városrészekben laktak. Maga az erődítés, a várnegyed, kizárólag a hódítók lakhelye volt, ahogy az elhagyott házak elfoglalása vagy vétel útján a városközpontokat, a piactereket és a mohamedánna átalakított templomok környékét is általában ők lakták. Vác városrészei közül pl. az erődítésben és a piactér két oldalán fekvő két kerületben kizárólag mohamedánok éltek. Külön városrészekben, másokkal általában nem keveredve élt a megmaradt magyar lakosság, a betelepülő délszláv népesség s közülük is elsősorban azok, akik katonai szolgálatot láttak el, s ha voltak, ismét külön vallási és területi egységet alkotva a zsidók.

Egy meghódított ország megállapodott szokásokkal és hagyományokkal élő őslakosai, mellettük a mohamedánok zárt kis közösségei, meg a jórészt ide-oda vándorló, új jövevény délszlávok csoportjai - íme, ez az az alap, amelyen és amelyért a törököknek meg kellett szervezniük a polgári élet mindennapjait.

Maga a berendezkedés, az igazgatás megszervezése ugyanolyan külső formák között folyt, mint az egységes és erősen központosított birodalom bármelyik másik tartományában. Amikor a szultán 1541 őszén seregével együtt elhagyta Budát, a vár, a város, meg az átellenben fekvő Pest őrzésére otthagytott 3069 katonát, s az új szerzemény igazgatásának gondjával névrokonát, Szülejmán pasát, az első budai kormányzót bízta meg. Budából, a székhelyből, és a következő évtized során elfoglalt területekből összeállt az első magyarországi tartomány, a budai vilájet. Ezt a temesvári megszervezése követte a század közepén, majd harmadiknak és negyediknek az egri és a kanizsai vilájet felállítása a század végén. 1660-ban a váradi beglerbégség csatlakozott hozzájuk.

A vilájet (másik nevén ejálet) a török közigazgatás legnagyobb területi egysége volt. Élén a beglerbég állt, aki gyakran pasa rangot is viselt - nálunk inkább ez az utóbbi szó ment át a köztudatba, gyakrabban használjuk a „budai pasák”, mint a „budai beglerbégek” megjelölést. A vilájetek alá sorakoztak a szandzsákbégek irányítása

alatt álló szandzsákok, amelyek további kisebb egységekre, az ún. náhijékre tagolódtak. A török bíró, a kádi körzete a kazá volt, amit a közigazgatás egy kisebb területi egységének is tekintettek. Semmi nem maradt a közigazgatás korábbi felosztásából, a törökök nem ismertek vármegyét, főispánt vagy szabad királyi várost.

A közigazgatási hálózat központjai a nagyobb várőrségek mellett alakultak ki. Ez természetes is, hiszen a megszállt, de mégiscsak ellenségesnek megmaradt területen a nyugodt hivatali ügyintézés elsődleges biztosítéka a katonaság oltalma volt. De természetes azért is, mert a török igazgatási szervezetben - gondoljunk arra, hogy végső soron minden anyagi és társadalmi erő a hódítások szolgálatában állt - nem vált élesen ketté, mert nem is válhatott a katonai és a polgári igazgatás. A pasa vagy a szandzsákbég egyszerre volt a terület katonai és polgári vezetője, az adóztatás és a pénzügyigazgatás ezernyi alkalmazottja egyszerre foglalkozott a civil lakosságtól befolyó jövedelmek kezelésével és a katonaság ellátásával. A kádi, akit a mohamedán világ bírójaként ismerünk és félig-meddig egyházi személynek tekintünk, bírói gyakorlata mellett bőven kivette részét az adóztató és a hadseregellátó szervezet munkájából. A vallás szolgáira pedig végleg csak ott volt szükség, ahol mohamedánok éltek. A kecskeméti keresztények közösségében ugyan kinek magyarázta volna a vallásjog rejtjelmeit a jogtudós, a müfti, s kit csalogatott volna Allah imádására a müezzín?

A katonai és a közigazgatási központok egybeeséséből következően sűrű hivatalhálózat borította és szabdalta kis területű igazgatási egységekre a Dunántúlt és a nógrádi várak vidékét. A hivatalok láncolata, akár csak a váraké, végighaladt a hódolt terület szélén, és sűrűn ellepte a déli, folyó menti területeket. Az Alföld széles síkságán a hivatalokhoz már nagyobb területek tartoztak. A Duna-Tisza közén Szabadkától északra egészen Hatvanig az egyetlen török hatóság a kecskeméti kádi volt, de ő is csak a 16. században. Hivatalának 1597-es megszüntetése után, végig a 17. században, egyetlen, a helyszínen működő török hatóságot sem találunk ezen a területen.

Török katona, hivatalnok és polgári lakos egymás közelébe, centrumokba húzódott. Ha meg akarunk ismerkedni a hódítók életével, ezekbe a városokba kell ellátogatnunk.

Törökké lett városok

Közhelyszámba menő igazság, hogy a települések külső képét a földrajzi adottságok: a domborzati, éghajlati és talajviszonyok mellett döntően meghatározza az a társadalom, az embereknek az a közössége is, amelyik a települést a maga használatára létrehozta és benne él. Ennek a közösségnek a jómódja vagy szegénysége, döntően földművelő vagy döntően iparúzó munkája, vallása, szokásai és erkölcsi normái mind egyértelmű nyomokat hagynak lakóhelyén.

Vegyünk egy példát. Egy rövid séta a távoli Bokhara vagy Izmir régi városrészeiben többet mond el a látogatónak a mohamedán család életéről és erkölcsi előírásairól, mint a legszakszerűbb leírás. Bokharában sima, fehérre meszelt falak közé zárt utcácskákon járunk, ablakot csak ritkán látunk. A házak kapui zárva, s ha végre ráakadunk egyre, amelyiken beleshetünk, a kapu túloldalán, alig egy méterre, a tekintetet újabb keresztfal akasztja meg. A család nemcsak a perzselő sivatagi hőség elől zárkózik el, hanem agyagfalat húz az idegen külvilág és a maga élete közé. Izmirben a forró, de mégis tengerparti időjárás megengedi az apró ablakokat és balkonokat, a család szigorú bezárkózása viszont sűrű farácsot húz eléjük. A családi élet társadalmilag előírt szabályai, a nemek eltérő helyzete határozza meg azt is, hogy melyik napszakban kik járnak az utcán, a magányos járókelő a gyakoribb-e vagy a kis csoportok, látunk-e nőket a kávézóknak és a szórakozóhelyeken vagy nem.

A családi élet szokásrendje, mint városképet módosító elem, csak egy a sok lehetséges példa közül. Utalhatunk arra is, hogy a sok kis műhelyre aprózódó keleti kézművesipar a maga sok apró boltjával egész városrészeket tett nagy bazárokká. Isztambulban ma is hiába keressük az amerikai és nyugateurópai mammutáruházakat, s ezek

nem egyszerűen elmaradottságból hiányoznak a városképből, hanem mert a gazdaság évszázados hagyományai ma is elsősorban a bazáros kiskereskedelmet éltetik. Az ősök, a múlt és a vallás tisztelete sokszor korunkban is erősebben hat a telekspekulációnál, s a nagyvárosok szívében a mai élet számára felbecsülhetetlen értékű területeket hagy meg rég nem használt temetők dülöngélő sírköveinek. A vallás rendkívüli befolyása ott érződik minden mohamedán településen, legyen az apró falu vagy pezsgő életű világváros. A külvárosok fehérre meszelt kis mecsetjeit a városközpontokban gigantikus dzsámi-óriások váltják fel, körülöttük sok kupolájú korániskolákkal, kolostorokkal és sírkertekkel. S még egy példát a mindennapi élet városformáló hatásának felsorolásához: Ankara vagy Szamarkand utcáin a konyhaművészetben járatlan látogató is egyetlen mély szippantással felmérheti, hogy a helybeliek a szabadban szeretnek főzni és étkezni, leginkább a nyárson vagy roston, szabad parázson süített birkahúst kedvelik, hozzá sokféle friss zöldségből és hagymából készített salátát. Ez a pompás illat, a sülő kebábok és saslikok meg a friss uborka összemosódó szaga végigkíséri a turistát a Balkántól a Bajkál-tóig, s edzett múzeumlátogatók lépteit is gyakran fordítja el a szellemi gyönyöröktől a gyomor élvezeteit kínáló kisvendéglők felé.

1541 után a magyarországi hadi sikerek sok ezer mohamedánt dobtak át a birodalom különböző végeiről a Duna és a Tisza vidékére. A várvédő janicsár megkapta a parancsot, hogy Damaszkusz helyett ezentúl Kalocsán fog szolgálni, a trapezunti kikötő vámosa átkerült a váci török vámhoz, a szpáhit, akinek addig Szerbiában volt birtoka, egy újabb kiutalás Nagyivánra rendelte. A jövevények rácsodálkoztak Mátyás király budai palotájára, a kalocsai érseki templomra és a váci püspök rezidenciájára és beleköltöztek. Elfoglalták, amire szükségük volt, s azután megpróbálták a megszerzettet a maguk igényei és szokásai szerint otthonossá átalakítani. És ez csak részben sikerült.

Kisázsiában a mohamedán törökség már évszázadokkal előbb berendezkedett a görög kultúra romjain. Ez a végleges berendezkedés visszafordíthatatlanul átformálta a

települések külső képét. A megmaradt épületek vagy eredeti formájukban, s ezért idegen testként, vagy már-már a felismerhetetlenségig átalakítva élnek tovább az alapvetően török település-együttesekben. A Balkán déli részén az ötszáz éves török uralom jegyei jól kivehetők, észak felé haladva - kivéve az áttért lakosságú területfoltokat - ez a hatás fokozatosan gyengül (nem utolsó sorban azért is, mert a múlt nyomasztó emlékeitől szabadulni akaró nemzeti érzés utóbb alapos tisztító munkát végzett a török örökség felszámolásában).

Magyar tartományukban a törökök - bármilyen hosszúnak tűnt és tűnik számunkra ez a másfél évszázad - csak százötven évig éltek, várakban és várak köré húzódva, viszonylag kisszámú polgári lakossággal - maradandó átalakító hatást már csak ezért sem gyakorolhattak.

A településekben, amelyeket megszálltak, kész városokat örököltek, részben kőépületekkel. Nekiláttak az átalakításnak. A templomokból kidobálták a padokat, a szobrokat, a képeket, lemeszelték a freskókat, szőnyeget terítettek ki bennük, belső sarkaikban kiakasztották a Próféta és az első három kalifa nevével díszített kerek táblákat, s a díszítéseiktől megfosztott tornyokat minareteké alakították. Buda gótikus kőházairól leverték vagy hagyták lemállani a faragványokat, kiütötték a színes üvegablakokat és bedeszkázták őket, belső termeiket hevenyészett válaszfalakkal apró fülkékre szabdalják. A Nagyboldogasszony-templom nem volt többet az, ahol Mátyás királyt trónra ültették és ahol esküvőjét tartotta, s a bedeszkázott ablakú ház sem hasonlított többé a gazdag budai polgár hajdani otthonára. De az átalakítástól törökké sem váltak, keresztény templomban a Mekka felé forduló, sztalaktit-mennyezetű mihráb-fülke, a mohamedánok oltárja, éppen úgy idegen, oda nem illő, mint egy isztambuli dzsámi mellé biggyesztett európai-barokk díszkút. Ezekre az átalakított épületekre még azt sem mondhatjuk, hogy átmenetek voltak két kultúra között. Inkább torzszülöttek, amelyeknek látványa elborzasztotta a török Budára látogató európaiakat, mert a rombolás és a pusztulás képét idézték fel bennük.

A birtokba vett és átalakított köz- és magánépületek mellett megjelentek a török építőmesterek alkotásai. Egymást követő generációk évszázadok óta vádolják azzal a törököt, hogy csak romboltak. Ez az elmarasztalás, ebben a sommás formában igaztalan, főleg ha romboláson esztelen és céltalan pusztítást értünk.

Már csak azért is kénytelenek voltak építeni, mert az új tartományban sok olyasmit nem találtak készen, amire pedig szükségük volt. Az átalakított keresztény templomokon kívül bőven építettek mecseteket, szerzeteseik számára kolostoraikat. Sokkal több fürdőt igényeltek, mint amennyit találtak, építettek hát újakat. Utak találkozásánál, városok kapuinál szállóházak épültek, folyókon hidak, a várakban új bástyák és falak. A török középületekből azonban alig maradt ránk épen valami: várfalak és bástyák, Egerben a minaret, Szigetváron egy kőház, Pécsen a Gázi Kászim és a Jakováli Haszán dzsámik és Idrisz Baba türbéje, Budán néhány fürdő és a már emlegetett Gül Baba-türbe. A töröktől megszabadult ország érthetően nem volt irgalmasabb az idegen kultúra alkotásaihoz, mint korábban az a mieinkhez.

Néhány tényező azonban nagyon előnytelenül befolyásolta a törökök magyarországi építkezéseit. Az első az, hogy bármilyen fontos volt is katonailag a magyar tartomány, azért mégis csak egy volt a tartományok közül, nem a birodalom szíve. A török művészet virágkorának, a 16. századnak nagy mesterei a fővárosban és a birodalom belső tartományaiban dolgoztak, nem Budán. Az, ami nálunk készült, provinciális volt. A török kultúra sokdrangú alkotásai próbáltak versenyre kelni a gótikának és a reneszánsznak az elszegényedő korban is Mátyás kori fényt sugárzó, élvonalbeli alkotásaival, s ebben a versenyben le kellett maradniuk. Buda nagy hírű fővárosból távoli tartomány székhelye lett, s ugyanezt a lecsúszást a maga szintjén átélte a többi város is.

A másik tényezőt a törökök társadalmában találjuk meg. Tehetős, hosszan egy helyben lakó polgárság hiányában egyetlen olyan réteg

volt, amelyeknek anyagi adottságai megengedték volna a nagyobb szabású magánépítkezést: a magas jövedelmű katonai és adminisztratív vezetők. Ők viszont állandó bizonytalanságban éltek, ma nem tudták, hogy holnap nem rendelik-e őket másik állomáshelyre. Azért építsen magának fényes palotát az egri pasa, hogy még elkészülte előtt ott kelljen hagynia? Megelégedett hát a hivatali elődjétől örökölt lakhellyel. S ha összegyűlt pénzét mindenáron építkezésre akarta fordítani, lelke üdve megvásárlására építtetett valamilyen vallási vagy szociális középületet.

Az ide-oda dobált ember és lakhelye viszonyára jellemző példát olvashatunk az egyik 1638-ban kelt jászberényi török iratban. Megelőzőleg a herényiek Budán jártak és elpanaszolták, hogy a város ügyeinek intézésére kiküldött biztosok, a Hatvanban lakó eminek, velük építtetik fel házaikat, majd megbízatásuk lejártakor a házat eladják. Mivel évente új eminjük van, ők évente kénytelenek felépíteni egy házat. Kérésükre a budai pasa úgy rendelkezett, hogy a herényiek építsenek fel egyetlen házat Hatvanban, ami azután ne legyen eladható, hanem minden leköszönő emin adja át utódjának. Elképzelhetjük, hogy az a hivatalnok, aki minden évben új helyre hurcolkodott, mennyit törődött háza csinosításával. A házban pénzszerzési eszközt látott, nem állandó lakhelyet. S a példa még egy tanulsággal szolgál. Jászberény eminjeinek hatvani házait nem török, hanem helyi magyar kőművesek építették. Nyilván úgy, ahogy megszokták. Munkájuk eredménye magyar ház volt, még akkor is, ha megbízójuk esetleg meghatározta, hová tegyék az ablakot és hová az ajtót.

A harmadik tényező tulajdonképpen már benne van az előzőben, mert az ideiglenességből, végső soron az egész török uralom felemáságából következett. Hiába hirdették a hódítók biztos öntudattal, hogy a magyar föld a birodalom és a hitharcok erős bástyája, valójában csak az ideiglenes katonai megszállás erejéig érezték benne otthon magukat. Hiányzott belőlük a jövővel is számító gazda gondoskodása. Nem romboltak esztelenül, csak éppen hagyták, hogy az idő romboljon. Hagyták annál is inkább,

mert a birodalom szegényedett, s ha akarták volna sem jutott elegendő pénz a szükséges karbantartásokra.

Lassan összeáll a török-magyar város képe, amilyenné azt a kor és a benne lakók helyzete formálta. A vár és a városfalak, a rajtuk álló ágyúk, a kaszárnyaépületek és arzenálok nem hagynak kétséget afelől, hogy háborús korban járunk. A magyarok városrészében egy, legfeljebb két templom, körülötte földszintes, pompásnak nem nevezhető házak, hiszen lakói nem gazdagok, nehéz korban született emberek. A várban és a török városrészben belül tisztán tartott, kívül kopott mohamedán templomok, fürdők, iskolák kupolái, mellettük a két kultúra összekényszerítéséből született torz épületek, hajdani gazdag polgároknak az új tulajdonosok gondosságát nélkülöző, pusztuló magánházaik meg a betelepülő szegényebbek gyatra viskói. Az egyik oldalon piac, a másikon apró üzletekből összeálló bazárvilág. Háborús romok, kopottság, piszok. Müezzinek imára hívó éneke a minaretekből és néma harangtoronyok a másik oldalon, az utcán török, magyar, szláv szó. A város külső képe híven adta vissza a kort: a két, egymást tagadó világ kényszerű együttélését, a szegénységet és a háborúk pusztításait.

Gazdag törökök, szegény törökök

Ha a törökök magyarországi építkezéséről azt állítottuk, hogy provinciális volt és egyáltalán nem gazdag, ugyanezt elmondhatjuk azokról a törökökről is, akik ideig-óráig itt szolgáltak, vagy mint városi polgárok itt élték le életüket.

A katonai és a hivatali ranglista legfelső fokán állók között nálunk is akadt jónéhány dúsgazdag ember, akiknek hatalmas jövedelmük volt az államtól fizetségül kapott szolgálati birtokukról, az ügymenet hasznából, s nem utolsó sorban a folyamodók „önkéntes” ajándékaiból. A 16. századi budai pasák szolgálati birtoka akkora volt, hogy tímárookra felosztva 70-80 lovas katonát tarthatott volna el. Ekkora jövedelemből annak ellenére jól meg lehetett élni, hogy a magas rangúaknak rendszeres juttatásokkal újra és újra meg kellett

vásárolniuk állásukat a fővárosban. 1580-ban a szigetvári bég három évre 80 ezer forintért vette meg magának a szigeti szandzsákat. (Ebből az összegből az erdélyi fejedelemség négy éven át fizethette volna a török adót.)

A magas állásúak gazdagságához és hivatalához kellő tekintély is járult, különösen a sikeres 16. században, amikor még magabiztos nagyhatalmi gőggel képviselték uralkodójukat ellenséges várkapitányokkal és királyokkal szemben. A körülöttük nyüzsgő szolgálhad, az alájuk beosztott hivatalnokok és tanácsadók tömege, a külföldi követek és a belföldi futárok állandó jelenléte, a kérelmezők ajándékokkal megrakott, alázatos serege - a gondosan hangsúlyozott rang és tekintély minden megnyilatkozása valóságos hatalmat jelzett. De ekkora hatalommal csak néhány ember büszkélkedhetett, elsősorban a budai pasa, az egész magyarországi tartomány feje. A többi beglerbég már egy testhosszal a budai mögé került, a szandzsákbégek befolyása pedig, háromszoros alárendeltségükben, inkább csak helyi ügyekre korlátozódott.

A hivatalába lépő, bemutatkozó budai pasát tanácsának magas rangú tagjai is kézcsókkal üdvözölték. Ahhoz, hogy valaki ezekre a legfelső fokokra feljusson, nagyot kellett lépnie. Lefelé viszont egyre sűrűsödtek a fokok. A pasák és a szandzsákbégek helyettesei, az egy-egy vilájet pénzügyeit és birtokügyeit intéző defterdárok, a legfontosabb székhelyek bírái: a kádik, akiket molláknak is neveztek, meg a jog magyarázói: a müftik, és a magas rangú katonai parancsnokok a ranglétra felső részén, de a pasáktól messze lemaradva foglaltak helyet. Alattuk a közép- és alsórangú hivatalnokok és katonák hatalmas tömege már csak nehezen rangsorolható. Sokuk tekintélyét az adta, hogy még mindig voltak náluk alacsonyabb rangú beosztottjaik, sokukét, mint a tolmácsokét és az írnokokét az, hogy az ügyeiket intéző emberek csak rajtuk keresztül kerülhettek kapcsolatba a dönteni hivatott hatósági emberekkel. De legtöbbjük, az alacsony rangúak, csak a maguk szűk területén voltak urak, s éppen ezért kíméletlenek és sokszor önkényesek az adó beszédésében, a szolgáltatások kiszabásában vagy a vám megállapításában.

A legnagyobbakról még csak lehet tudni valamit. A velük tárgyaló külföldi követek, a náluk járó vendégek leírták őket és környezetüket, a kancelláriájukból kikerülő iratok pedig kormányzásuk módszereiről árulkodnak. A szürke tömegről viszont, amelyik a magyarországi török lakosság zömét alkotta, alig tudunk valamit. Anyagi helyzetükről, életmódjukról, családjukról azokból a forrásokból kapunk hozzávetőleges képet, amelyek halálukhoz kötődnek: hagyatéki leltáraikból és a hátramaradottak között kirobbant örökösödési perek irataiból.

Első példánkat a főváros rangosabb török hivatalnokai közül vesszük Ali Cselebi személyében, aki életrajza néhány elszórt adata szerint közel két évtizedig élt Budán, és 1587 végén megbecsült pénzügyi tisztviselőként itt is halt meg.

A halála után felvett hagyatéki leltárból nem mesésen gazdag, de megállapodott jómódban élő, művelt vidéki úr lép elénk. Jártas volt a fegyverviselésben, s hogy ezt legalábbis a parádézás szintjén még gyakorolta, azt három szép szerszámú háttaslova, igen szép páncélja, díszes sisakjai, egyszerűbb és nemesebb kidolgozású fegyverei bizonyítják. Gondosan és választékosan öltözött, csaknem 40 prémes köpönyeg állt a rendelkezésére. Az illatszerek, pomádék, szappanok és törülközők sokasága már-már piperkőcen tisztálkodó és szépítkező urat mutat, orvosságos könyve, fűszer-, gyógyvíz- és gyógyszerkészletei pedig azt, hogy nagy gonddal óvta egészségét. Sok szőnyeggel, kerevettel, párnával otthonosan berendezett, kényelmes háza volt, konyhájából és kamrájából étel- és italkészletek, raktár szobájából végekben álló textíliák kerültek elő. Feltehetően otthon is dolgozott, s így lakása néha egyben hivatala is volt, mert hagyatékában nagy mennyiségű papírt és írószerszámot, meg sok kész iratot is találtak. Nem tudjuk megmondani, hogy mennyi pénzt gyűjtött össze, mert az előkerült nagy összeg (kb. ezer janicsár egyhavi zsoldja) részben közpénz lehetett. Hagyatékának legmeglepőbb része kézzel írott és részben gazdagon aranyozott borítójú 119 kötetből álló könyvtára. Vallásos és történelmi műveken kívül bőven vásárolt versesköteteket, de csillagászattal, gyógyászával és sakkal foglalkozó könyveket is.

Családja nem volt, házáról, étkezéséről, lovai ellátásáról egy rablány és egy rabfiú gondoskodott.

Közel száz évvel később, 1674 tavaszán készült az a leltár, amelyikben egy alacsonyabb rangú tiszt hagyatékát vették számba. Az elhunytól csupán annyit tudunk, hogy Elhádzs Musztafának hívták és a délkeleti határszélen, Karánsebes várában teljesített szolgálatot, mint a várvédő janicsárok bölükbasija, azaz egy 5-10 katonából álló egység vezetője. Családos ember volt, s nem lehetett teljesen új jövevény, mert saját házában lakott, kertje és szőlője volt présházzal és 25 méhkaptárral. Hagyatéki leltára elsőként, pénzét vette számba: otthon és kintlevőségben, kisebb-nagyobb összegekben kölcsön adva 7144 akcséja (apró török ezüstpénze) volt, az Ali Cselebi házában talált összegnek (a közben eltelt évszázad pénzromlását leszámítva) kb. ötvened része. Ingatlanain kívül volt egy lova takaróval, egy tehene, egy használható hosszú és egy használhatatlan rossz puskája, egy kardja, egy ócska és egy jobb matraca két régi ágytakaróval, egy párnája, egy régi szőnyege, egy értékesebb bundája, két elnyűtt köpenye, egy kopott nadrágja övvel, egy fürdődézsája hozzávaló kannával, néhány konyhaedénye (2 bogrács, 2 tál, több vödör és cseber, 2 tepsi, 1 serpenyő), egy baltája és néhány más aprósága. Szolgája nem volt, felesége, Szebile asszony, nyilván maga járt a piacra.

Az akkori Karánsebesen élő mohamedán lakosokat teljes joggal tekinthetjük tipikusnak a magyarországi törökség nagy zömére. Közepes fontosságú határmenti várban szolgáltak, a hozzátartozó városkában éltek, amelynek lakossága mohamedánokból, rácokból és magyarokból állt. A település nem feküdt fontos vízi vagy szárazföldi utak találkozásánál, de nem is volt elzárva a világtól, lakosai Erdély és a török birodalom belseje felé egyaránt szállíthatták áruikat. Az 1670-es évek közepéről megmaradt a karánsebesi-lugosi közös bírósági körzet jegyzőkönyve, benne néhány hagyatéki leltár. A száraz adatsorok közül a hódító törökök egy-egy jellegzetes figurája lép elénk.

Az előbb idézett Elhádzs Musztafa bölükbasi megmaradt annak, aminek az államvezetés Karánsebesre küldte, katonának. Élt az őt megillető zsoldból, mellette kedvtelésből szőlészkedett és méhészkedett, s ha mellékest akart szerezni hozzá, kisebb összegekkel állt tisztársai rendelkezésére nyilván nem pusztán bajtársi segítőkézségből, hanem némi kamat ellenében. Nem így az a katonatársa, aki mint zsoldos lovas szolgált a várban és Kurd Alinak hívták. Ő nyilván kevesellte zsoldját és elunta a magányos katonaeletet, elvett hát feleségül egy keresztény rác asszonyt, Zsófiát. Amikor meghalt, három mohamedán gyermeket, három kiskorú leánykát hagyott árván: Hadidzsét, Merjemet és Eminét.

Házassága nemcsak a megunt legényélet végét jelentette, hanem új életformát is hozott. Kurd Ali beházasodott egy keresztény paraszti gazdaságba és teljesen alkalmazkodott hozzá, mohamedán lelke éppen csak a disznótenyésztéstől riadt vissza. Énjének csak kisebbik fele maradt meg katonának - kardja, puskája, lőszeres zacskója, lovaglásra való nyerge utal erre -, mindennapjait már a gazdálkodás töltötte ki. Háza, kertje és szőlője volt, s lovát már nem mint katona, hanem elsősorban mint gazda használta: erre vall a lóval egy tételbe felvett kordé, azután a teherhúzó szán, a tehernyereg és az állat hátára kötözött nagy zsákok rögzítéséhez használt

szíj. Állatállománya még egy csikóból, egy tehénből és nyolc libából állt. Volt öt kazal szénája, kb. másfél mázsa árpája, két és fél mázsa kukoricája, három mázsa vöröshagymája, egy hordó káposztája, két hordó bora, és akkora adag törkölycefréje, hogy azt a biztosok a csikó értékének másfélszeresére becsülték (de mielőtt Kurd Ali kifőzhette volna pálinkának, Allah elszólította az élők sorából, s részegeskedéséért nyilván a poklok fenekére vetette). Maradék értékeit olyan apróbb-nagyobb háztartási eszközök és ruhaneműk tették ki, amelyek a korszak minden háztartásában fellelhetők voltak.

Harmadik katonatársuk, Veli Bese, aki ismeretlen rangban a várvédő janicsárok között szolgált s nem is a városban, hanem a várban lakott, „másodállásban” kereskedéssel és kölcsönügyletekkel

foglalkozott. Magányos ember volt, feleség és gyermekek nélkül, s éppen egy kereskedő úton, Erdély felé mentében érte a halál. A kincstár megbízottja 1674. december 13-án, egy csütörtöki napon árverezte el hagyatékát. A listából egy óvatosan ügyeskedő kisember alakja rajzolódik ki. Nem lehetett nagystílusú kereskedő, erre abból a 73 és fél török rőfnyi (összesen mintegy 50 méter) lenvászonból következtethetünk, ami egy másik tétel, ún. „bolti vegyes holmi” társaságában Veli Bese teljes árukészletét adta. Annak sem találjuk nyomát, hogy hitelben vásárolt vagy eladott volna. Szívesen nyújtott viszont kölcsönt, készpénzben és kintlevőségben közel 30 ezer akcséja volt, felér egy jobb szpáhíbirtok évi jövedelmével. Nyilvánvalóan pusztán pénzbefektetési célból vásárolt telket és szőlőt, s volt egy kertje is. Ezt talán használta, itt teremhetett az a közel húsz kiló bab meg a kevés hagyma, amit a biztosok a kamrájában találtak. Középszerű kényelemben élt, szeretett öltözködni és enni, mert használati tárgyai nagyobb részét köpönyegek és konyhaedények tették ki.

Gyermekkori regényélményeink alapján úgy képzeljük el a hadjáratból hazatérő török katonát, még az egyszerűbbjét is, hogy övében aranyakat rejteget s nehéz láncra kötve néhány rab kíséri. Ha karánsebesi halottaink között ezt a figurát keressük, meglepetéssel látjuk, hogy a viseltes köpönyeg, az ócska nadrág és a gyatra süveg alatt egy szegény ördög rejtőzködik. Redzsebnék hívták, a parancs Boszniából vezényelte a lengyel hadjáratba, s onnan hazatérőben halt meg Karánsebesen. Nem ismerjük rangját, s azt sem, hogy milyen alakulatnál szolgált, de valószínűleg lovas volt. Lova, egyetlen értéke, az átlagosnál magasabb áron kelt el az árverésen. Övében nem voltak csengő aranyak, egész vagyona 840 akcse volt, amin egy jobb matracot vehetett volna. Egyszerű, értéktelen kardja, két ócska köpenye, egy hosszabb meg egy rövidebb nadrágja, inge, kopott csizmája, kalpagja, öve és iszákja szinte semmiért, összesen 111 akcséért talált új gazdára.

A karánsebesi halottak között ezután egy rejtélyes emberkére bukkanunk, Haszán Besére. Valószínűleg az volt, aminek az első pillanatban látszik: a nyomor szélén tengődő papucskészítő. Valami

mégis azt súgja, hogy talán egy háromszáz év előtti török Harpagon rejtőzik benne. A lista némi túlzással „várbeli kereskedőnek” mondja. Hamarosan kiderül azonban, hogy lakás híján a boltjában lakott, s a jelek szerint ez sem volt az övé, mert nem került árverésre. Matraca, szőnyege, két takarója, függönye, három ócska köpenye, kiskabátja, gyékénye, két régi zsákja, egyetlen ládikája olyan alacsony összegért kelt el az árverésen, ami egyértelmű szegénységre vall. Emberünk házi papucsok készítésével és eladásával foglalkozott, ebből 82 párat találtak nála a biztosok. Egyszerű portékák voltak, mert az egyik fajtának tíz, a másiknak hat akcséért kelt el párja. S mint egy keleti mesében: a szegény, magányos, szomorú kis papucskészítő magának, a saját örömeire csinált egy szemet-szívet gyönyörködtető csodapapucsot, amit a hagyatéki biztosok külön tételben vettek fel a jegyzékbe, az árverésen pedig szép pénzért egy gazdag ember vásárolta meg.

Eddig Haszán Bese nem egyéb nyomorult kis cipésznél, mesefigurává is csak a jóindulatú képzelet avatja. Gyanakodni akkor kezdünk, amikor megtudjuk, hogy többi ismerősünkkel ellentétben ő nem halt meg, hanem eltűnt, senki nem tudta, hová. A kincstár megbízottja kivárta az előírt két évet, s csak azután törte fel a boltot és árverezte el a hagyatékot. Gyanús azután a hagyaték néhány tárgya, amelyek nem egyeztethetők össze a papucskészítéssel: tintásüveg, tollvágó kés, mérleg és egy pénzváltó asztal. Az első három a szegény cipész régről maradt, féltve őrzött kincse is lehetett, a negyedik pedig egyszerűen a munkaasztala. De a meseszövő képzelet nem tud szabadulni attól a lehetőségtől, hogy Haszán Bese egy borús éjjelen hátat fordított gyűlölt papucsainak, a bolt sarkából előásta gyanús pénzügyletein szerzett aranyait és elment, hogy valahol messze, a birodalom másik végében kezdjen új életet.

Búcsúzóul még egy ismeretséget köthetünk. Juszuffal, akiről nevén kívül a kádi is csak annyit tudott feljegyezni, hogy „egy egyén”, s Karánsebes felé igyekezve, „Allah rendelésére” útközben halt meg. Lova és ruházata után ítélve nem lehetett nyomorultul szegény ember, bár egyetlen akcsét sem találtak nála. Úticéljáról elárul

valamit az, hogy ruháján, kardján és kopott iszákján kívül egyetlen feljegyzésre méltó szállítmánya volt, egy okka (= 1,28 kg) kávé, aminek a „fekete levessel” éppen csak ismerkedő ország kávéasztelők törökjei között nagy becsülete volt, s ezért még kis tételben is megérte üzletelni vele.

Hét hagyatéki leltárból, a belőlük kirajzolódó hét ember helyzetéből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. De ezek a típusok előbbé teszik és egyediségükben is igazolják azt a képet, ami az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán kezd kirajzolódni a megszálló törökök társadalmáról. A maguk országrészén a hódítók voltak az urak, jogi helyzetük magasan az alávetett meghódítottak fölé emelte őket. De ez az elszegényedő, állandó háborúban vergődő ország számukra sem volt paradicsom.

Tekintsünk el a leghatalmasabbaktól, akiknek a zsíros budai vagy egi állás éppen úgy a hivatali előmenetel és a meggazdagodás lehetőségét kínálta, mint egy bagdadi vagy szófiai hivatal. Egy fél falu adóból élő szpáhi számára azonban már egyáltalán nem volt közömbös, hogy ez a falu a görög félsziget egyik narancsligetében éli békés napjait vagy Tolna megyében fuldoklik a háborús pusztítás és a növekvő adóterhek szorításában. Magyarországi szpáhibirtokok parasztjai gyakran szöktek át a nagyobb biztonságot nyújtó városokba, s az az elkeseredett harc, amit egy-egy szökevény visszaszerzéséért a török magánbirtokosok folytattak, mutatja, milyen érzékeny veszteséget jelentett számukra akár egyetlen adófizető elvesztése is.

A hódítók zöme nem a „török basa nagy a hasa” típusú gazdag úr volt, egy tehetős debreceni marhakereskedő valószínűleg az egész káransebesi török őrseget meg tudta volna vásárolni. A birodalom általános elszegényedése és a hadsereg fegyelmének fellazulása nálunk is arra ösztönözte a megszállókat, hogy kiegészítő foglalkozások után nézzenek. Az a hét ember, akiket megismertünk, jó példa erre a jelenségre. Amíg csak hagyományt természetek, kereskedtek, vagy egymást nyúzták uzsorakamattal, ez az ő magánügyük volt. A tragédia ott kezdődött, amikor a legkisebb

ellenállás irányába nyújtották ki a kezüket, s „mellékfoglalkozásként” a meghódítottak fokozottabb kizsákmányolására rendezkedtek be.

Amiből a hódítók éltek: az alattvalók adói

A magyarországi török tartomány szélén jó nyolcszáz kilométer hosszan húzódott a több rétegű török végvárrendszer. A várak fenntartása, ellátása, a katonaság és a hivatalnokok fizetése jelentékeny összeggel terhelte az államkincstárt. Gondoljuk meg: a török birodalomban mindent a központi kincstárból szerveztek meg, a közigazgatás területi egységeinek vagy a városoknak nem volt autonóm szervezetük és nem voltak önálló bevételeik, így azután minden hivatali épület, út, híd, szállóház, fürdő, mecset, iskola felépítése és fenntartása, a bennük szolgálók díjazása megint csak államköltségen folyt (kivéve azokat, amelyeket valamilyen jótékony alapítványból tartottak fenn). Ha villám csapott a gyöngyösi templom tornyába, kijavítását Gyöngyös városa fizette meg. De ha a Hatvan várbeli mecset ólomteteje rongálódott meg, a munkálatokra a központi kincstárból utalták ki a szükséges összeget.

Persze amíg csak kilyukadt ólomtetők megjavítására és néhány ezer hivatalnok eltartására kellett a pénz, a magyar tartomány bevételei erre ugyanúgy elegendők voltak, mint a birodalom bármelyik más vidékén. De az állandó katonai készenlét már túlságosan sokba került, semhogy a helyi erőforrásokból fedezni lehessen. A magyarországi megszállás egyértelmű ráfizetést jelentett. Így aztán érthető, hogy a határok tartása mellett a hódítók második legnagyobb feladata az volt, hogy a költségek legalább részbeni fedezésére minél több helyi bevételt biztosítsanak.

Az adóztató szervezet a hódítás másnapján megkezdte munkáját. Összeíró biztosok járták végig az újonnan meghódított tartományt, s a legapróbb településtől a legnagyobbig gondosan lajstromokba vezették a családfők és nőtlen, de nagykorú testvéreik és fiaik nevét. Az előző három év terméseredményei meg a gazdaságokban talált állatállomány alapján felmérték és feljegyezték, hogy pénzben és természetben lerovandó adókban milyen jövedelmek várhatók tőlük.

Az első összeírásokkal együtt elkészültek az első szabályzatok, amelyekben apróra meghatározták, hogy az új terület lakosai milyen terményeik után mennyi adóval tartoznak, közülük kik az adókötelesek és kik a mentesítettek.

Az új uraikkal ismerkedő alattvalók az első időkben nem érezhették lényegesebb változást szolgáltatásaik terén. Ugyanúgy fizettek földesúri és állami adót, mint addig, s ezek összegükben is sokszor emlékeztettek a magyar adókra. Az új urak - úgy látszik - gondosan tanulmányozták elődeik adóztató szokásait, s a zökkenőmentes átállás érdekében több ponton ezekhez igazították a maguk rendszerét.

A javadalombirtokként szétosztott helységek lakosai kétfelé fizettek török adót, földesuruknak és az államnak. Azoknak a helységekben az esetében, amelyek mint szultáni ház-birtokok közvetlen kincstári kezelésben maradtak, a földesúri és az állami adók ugyanoda, a kincstárba vándoroltak. Ezekben a falvakban és városokban az összeírók a termés- és jövedelemfelmérés eredményét sokszor nem is részletezték a lajstromokban, hanem a kincstárnak járó földesúri és állami adókat egy összegben, évi átalányban határozták meg. Ahogy azután a birodalmi közigazgatás általános lezüllesztésének folyamányaként a helyi adminisztráció is egyre kevesebb gondot fordított az összeírások elkészítésére (a 16. században még rendszeresen, átlag tízévenként megismételték a felmérést, ami azután a 17. századra megszűnt), a javadalombirtokul kiosztott helységek földesúri adói is egyre inkább alku tárgya lettek, és az alku eredményeképpen mind általánosabban évi átalány-pénzösszegben határozták meg őket. A 17. század második felében - pl. Várad eleste után - behódoló falvak mind egy összegben rótták le a török földesúri adókat.

A 16. század közepén meghonosodott, még bomlásnak nem indult adórendszer szerint a török javadalombirtokosi hatalom alatt álló települések adóköteles lakosai pénzzel és terménnyel szolgáltak földesuruknak. Kapuadó-kötelezettségüket a törvény évi 50 török akcsében, azaz egy magyar forintban állapította meg. Ez

önmagában nem volt kifizethetetlen összeg, még a készpénznek szűkében levő paraszt számára sem, hiszen egy mázsa búzát 80 akcséért adhatott el a piacon, egy teherhúzó ló 200 akcséba került. A kapuadón kívül pénzben kellett leróni a széna- és tűzifaadót, a gyertyaöntési illetéket, az állatok mezei kártevéséért és más vétségekért járó büntetéspénzeket, a sertések és juhok után szedett adót, a bortermelés után járó pénzbeli kötelezettségeket, a házasságkötésekre kivetett menyasszonyadót, a méhkasadót meg a malmok és a más határban használt legelők utáni illetékeket. Természetbeni szolgáltatásként tizedet (ami persze több is lehetett egy tizednél) szedtek a gabonaneműek, a must, a piacra vitt zöltségek és a halászott hal után.

A sokféle adó felsorolása már így is hosszúra nyúlt, pedig csak a földesúri szolgáltatásokat vettük számba, az állami adókat még nem. Ez utóbbiak közül a központi törvénnyel meghatározott, legfontosabb adó, amelyik minden összeírásban az első helyen szerepelt, a nem mohamedán hitű alattvalókra kivetett dzsizje-adó, másik, a magyar nyelvben is meghonosodott elnevezésével a harádzs volt, amit az akkori magyarok „császár adaja” néven illettek a leggyakrabban. Összege megegyezett a földesúri kapuadóéval: 50 akcse volt évente.

Az egész hódolt területen szedett állami adót nem is ismerünk többet a 16. századból. A hódoltság legdélibb vidékén, a Szerémségben és Pozsegában háború idején, ha a hadjáratban a terület bégje is részt vett, 50 akcse hadiadót is fizettek az adózók - a török országrész északabbra fekvő területein azonban ennek nem találjuk nyomát. Adatok sora bizonyítja viszont az egész hódoltságra kiterjedő erős állami robotot. A szolgálatokból minden településnek kijutott: a hadsereg számára szükséges széna, tűzifa és gabona szállítása a nagy lerakatokba, hajóvontatás, várépítés, postaszolgálat, a török hadak és követek kalauzolása vagy salétromfőzés, terhelte az alattvalókat.

A 17. század második felében azután erősen megnövekedtek az állami adók és szolgálatok. A birodalom megsokasodó gazdasági

bajai és a Köprülü-korszak szigorú adópolitikája nálunk is szorosabbra húzta az adóprést. Megjelentek és megszorodtak az ún. rendkívüli állami adók. Ezeket is évenként szedték, „rendkívüliségük” csupán abban állt, hogy összegüket nem hosszabb korszakra érvényes törvényekben határozták meg, hanem évről évre újra kiadott szultáni rendeletekkel vetették ki őket. Ezek a különféle állami adók eredetileg mind ugyanazt a célt, a hadsereg ellátását szolgálták háború idején, s a kezdet kezdetén többnyire terményszolgáltatás formájában. Később, magyarországi elterjedésük idején már rendszeressé és sorra pénzadóvá változtak. Ha pedig a hadseregnek háború idején tényleg szüksége volt élelemre, az állam ezt kényszerfelvásárlásokkal biztosította.

Az adófizető paraszt számára mindig az volt a fő kérdés, hogy keserves munkája eredményéből végül is mennyi úszik el adóban. S az évszázadokkal előttünk járó nemzedékek sorsából minket is ez érdekel: nem a törvény, hanem a valóság. Mert ez a kettő sokszor - és a török adóztatás esetében különösen - messzire eltávolodott egymástól. Mindaz, amit eddig az adózásról elmondtunk, a törvény volt.

Nagyon nehéz pontosan meghatározni azt, hogy a törvényesen előírt adóknak és szolgáltatásoknak hányszorosát fizették ki a valóságban az adózók. A nehézségeket elsősorban a források hiányossága okozza. A 16. századból bőségesen maradtak olyan török összeírások, amelyek a törvény megszabta állapotot rögzítik, nincsenek viszont olyanok, amelyekből az „élet sűrűjét”, a valóságot lehetne felmérni. A következő századból megszorodnak a városi számadáskönyvek, amelyekbe a magyar előljárók minden egyes kiadott dénárt gondosan bejegyezték, a valóság e szívszorító képe mellé viszont, török összeírások hiányában, nem tudjuk ellenpontként odaállítani az adók törvény szabta összegezését.

A törvényes és a valóságos ellentétpárját ma még csak kevés számszerű adattal tudjuk bemutatni, azokat az adóemelési módszereket azonban, amelyeknek következtében az elviselhető, törvény szabta állapotból az elviselhetetlenség

határán álló valóság lett, a mai ismeretek alapján is számba tudjuk venni.

Az adóterhek törvényesen is emelkedtek. A dzsizje a Nagy Szulejmán-kori 50-ről már az utód, II. Szelim trónra léptekor sokhelyütt 60 akcsére emelkedett. Ez az emelkedés a továbbiakban fokozott ütemben folytatódott: száz év múlva nem volt ritka a 6-700 akcse nagyságú összeg sem. Birodalom-szerte gyorsan nőtt a többi állami adó összege is. A 16. század elején vált gyakorivá az ún. aváriz-adó, amit eredetileg alkalmanként, háborús időben szedtek; a század végére rendszeres évi adó lett belőle, s a 16. század eleji 12 akcsés összegegről a 17. század elején már 500 akcséhoz közelített.

És ez még csak a törvényes adóemelés volt, amit az állam a maga hatalmi eszközeivel végrehajtott. Eközben a javadalombirtokosoknak járó földesúri adók elvben változatlanok maradtak. Csak elvben, mert a gyakorlatban a birtokosok sem akartak lemaradni a pénz utáni versenyfutásban. A 17. században és a felszabadító háborúk után a magyar vármegyék többször készítették felmérést arról, hogy a török terület lakossága milyen terhekkal tartozott török urainak. A megkérdezett parasztok általános adóemelkedésről számoltak be Somogyban, Pest megyében vagy a Nyírségben egyaránt. 1628-ban nádori rendelet szólította fel a vármegyéket ilyen vizsgálatra. Az eredményből csak néhány Tisza menti falut említünk: Szentmihály a behódoláskor évi 50 forintot fizetett, a vizsgálat idejére ez 100 forintra, húsz vég karazsia posztóra és egy borjas tehénre emelkedett. Tiszalök régen 100, most 500, Tiszadob korábban 88, most 200, Tiszadada 80, most 300 forintot fizetett. Különösen erősen szöktek fel a földesúri adók az 1660-as években, a Köprülü-korszak átmeneti megerősödésének idején. Ahogy a fótiak panaszolták: „miulta az török Ujvárban lakik, adajokon felyül készpénzt minden esztendőben fizetnek forint 42.”

Sok nyomorúságot hozott az adózókra a török adóbérleti rendszer is. Ez - mint mindenütt - abból állt, hogy az állam vállalkozóknak adta ki egyes jövedelmeinek beszedési jogát. Az adóbérlő kötelezte magát,

hogy a bérbevett állami jövedelmek ellenében meghatározott időre meghatározott összeget fizet be a kincstárba - s közben, ezt már kötelezettségvállalás nélkül tette, igyekszik ő is megszédni magát. Ez az adószedési módszer már ebben a formájában sem ígért sok jót az adózóknak, attól azonban komolyan veszélyessé vált, hogy a bérletek szétosztása licitálással folyt. Januárban Mehmed nyerte el az adószedés jogát, de ha februárban Ahmed többet ígért, a kincstár a jogot neki adta. 1543 júliusában az első vállalkozók néhány tolnai adó beszédését három évre 300 ezer akcséért vették bérbe. A három év lejártakor éppen nyolcadszor változott a bérlő, s ez a nyolcadik vállalkozó már 760 500 akcse beszédését vállalta magára. Az egymást váltó bérlők közben folyamatosan fizették a részleteket. Ezekből a kincstár a három év alatt az eredeti 300 000 akcse helyett 551 475 akcsét kapott. Elképzelhetjük, hogy a valóságban mennyit fizettek az adózók, ha a kincstár mellett a vállalkozók is kerestek az ügyleten.

A törvényes és a valóságos közötti szakadék mélységét leginkább azokon az „ajándékokon” mérhetjük le, amelyeket az adózók a török közigazgatási központokba hordtak. Ezek nem voltak kötelezőek, semmilyen törvény nem írta elő a fizetésüket, de próbált volna nélkülük egy város valamilyen kéréséhez vagy panaszához megértő füleket találni! Olyannyira elkerülhetetlenek voltak ezek, hogy az adózók rendszeresen, évről évre nagyjából azonos mennyiségben hordták fel őket a hivatalokba, akkor is, ha ott éppen semmilyen elintézendő ügyük nem volt. Nem vétünk az igazság ellen, ha valójában adónak tekintjük őket, mint ahogy befizetésükről sokszor szabályos nyugtát állítottak ki a török hatóságok. Rendeltetésükre és kikényszerítettségükre minden kommentár nélkül csak két bejegyzést idézünk a kecskeméti számadáskönyvekből : „Narzurnak [így hívták a magyarok a defterdárt] Pesten az jobbágyok mellett való fáradságára kéntelenségéből fizettünk tallér 140.” „Egri Haszán odabasának, hogy elmenjen hamar tőlünk, adtunk neki forint 2.”

Nagykőrös lakosai az 1661 júniusától 1662 júniusáig tartó egy év alatt 3600 tallért fizettek ki Budán törvényes török adókban (ebből a pénzből 720 borjas tehenet vagy 1800 pár „béllett szárú, urak

számára való csizmát”, vagy minden egyes tallérért egy öreg ürüt lehetett volna vásárolni). Mellette rendre hordták az ajándékot pénzben és természetben. Csak azokat a tételeket tudtuk összesíteni, amelyekhez a jegyző odaírta a pénzbeli értéket is: csupán ezekből 740 tallért számolhatunk össze (148 borjas tehén, vagy 370 pár jó csizma, vagy 740 öreg ürü értéke). Ezek mellett az összesíthető tételek mellett hosszú oszlopokban sorakoznak a város helybeli és budai vásárlásai. A beszerzett portékáknak csak elenyésző részét vették meg a maguk szükségletére, kisebb része a magyar, nagyobb része a török urakhoz vándorolt. Úrnak való csizmából 44 párat vásároltak, gyöngyházás késből pedig 308 párat, s még ez sem volt elég, mert amikor a pesti agák lent jártak a városban, a bíró kénytelen volt a nekik szánt 8 tallér ajándékot még két és fél tallérral megtoldani, mert ahogy írták: „késeket elegendőt nem adhattunk”. A város nyájából 162 juhot és 27 bárányt vittek fel ajándékkul Budára vagy vágta le átutazó törökök számára. Óriási szám ez ahhoz képest, hogy a város juhnyájából törvényes tizedként 225 bárányt kellett abban az évben beszolgáltatniuk.

A határmenti, a töröknek is hódolt Rimaszombat 1670-ben 5805 forint adót fizetett ki Egerben, amihez csak pénzben 2114 forint ajándék járult.

Az ajándékok változatos, tarka tömegben vándoroltak a török hivatalokba. A pénz és az értékesebb állatok mellett apró-cseprő kis figyelmességeknek örvendhettek a megajándékozottak. Méz, kősó, kerek sajt, tyúk, tyúkmonya (tyúktojás), gyümölcs, cipó, kalács, kocsonya, dinnye, vaj, bor voltak a leggyakoribb ajándékok a föld termékei közül. A félig kidolgozott vagy kész termékek között róka- és farkasbőrök, szőnyegek, darutollak, kések, kelmék, lábbelik, tábla szappanok, kesztyűk, pokrócok vándoroltak nagy tömegben a török tisztviselőkhöz, de az ajándékok között olyan ritkaságok is előfordultak, mint a „hegedű húrnak való selyem”.

A városi számadáskönyvekből az is kiderül, hogy az ajándékvivők jól kiigazodtak a török adminisztráció labirintusában.

A kikényszerített ajándékokat okosan, aszerint osztották szét, hogy településüknek melyik tisztviselő mennyit árthatott vagy segíthetett. A legnagyobb összegek, a legértékesebb állatok az adóügyek főnökeihez, a defterdárokhöz futottak be, a körösiek még a családtagjaikat is rendszeresen pénzelték. A város érdeke úgy kívánta, hogy a hierarchia sok rangosabb, közbülső állomását átugorva a defterdár után azok az alsóbb tisztviselők kapják a legtöbb ajándékot, akik a város mindennapi ügyeivel közvetlenül foglalkoztak és gyakorta leruccantak oda, a vojvodák és a szubasik.

A kor szülöttei nyilván jobban tudták, mint mi, hogy az ajándékfizetés megúszhatatlan teher, de azért - talán lelkük megnyugtatósára - néha megpróbálkoztak hadakozni ellene. Budán ugyanazoktól a tisztviselőktől, akiknek az ajándékokat hordták, papírt szereztek arról, hogy nem kötelesek ajándékot hordani. A papírt kérésre állították ki és fizetni kellett érte. Fizetni annak elismertetéséért, hogy nem kötelesek fizetni, annak a hivatalnoknak, akinek fizetni szoktak. Bűvös kör, amiből nem lehetett kitörni. „Hogy az töröknek semmi ajándékot ne adjunk - jegyezték fel a kecskemétiak 1669-ben -, az levél váltságért adtunk Mamhut pasának forint 6 dénár 40.”

Ilyen tömegű ajándékokra csak nagyobb városokból lehetett számítani, a kis lélekszámú, szegényebb falvak csak a maguk szerényebb lehetőségei között tudtak áldozni a baksis ördögének. Az is természetes, hogy az ajándékok nagy és értékesebb tömege a csúcsok felé vándorolt, elsősorban Budára és a többi vilájszékhelyre. S azon sem lepődhetünk meg, hogy a szegényebb településeket igazgató kisebb centrumok tisztviselői igyekeztek hátrányos helyzetüket valahogy ellensúlyozni. Erre sajnos sok módszer kínálkozott.

A tartományi igazgatás közép garnitúrája kiváló pénzszerzési lehetőséget talált a „rendkívüli” állami adók beszedésének 17. századi rendszerében. Az isztambuli kormányzati szervek a különböző adók kivetésekor a maguk nyilvántartásából csak irányszámokat küldtek a helyi hivataloknak. A kívánt adóösszeg helyi kirovását és behajtását a szandzsákok tisztviselőire bízta, akik azután a

központtól kívánt pénzösszeget a legkülönbözőbb helyi kiadásokkal fejezték meg, s ezzel az eredeti összegeket többszörösre emelték. Hogy azután ezekből a járulékos adóbevételekből mennyit fordítottak ténylegesen közcélokra és mennyit a maguk hasznára, ma már megállapíthatatlan. De bizonyára nem jártak rosszul.

Ha az állami adókról csak az összesített, központi kivetésekből akarnánk tájékozódni, megint nem jutnánk tovább a törvényes állapot felmérésénél. Van azonban néhány olyan forrásunk, amelyekből a valóságot is megismerhetjük. A karánsebesi kádi nemcsak a halottak hagyatékát vezette be jegyzőkönyvébe, hanem az állami adók listáit is. Az adókivetést és beszedést ugyanis a fővárosból kiküldött megbízottal együtt a kádi végezte el a helyi előkelőkből álló tanácssal egyetértésben.

A rendkívüli állami adók közül Magyarországon az ún. nuzul-adó volt a legelterjedtebb, amit a többihez hasonlóan szintén a hadsereg ellátására rendeltek. Az 1674/75-ös költségvetési évben a temesvári vilájetben, s nevezetesen a karán-sebesi körzetben adózó egységenként 8 tallér volt a központi kivetés ebben az adónemben. A szultáni rendelet megérkezése után összeültek a helyi illetékesek, s mire a tanácskozásról szétszéledtek, a 8 tallér 15 tallérra emelkedett. Pótlólagosan kifizették az adózókkal annak a felügyelőnek a járandóságát, aki kocsikat kísért a szultáni táborba, azután a felügyelő béréért jövő felügyelő bérét, egy főzővaját szállító megbízott kiadásait meg az összegyűjtött pénz felügyelőinek és szállítóinak a bérét.

A karánsebesi jegyzőkönyv még sokféle pótlólagos kivetésről árulkodik. Az adózókra hárították az adóztató apparátus összes kiadását, a hivatalok és a központ között ingázó futárok költségeit, a pasa előző évi jövedelmeiben mutatkozó hiányt, a kormányzók által lakott palota és a szarvasi vár javítási költségeit, ágyúkhöz szükséges vas és kerekek árát, sőt még órahúrra költött pénzt is. Jutott belőle a pasának, a kádinak, a defterdárnak és kincstárnokának, a központból küldött felügyelőknek, a pénzügyi hivatal küldönceinek, a pénztári napló összeállítójának, az

adószedőnek és segédeinek, a tűzhöz közelebb ülő magasabb rangú katonáknak, még a törvényszolgának is. Korábban, a rend időszakában, a szarvasi várat vagy a kormányzó palotáját kincstári kiutalásból javították, most helyben hajtották be a szükséges pénzüsszegeket. Amíg még rend volt, a kádi, a defterdár és a hivatalszolga hivatali kötelességből látta el az adóztatás teendőit, most kevesellték állami fizetésüket és az adóztatás önkényesen megállapított költségeit is az adózókra hárították.

A pénzbeli állami adók a hadsereg ellátását szolgálták ugyan, de pénzből legfeljebb zsoldot lehetett fizetni, felvonuló hadseregek katonáit és lovait nem lehetett vele jóllakatni. A mindennapi ellátáshoz lisztre, árpára, zabra, vágóállatra, főzővajra, szállításukhoz szekerekre és igavonó állatokra volt szükség. Az állam ezeket nagyarányú felvásárlásokkal igyekezett biztosítani, s ez újabb alkalom volt arra, hogy a kényszereladó termelők húzzák a rövidebbet. Nem mintha az állam nem fizetett volna a vásárlások után. Csak a felszabadító háborúk zűrzavaros korszakából vannak adatok arra, hogy elmaradozott az ellenérték, de még akkor sem általánosan. Az adózó sokkal inkább azért károsodott, mert kényszerrel elvitt gabonájáért vagy juhaiért mesterségesen leszorított vételárral kárpótolták. S károsodott még azért is, mert a felvásárlás járulékos költségeit ismét csak kivetették rá adó formájában.

1673/74-ben a karánsebesi körzetben egy-egy adózó egység a kényszerrel eladott árpáért 26-26 forintot kapott - járulékos költségként viszont beszédtek tőle 15 forintot. Ezzel a módszerrel nemcsak a hadsereget lehetett olcsón ellátni. 1670 januárjában az egri beglerbég posztót rendelt a rimaszombatiaktól. A városnak 165 forint kára származott az egyenlőtlen üzletből.

A sok adóösszeg emlegetésének végén kikerülhetetlenül beleütközünk a korszak egyik legnehezebb kérdésébe, a pénzek hínárszövevényes rendszerébe. Európai és török, hazai és külföldi pénzek sok-sok fajtája volt forgalomban, amelyeknek nemesfém tartalma, árfolyama és egymáshoz viszonyított értéke állandóan

változott. A korszak egyszerű adófizetője remélhetően nem ugyanazzal a kiszolgáltatottsággal bukdácsolt közöttük, mint napjaink történésze, aki keserves számításokkal próbálja közös nevezőre hozni a különböző pénzekben megadott értékeket, s amikor azt hiszi, hogy helyes eredményre jutott s elvégzi az ellenőrző számítást is, arra a kevéssé megnyugtató eredményre jut, hogy egy akcse egyenlő két akcséval. Ilyenkor aztán nehéz eldönteni, hogy a számításba csúszott-e hiba, vagy az eredmény éppen a valóságot tükrözi: a hajdani adózónak két akcsét kellett lefizetnie, hogy egyet elismerjenek neki.

Ez a sokat emlegetett akcse, a törökök ezüst váltópénze, a birodalom legelterjedtebb fizetőeszköze és legáltalánosabban használt számítási pénze volt. Akcsében határozták meg a zsoldokat, a jövedelmeket, az adókat, a vámokat. Mellette nagy tömegben volt forgalomban jobb értékű európai ezüst- és aranypénz. Mivel a pénzromlás következtében a 16. század közepétől az akcse értéke meredeken zuhant, mindenki: állam és magánszemély egyaránt arra törekedett, hogy kiadásaiban a híguló akcsétől szabaduljon, bevételeit viszont értékálló pénzekben biztosítsa magának. Itt megint a törvényszabta látszat és a valóság ellentétébe ütközünk. Ha a 17. század második felében egy szultáni rendelet országosan 200 akcsében határozta meg a nuzul-adó összegét, nagyjából biztosak lehetünk abban, hogy az adózók ennél többet fizettek, mert az adót szorított árfolyamon magyar aranyforintban vagy ezüstitallérban hajtották be tőlük. Ez a törekvés néha a rendeletek szövegébe is bekerült: az adószedők igyekezzenek a bevételeket jó pénzben szállítani a kincstárba. A rendeletek megvalósultak, ahogy sok más településsel együtt a veresegyháziak vallották 1668-ban: „Császár adajában ezen falubelieknek az idén is aranyat, tallért kellett fizetniük, nem kicsiny károkkal”.

A sokféle pénz szinte kínálta az alkalmat arra, hogy az erősebb fél keressen az átszámításokon. Nem egyszer, nem is kétszer olvashatunk olyan keserű megjegyzéseket, amilyen az 1642-es körösi jegyzőkönyvben többször is fellelhető: „Az Szent Györgyi

summánkra Nazul bék urunknak fizettünk 2300 forintot, veszteség a summa befizetésénél volt 360 ft.” „ ... az janicsár tihájának, deákjának, pénzolvasójának, inasokkal együtt fizetett ükegyelme 58 ft. Az pénzen való veszteség 28 ft. 97 dénár”.

Mindeddig a pénzadókról és a terményszolgáltatásokról beszéltünk. Ezekén kívül volt még egy teher, ami állandó volt, súlyos, és a többihez hasonlóan emelkedett: a robot. Állami közmunkából már a 16. században is kijutott mindenkinek, ebben csak a növekedés kellemetlen változása állt be a következő évszázadban. A várak és a középületek koptak, rongálódtak - a kincstár pedig szegényedett, egyre kevesebb pénze jutott a katonai objektumok karbantartására. Maradt hát az alávetettek ingyen munkaereje. Ezt használták fel a hadseregnek szükséges szállításokhoz is. A paraszt nemcsak arra kényszerült, hogy gabonáját és vágóállatát eladja az államnak, hanem arra is, hogy lovát és szekerét nyűve és a maga idejét apasztva elszállítsa őket a megjelölt lerakatba.

A 16. században talán valami könnyebbséget is hozott, hogy a török javadalombirtokosok még nem álltak oda gazdálkodni, s ezért nem tartottak igényt jobbágyaik ingyenmunkájára. A következő évszázadban, amikor a hadsereg fegyelme bomlani kezdett és a katonák kiegészítő foglalkozások után néztek, a szpáhik is belekóstoltak a gazdálkodásba. Hasznosat tanulni átnéztek a határ túloldalára, a királyi országrészre, s ha nem is olyan intenzíven mint a magyar birtokosok, de elkezdtek földesúri majorságokat létesíteni. Ezzel a török területen is feléledt a néhány évtizedre elfeledett földesúri robot. Ahogy a Pest megyei Püspökszilágy lakosai panaszták 1668-ban: török földesuruk „most meg nem elégszik a régi adajokkal, szántat, vettet, majorkodtat vélek és mindenféle munkával terheli ezen falubelieket az régi szokás ellen”. A török földesurak robotoltatása nem volt olyan elterjedt és erős, mint a magyaroké a királyi országrészen, s messze lemaradt attól, amivel alattvalóit a török állam terhelte. De az általánosan megnövekvő adók korszakában ez a kevés is újabb, nehéz terhet jelentett.

Utolsónak maradt, koronául a felsorolás végére, a törökök leggorombább, s a törvénytől a legmesszebbre elrugaszkodott ötlete jövedelmeik emelésére. Látszólag semmi köze sincs az adózáshoz, de ha azt vizsgáljuk, hogy a meghódítottaknak mit kellett uraiknak kifizetniük, nagyon is odatartozik. Az ötlet egyszerű volt: török várkatonák látogattak le a határvidék falvaiba, összefogtak néhány embert és magukkal vitték őket. A szabadulás ára magas volt, a hozzátartozók és a falu fizette ki, ha tudta. 1676-ban Szabolcs vármegyében a magyarok vizsgálatot tartottak a töröknek hódolt falvak terheiről. Ramocsaháza 400 forintot fizetett ki rabváltságra, Jákó két év alatt 149 forintot, Ór három év alatt 250 forintot, Dobos két év alatt 850 forintot nyolc rabért, Gyulaj 113 forintot egy rabért, Apagy egy év alatt 550 forintot. Ezek az összegek általában magasabbak voltak, mint a falvak egész pénzbeli adója. A rabok kiváltása nehezebb volt és lassabban ment, mint a begyűjtésük: a vizsgálat évében még 91 elhurcolt ember várta, hogy váltságdíja összegyűljön.

A paraszti terhek összesítésekor mindig szívszorító eredményt kapunk, akkor is, ha nem a török területet, hanem a királyi országrészt vagy Erdélyt vizsgáljuk. Már a számbavétel közben, de a végén bizonyosan feltolul a kérdés: hogyan tudtak ennyi teherrel agyonnyomorítva egyáltalán megélni az adózók? Maradt még ennivalójuk a maguk számára is, vetőmagjuk a termelés, az élet továbbvitelére?

Ha a terhek növelésének valamennyi számbavett módszere minden településen gyakorlattá vált volna, talán kipusztul az élet a töröknek hódolt magyar falvakban. De a termelők teljes tönkretétele soha, semmilyen államhatalomnak és földesúrnak nem volt érdeke, hiszen ezzel a maga létének alapját semmisítette volna meg. Erre a törökök is vigyáztak. Az adók, köztük különösen az államiak növekedése általános folyamat volt, de már a többi módszer közül nem mindegyik nyomorított egy adott települést. Ha adóbérlők keze közé került, kevésbé kellett tartania török végvári katonák garázdálkodásától; ha a határszélen feküdt, éppen a katonaság önkényétől szenvedett; ha gazdag mezőváros volt, ajándékok

tömegével kellett szolgálnia; s ha mindettől megmenekült, a helyi közigazgatás középrangú hiénái vetették rá magukat.

Pénz, termény, munka, ajándék áramlott a megszállókhöz. Hogyan lehetséges, hogy mégsem voltak dúsgazdagok? Elhiggyük, amit a hagyatéki leltárok állítanak, vagy gyanítsuk inkább azt, hogy a biztosok még a leltárok felvétele előtt elsikkasztották a hagyatékok javarészét?

Nyilván ez az utóbbi is előfordult, de az általánosan meghatározó a mindenkit sújtó elszegényedés volt. A komoly megterhelést viselni bíró, gazdag mezővárosok kivétel nélkül szultáni birtokban voltak, növekvő ajándékaik a tartományi központok néhány magasabb rangú tisztviselőjét gazdagították. A közrangú megszállóknak ebből alig jutott. S ahogy az egyes falvakat sem sújtotta az adóemelés mindahány módszere, úgy az egyes közrangú török sem élvezte az összes módszer hasznát - sok esetben egyet sem tudott teljesen kiaknázni. Alkossunk magunknak egy átlagtörököt. Nevezzük el Haszánnak, s ültessük be várvédő janicsárnak a váradi vár kaszárnyájába. Zsoldját várja, néha hiába, s amikor megkapja, alig valamit érő akcse a bére. Társaival időről időre rajtaüt valamelyik közeli falun, s a portyáról egy-egy tyúkkal, cseber borral, vagy a feltört ház ládájában talált gyöngyös főkötővel gazdagabban tér haza. Szegény országban a rablás sem öröm. Mert mi haszna annak, ha Gyulajról akár tízenként hajtja el a túszokat, ha az otthon maradottak fölös pénzükből évente jó ha egy, legfeljebb két társukat tudják kiváltani?

Haszánunk a gyulaji parasztok szemében hatalmas úr volt, rablásaiban a végzet ostora. De a maga óriásbirodalmában csak jelentéktelen porszem, aki tehetetlen irigységgel hallgatta, hogy bégetnek a felhajtott bárányok, hogy zörögnek az ajándékokat vivő szekerek a váradi pasa háza felé mentükben.

Katonai megszállás vagy polgári berendezkedés?

Nem együttérző sajnálkozás, csupán a tények egyszerű összegezése az a megállapítás, hogy a törököknek nem volt könnyű dolguk, amikor Magyarországon berendezkedtek és ezt a berendezkedést igyekeztek tartóssá tenni. Az ország megosztottsága, az ellenfél állandóan jelenlevő katonai ereje, a magyar nemesség szívós és sikeres harca befolyása visszاسzerzéséért, a hatalmas pénzeket emésztő fegyveres készenlét és a folytonos háborúk, a birodalom közben meginduló hanyatlása, az elfoglalt ország elszegényedése, a népesség vándorlása-változása - mindez a török kormányzatokat olyan nehézségek elé állította, amelyekkel végül is nem tudtak megbirkózni.

A Balkán félsziget országait azzal az öntudattal szállták meg, hogy berendezkedésük az öröklétnek szól. Megszállták katonailag, és megszállták polgári értelemben is. Iparosaik és kereskedőik uralkodó elemmé váltak a nagyobb városokban, parasztjaik betelepültek a falvakba, hivatalnokaik egyedül voltak illetékesek a mindennapi élet megszervezésében, vallásuk az őslakosok ezreit hódította meg. Magyarországon a kezdetek kezdetén látszott, hogy a sokasodó nehézségek miatt nem fognak ilyen sikert elkönyvelni.

A törökök európai terjeszkedése Magyarország területén akadt el, s ez az országot megmentette attól, hogy a hódítók itt is konszolidálni tudják hatalmukat. Ha csonkán is, de fennmaradt a magyar királyság, tovább működött teljes hatalmi szervezete, a magyar nemesség nem kényszerült se lesüllyedésre, se beolvadásra, helyette keményen verekedett pozícióiért, a török területet ezernyi gazdasági, politikai, vallási és személyi szál fűzte a másik két országrészhez. Messze van ez attól, amit teljes bekebelezésnek tekinthetünk. Sokkal inkább olyan átmeneti állapot volt, mint amilyen a balkáni országokban is megelőzte a teljes katonai meghódítást. Csak amíg ott ezt a konszolidált berendezkedés váltotta fel, addig nálunk a teljes katonai meghódítás elmaradása miatt ez az átmeneti állapot a török uralom egész korszakára állandósult.

A bizonytalan politikai helyzet különös, a török birodalomban egyedülálló berendezkedési formát hozott létre Magyarországon.

A törökök nálunk is megkísérelték a Balkánon kiépített formát megvalósítani. Azt már láttuk, hogy a várakat telerakták őrséggel, s mellettük polgári hivatalokat szerveztek. Ezek a centrumok részben önmaguk életének szervezői voltak, s csak részben foglalkoztak a meghódított lakosság ügyeivel. Volt viszont néhány olyan hivatal, amelyeket kizárólag vagy elsősorban a keresztények életének megszervezésére, tisztán a polgári közigazgatás teendőinek az ellátására állítottak fel. Három kádihivatalról, török bíróságról van szó, amelyek mind a meghódított terület belsejében feküdtek.

A kádikat a közfelfogás a mohamedán világ bíráiként tartja számon, hivatali hatáskörük azonban messze túllépett a jogszolgáltatáson. Birodalomszerte fontos feladatokat kaptak a hadsereg mozgósításában és ellátásában, a gazdasági és a pénzügyi élet szervezésében és az adóztatásban. Ellenőrizték az árakat és a piacokat, felügyeleti hatóságai voltak az iparostestületeknek. A magánember nemcsak peres ügyeivel fordult hozzájuk, hanem a kádik töltötték be a közjegyzők szerepét, akiknél szerződéseket kötni és végrendelkezni lehetett, sőt még házasodni és válni is. Ez a szerteágazó jogkör magától adódóan rendelte a kádikat arra a nehezen körülhatárolható feladatra, hogy a központi kormányzat helyi „füle és szeme” legyenek, akiknek jelentéseiből Isztambul fontos értesüléseket szerzett a tartományokban uralkodó hangulatról, a felmerülő problémákról és a többi török hivatalnok viselt dolgairól.

Feladataik tarkasága avatta őket a középszintű tartományi igazgatás kulcsfiguráivá, s ez magyarázza azt is, hogy a törökök már legelső kisázsiai városaik megszerzésekor, s később is minden új hódításnál, azonnal felállították a kádihivatalokat. Így történt ez Magyarországon is. Az itt megszervezett mintegy félszáz kádiszékhely közül három különösebb figyelmet érdemel.

E három hivatal legfontosabbika Kecskeméten működött, olyan városban, ahol a hivatal viselőjén és néhány beosztottján kívül nem

élt egyetlen török sem, se katona, se polgári lakos. A megszálló hatalomnak ez a magányos helyi lerakata tisztán azért létesült, hogy a meghódított lakosság - a Duna-Tisza közti városok és falvak - mindennapi életét irányítsa. A kevés fennmaradt írásos emlék azt sejteti, hogy ezt a feladatát elég kényelmesen látta el. Kecskeméten és a környék többi településén is tovább működtek a városi és falusi magyar elöljáróságok, az igazgatás napi ügyeit ők intézték. A kádi inkább csak felügyelt, nem utolsósorban arra, hogy az őt illető jövedelmeket valóban megkapja.

A második, különösebb figyelmet érdemlő török törvényszék a tarka lakosságú Ráckeveén működött, ahol a magyarok mellett nagyszámú, már hosszú múltra visszatekintő, régen őslakossá vált szerb betelepülő élt, s mellettük némi polgári török lakosság is. A kádihivatalt itt is a helyi polgári igények kielégítésére hívták életre, mint ahogy a harmadik helyen, Jászberényben is. Itt ugyan a város mellett volt egy elkülönülő török garnizon, de maga a város szintisztán magyar lakosságú volt. A hivatalt az ő ellenőrzésükre és szolgálatukra rendelték.

A három törvényszék közül kettőt elsöpört a századvég háborús zűrzavara. Az új évszázad már sem a kecskeméti, sem a ráckevei kádit nem találta a helyén, hivatalaikat felszámolták. Az 1620-as évek elején hasonló sorsra jutott a jászberényi török törvényszék is. Leégett az itteni török palánkvár, őrségét szétszórták, s ezzel egyidőben megszüntették a kádi hivatalát is.

Három törvényszék felszámolása látszólag nem nagy ügy, nyugodt lelkiismerettel írhatnánk a háborús évek számlájára, amikor török hivatalnoknak nem volt ajánlatos fegyveresek védelme nélkül kint lakni a városokban. Itt azonban többről van szó. Mert ez a három kádihivatal más volt, mint a többi negyvenvalahány: ezeket, és csak ezeket, a törökök a helyi nem mohamedán lakosság életének vezetésére hozták létre. Ez a három hivatal jelezte a törökök bátortalan kísérletét arra, hogy a nekik hódolt terület szívében, váraktól és katonáktól mentes vidéken, megszervezzék a maguk tisztán polgári igazgatását. Kísérletüket arra, hogy a Balkánhoz

hasonlóan nálunk is túllépjenek a pusztai katonai megszálláson és a saját képükre próbálják formálni azt, amit meghódítottak.

A próbálkozás erélytelen volt - itt, mint a kísérlet megvalósítását kevesellhetjük a három hivatal és az átmeneti állapot állandósulása kudarcra ítélte. A folytatódó harc, az örök hadiállapot a berendezkedő törökök energiáit a katonai feladatok ellátására szívta el. A központi, a legnagyobb feladat a határok tartása és lehetséges szélesítése volt, s mellette az, hogy a nagy összegű hadikiadások legalább részbeni fedezésére a lehető leghatékonyabban működjék az adóztató apparátus. A kecskeméti, gyöngyösi vagy miskolci lakosok apróbb-nagyobb ügyeivel a mindennapi jelenlét és felügyelet szintjén már nem maradt erő foglalkozni.

A három kádihivatal felszámolása így csak látszólag nem nagy ügy, valójában a kísérlet kudarcának a beismerése volt. A 17. század elejére éppen az ő eltűnésük tette egyértelművé azt, ami már korábban is érezhető volt, hogy a magyarországi török uralom mindenekelőtt katonai megszállás, amihez csak sápadtan és erőtlően társult a polgári berendezkedés.

Nem kis dolgok következtek ebből. Elsősorban az - s ezt fogjuk a következő fejezetekben részletesebben megvizsgálni hogy a meghódított alattvalók olyan sokat megőrizhettek, átmenthettek a maguk világából. A hódítók a saját centrumaikba húzódnak éltek a maguk idegen életét, a meghódítottak pedig a maguk városaiban, városrészeiben és falvaiban a magukét. A kettő alig keveredett, alig hatott egymásra. Csak a felszínen: háborúk forgatagában, adószedő és adófizető, rendelkező szandzsákbég és engedelmeskedő alattvaló, földesúr és paraszt kapcsolatában találkoztak egymással.

A polgári berendezkedés gyengesége ha nem is oka, de erősítője volt annak a még fontosabb és még különösebb jelenségnek - erről szól majd e könyv befejező része -, amit kondomíniumnak, kettős uralomnak nevezünk. Az átmeneti állapot tartóssá válása, a magyar királyság és a magyar nemesség fennmaradása és ereje, a másik oldalon pedig a török birodalom meginduló hanyatlása egy egyedien magyarországi eredményben összegeződött. A hódítók soha nem

voltak korlátlan urak a maguk országrészén. Alattvalóiktól adót szedtek az elmenekült, de a jogaikat féltékenyen őrző magyar nemesek is, életükbe beleszóltak a magyar állami és megyei szervek, a magyar végvári katonaság pedig mélyen beszokott a hódoltság területére. S amilyen mértékben gyengült a török polgári igazgatás befolyása a hódolt területen, úgy hatolt vissza, egyre mélyebbre, a magyar feudalizmus elvesztett alattvalói mindennapi életébe.

Olyan volt ez a felemás török uralom Magyarországon, mint a dzsámivá átalakított - nem átépített! - Nagyboldog-asszony-templom. Az átalakítás felszínes volt és csak addig terjedt, hogy a hódítók éppen létezni tudjanak a szerzeményben, ami alapjaiban, formájában végülis megmaradt annak, ami volt.

Ami a magyarok világából megmaradt

Kettős uralom alatt önállóan

1665 egyik tavaszi napján riasztó hírré szaladtak össze a kalocsaiak. Kevéssel előbb, magyar hajdúk csaptak rá a város határában legelésző állataikra és éppen százat elhajtottak közülük. Túlságosan nagy veszteség volt ez ahhoz, hogy bele lehessen nyugodni. A kalocsaiak is megpróbálkoztak a reménytelennel és elindultak, hogy az alföldi pusztákon tartott sok ezernyi marha között felkutassák a maguk jószágát. A józan ész meg az állatlopások sok évtizedes tapasztalata alapján most is csak azt lehetett feltételezni, hogy a tolvajok északnak fordultak, mert a Duna és a Tisza közötti széles síkságon viszonylag biztonságban érezhették magukat. Ha kellő távolságban maradtak a folyó menti nagy török őrsegektől és a balsorsuk sem hajtotta őket éppen úton járó csapatok karjába, Szabadkától a hatvani várig egy fia törökkel sem kellett találkozniuk. S ha a hatvani és az egri őrség között is ellopakodtak, már csak egy ugrásra volt a királyi országrész.

A kárvallott kalocsai gazdák, Szabó Tamás, Sebők István, Tót Máté és Tót Iblis is ezt az útvonalat járták be. Nyilván végigkutatták az irdatlan félegyházi pusztát, naponta százsámra vizsgálták meg az állatokra sütött bélyeget a kecskeméti, körösi és ceglédi határban. Szaporátlan munka volt, ezért csak 1666 elején jutottak el Jászberénybe. Itt végre harminckét állatukat megtalálták, mert Kódos István, nyilván az egyik tolvaj, itt adta el két berényi lakosnak. A kárvallott gazdák február elején már a hatvani kádi előtt pereskedtek az orgazdákkal

Az a terület, amit a kalocsaiak bejártak, különleges helyzetben volt a töröknek alávetett országrész egészében. A két nagy folyó közé zárt széles síkság a pusztuló falvak és a nagyra növvő mezővárosok, a pusztákon legeltetett hatalmas marhacsordák, a fel-le vonuló török csapatok meg a villámként portyázó magyar végváriak világa volt, ahol egyformán volt szava - vagy mondhatjuk úgy is: egyformán kevés szava volt - a török elöljárónak és a magyar vármegye tisztségviselőjének. A török terület legközepe volt ez, távol a török és

a magyar végváraktól és hivataloktól, mindenkié volt és senkié. Itt mérkőzött meg a legnyíltabban a török szultáni és a magyar királyi adminisztráció, hogy minél nagyobb részt szerezzen az alattvalók adóiból és minél erősebb befolyást építsen ki mindennapi életükre.

A küzdelemnek nem volt abszolút győztese. Nem is lehetett, már csak azért sem, mert a két küzdő fél között szívósan tartotta magát a harmadik is, az, amelyikért a harc folyt: a mezővárosok lakossága. Némi túlzással úgy is fogalmazhatunk, hogy ő volt a relatív győztes, mert sikerült kettős fennhatóság alatt is viszonylag önállósítania magát. Nagyban az ment itt végbe, ami kicsiben a kalocsaiakkal történt. Egy török várórségtől karnyújtásnyira magyar hajdúk elcsapják a szultán alattvalóinak állatait; a kárvallottak nem hagyják magukat, és legalább egy részét visszaszerzik annak, ami az övék.

A török területnek máig is erről a középső részéről, a Duna-Tisza közéről tudjuk a legtöbbet. Amióta a múlt század második felében a történészek felfedezték Nagykovács, Kecskemét és Cegléd gazdag iratanyagát és hozzáláttak feldolgozásához, ez a három város lett és maradt az iskolapéldája a török uralom alatt viszonylag önállóan gazdálkodó, meglehetősen fejlett önkormányzattal rendelkező mezővárostípusnak. Együttesüket azonban még kiegészíthetjük jónéhány olyan településsel, amelyek nagyjából hasonló helyzetben voltak. Ugyanerről a területről ide sorolhatjuk még Halast és Dunapatajt, északabbra a Jászság településeit, élükön Jászberénnyel, egy további ugrással pedig Gyöngyöst. A Tisza túloldalán, a folyó menti török erődítésekől az Erdély felé záró várakig szintén találunk egy „törökmentes” török övezetet. Ez kisebb volt és kevésbé jelentős településekkel benépesített, mint a Duna-Tisza köze, mégis hasonló hozzá. A hasonlóságot persze inkább csak sejteni lehet mint tudni, mert Makó, Hódmezővásárhely, Dévaványa, Mezőtúr vagy Szentes iratanyagából nem maradt meg annyi, amennyi a biztos állításhoz elégséges alapot adna.

Ezek a kisebb-nagyobb alföldi települések többnyire közösek gazdasági lehetőségeikben és földrajzi adottságaikban. Egyaránt a török országrész belső, védett területén feküdtek, a török őrsegektől és hivataloktól többé-kevésbé távol, de mindenképpen megmenekülve azok közvetlen jelenlététől. Azután, hogy Kecskeméten és Jászberényben megszüntették a kádihivatalt, a török tisztviselők távolról, a budai, egri, hatvani, szolnoki és váradi központokból intézték ezeknek a településeknek az ügyeit.

A hódolt városoknak volt egy olyan csoportja, amelyik közel sem mindenben, de egy vonatkozásban szintén az előzőkhöz kapcsolható. Ezek a városok - közülük Debrecenről, Miskolcra és Rimaszombatról tudjuk a legtöbbet - nem a török terület belsejében, hanem éppen a határvidéken feküdtek. Hasonlóságuk az előző csoporttal nem gazdasági lehetőségeikben mutatkozott meg, hiszen ezekben egymástól is különböztek, hanem viszonyukban a török hatóságokhoz. Míg Kecskemét vagy Jászberény annak köszönhette viszonylagos önállóságát, hogy a hódítók saját területük belsejében kockázat nélkül magukra hagyhatták őket, addig a határvidék nagyobb városai éppen annak, hogy a veszélyes határszélen, a magyar katonaság állandó nyomása mellett a hódítók kénytelenek voltak magukra hagyni őket.

A török terület belsejében és a határszélen volt tehát egy sor olyan város, amelyikben nem volt sem török, sem magyar állami hivatal, nem élt bennük sem török katona, sem török polgár. Megmaradt viszont korábbi önkormányzatuk, a város élén álló, választott vezető testület.

Április 24-én, Szent György napján, szerte az országban bíróválasztásra, vagy ahogy akkor mondták: bírótételre gyűltek össze az emberek. A település vezetőjét, a főbíróvá választották meg ilyenkor. Nagyobb falvakban és a városokban, ahol a vezetés nem ebből az egyetlen emberből állt, a Szent György napot megelőző és követő hetekben a többi felelős állás is sorra gazdára talált. Megválasztották a tanácsbeli esküdt urakat, az adószedő bírót, a

vásárbíró, a borbíró és a mészárszékeket ellenőrző székbíró. Gondoskodni kellett még jegyzőről, azután a város rendjére felügyelő hadnagyokról és utcakapitányokról. Persze nem változott minden évben minden tisztségviselő, sokan viseltek például örökletes tanácsosságot.

Azoknak a hivataloknak az ügyeit, ahol személyváltás történt, a leköszönő hivatalviselők átadták a helyükbe lépőknek, s ha pénzzel is dolguk volt, elszámoltak. A hivatalba lépők hagyományos formulák szerint felesküdtek. Megfogadták a város és a lakosok javainak gondos őrzését, a mindenkivel egyenlő és igazságos bánásmódot, a közjóért való önfeláldozást, a pártatlanságot, a megvesztegethetetlenséget és a város pénzügyeinek tiszta kezelését. Átvették a város könyveit, iratait és pénzét, és bejárták határait, nehogy azok pontos fekvése feledésbe merüljön. A tisztújítás után hamarosan folytatódott a munkás hétköznapok.

Erre a munkára, a települések előjáróinak önigazgató tevékenységére a török és a magyar állami vezetésnek egyaránt szüksége volt. Nem volt annyi török hivatalnok, hogy minden városba, minden faluba jusson belőlük. De nem is lett volna értelme annak, hogy a lakosság helyi szervezeteit mindenütt felcseréljék a hódítók tisztviselőivel. A helyi illetőségű debreceni főbíró összehasonlíthatatlanul jobban eligazodott városa belső ügyeiben, mint a legtapasztaltabb török hivatalnok, nem is beszélve arról, hogy a főbírónak és a tanácsuraknak nem kellett a budai kincstárból fizetést adni. Így azután a törökök az adó közvetlen beszedésének meg a helyi rendfenntartásnak a gondját áthárították a helyi előjárókra. A távolban székelő magyar vármegye és a messze élő magyar földesúr pedig végképp nem tudott volna meglenni a helyi vezetők közvetítése nélkül: őket keresték meg, ha a településtől akartak valamit.

Mindebből az következik, hogy a lakosság választott előjáróságai elsősorban végrehajtó testületek voltak, amelyeknek el kellett végezniük mindazt, amivel a felettük álló török vagy magyar hatóságok megbízták őket. Mint ilyeneket, a törökök közigazgatásuk

alsó szintjének, legkisebb sejtjeinek tekintették és használták fel őket, s ha erről az oldalról közelítünk, valóban azok is voltak. Hogy egy magyar vármegye vagy egy földbirtokos a joghatósága alatt álló település bíróját nem tekintette többnek, mint az ő akarata végrehajtójának, az természetes, hiszen évszázadok hagyománya alakította azzá.

Csakhogy ebben a történeti helyzetben az is természetes, hogy a városok és előjáróik átlépték tevékenységük szűkre méretezett korlátait. A török és a magyar hatóságok igyekeztek ugyan akadályozni a települések önállósodását, igyekezetüknek azonban határt szabott a fizikai távolság. A függetlenség a városi gazdaság szervezésében, a város joghatóságának kiszélesedésében, a vallási és szellemi élet szabadságában volt a leginkább szembeütköző.

A viszonylagos függetlenséget nem lehetett hadakozás nélkül elérni és megtartani. A városok és képviselőikben a helyi vezetők állandó harcban álltak a török és magyar hatóságokkal érdekeik és jogaik védelmében. Ez a hadakozás egyáltalán nem volt valami kellemes és biztonságos kötelesség, hiszen a török tisztviselő hivatali hatalmával, vagy a portyázó magyar katona kardja erejével csak egy elvont, senkitől sem támogatott igazságot lehetett szembeállítani. Ezért azután bőven kijutott a kudarcból. Városaink másfél évszázadon át reménytelenül hadakoztak azért, hogy a török kádik csak a törvényesen megállapított esetekben és összegben szedjenek az elhaltak vagyona után hagyatéki illetéket. Nem volt olyan dörgedelmes szultáni rendelet, amelyik ebben a kérdésben rendet tudott volna teremteni. S hány ilyen kérdés volt még! De a sok kudarc mellett eredményei is voltak a harcoknak. A török terület magyar lakossága szívós makacssággal, irtózatossággal védte, őrizte a maga világát. S ha tépetten is, de átmentette élete kereteit, gyarapodása lehetőségét és szellemi kincseit egy nyugodalmasabb kor szülőtteinek.

A gazdasági lehetőségek

A 16. század felvonuló hadseregeinek útját nemcsak a krónikások feljegyzéseiből rekonstruálhatjuk, hanem a felégetett, kirabolt és az üresen hagyott falvak vonulatából is. A Buda elfoglalásáig lezajlott hadi események hozzávetőlegesen a felére apasztották Tolna megye adózó portáinak számát. A páni menekülés sokszor már a seregek közeledtének hírére megindult. A szultáni sereg még a Balkánon járt, amikor 1529 júliusában szétfutottak az Eszékről Budára tartó hadiúthoz közel fekvő mezővárosok, Keszölc, Bátaszék, Ete, Ebes, Szekszárd és Paks lakosai.

A falvak pusztulása és a bennük élők elmenekülése csak a legszembetűnőbb következménye annak a káros hatásnak, amit a török uralom az ország gazdasági életére gyakorolt. Mert nemcsak a háborús pusztításnak voltak káros következményei, hanem az ország három részre szakítottságának is. Azok a gazdasági kapcsolatok és érdekek, amelyek az egységes ország fél évezredes történelme során alakultak ki, a szétdaraboltság állapotában is meghatározóan fontosak maradtak, mindegyre meg kellett azonban küzdeniük a közbeiktató határokkal és a három országrész jobbára ellentétes politikai érdekeivel. Mindhárom országrész számára súlyos tehertétel volt a több tízezer emberből álló katonatársadalom, amelyik kétszáz éven át csak fogyasztott, a termelésben alig-alig vett részt. S a korábbi egy helyett most három államapparátust kellett eltartani.

A politikai és katonai helyzet maradandó változásokat hozott a területek és települések gazdasági súlyában. Egy sor olyan város, amelyik korábban ipari és kereskedelmi centrum volt, török katonai központként veszített hajdani gazdasági jelentőségéből. Kis mezővárosok viszont, amelyeknek korábban legfeljebb körzeti jelentőségük volt, most a többszörös közvetítéssel folyó kereskedelembe bekapcsolódva, vagy egyszerűen mert nyugodalmasabb körzetben feküdtek, viszonylag megerősödtek.

A nehézségek leküzdése, a megoldások keresése, az állandó újrakezdés konok szívósságot követelt. A 17. század végéig falvak százai pusztultak el, de kevés volt köztük az olyan, amelyik az első

csapásra megadta magát. Elmenekültek és visszatértek, egyszer, kétszer, többször is megkísérelték újra kezdeni az életet. És szívósság kellett ahhoz is, hogy az új viszonyok között ki-ki megkeresse és kiveredje magának a fennmaradás lehetséges útját.

Az Alföldön már a török hódítás előtt terjedt a nagyméretű állattartás. A 14. század során az apró, önálló fejlődésre képtelen települések összeköltözéséből előállott pusztásodás lehetővé tette, hogy a földesurak és a kialakuló mezővárosok legelőként és kaszálóként hasznosítsák a pusztán maradt faluhatárokat. Már a 14. században kialakultak az alföldi mezővárosok nagy határai, amelyeken intenzív állattenyésztés folyt. Piacul elsősorban Pest nagy állatvásárai kínálkoztak.

A 16. század külső és belső változásai azután a mezőgazdaság fejlődését hosszú időre ebbe az irányba tolták. Nyugat-Európában megnőtt a mezőgazdasági termények, különösen a hús és a gabona kereslete. A Magyarországról elérhető ausztriai, délnémet és morvaországi városok, Észak-Itáliában pedig Velence hosszú évtizedekig korlátlan felvevőpiacot biztosítottak a magyar szarvasmarha számára. És az alföldi mezővárosok - a Duna és a Tisza között fekvők és a tiszántúliak egyaránt - éltek is ezzel a lehetőséggel. 1548 és 1558 között, tíz év alatt, 550 ezer magyar szarvasmarha kelt el a bécsi vásárokon, amiből több mint ötszázezret tovább vittek a délnémet városok felé. Velence a 17. század húszas-negyvenes éveiben évente átlagosan 15 ezer marhát importált, s ennek nagyobb részét magyarországi állatok tették ki. A kivitt, s különösen a Bécs felé terelt élőállat nagyobb része a török terület mezővárosaiból származott. A törökök legfontosabb dunai átkelőhelyén, a váci hídon, az 1560 júniusát követő 22 és fél hónap, tehát nem egészen két év alatt 108 714 marhát hajtottak át. Ugyanezekben a hónapokban a Duna ráckevei, földvári, paksi, tolnai és bátai átkelőhelyein a kompok 19 019 szarvasmarhát vittek át a folyón. A kihajtott élőállatok mellé nagy mennyiségű állati termék, elsősorban nyersbőr társult.

A hódoltság dunai vámhelyein keresztülhajtott állatok valóban a török terület falvaiból-városaiból indultak el, nem valahonnan messzebről, például Erdélyből. 1563 második felében és a következő év elején, összesen hét és fél hónap alatt Vácott 30 248, Bécsnek tartó marhát vámoztak el, s ezek mind a hódoltságból származtak. A legtöbbet, 3175-öt a távoli Makóról hajtottak fel. 2150 jött Jászberényből, 2132 Debrecenből, 1718 Szegedről, 1691 Kecskemétről, 1564 Ceglédről, Túrról pedig 1479. 1570-ben a Szeged körüli szállásokon 15 ezer marha legelt. 1631-ben Körösön 383 adófizetőnek 10 460 szarvasmarha volt a birtokában. Köztük 21 gazda tartott százon, 25 ötvenen felüli állatállományt, s a városban mindössze 30 olyan adózó volt, aki nem foglalkozott marhatartással.

A fellendülő állattartásnak már a 14-15. században is az volt az előfeltétele, hogy a település a környező puszták birtokba vagy bérbe vétele útján megnövelje legelőterületét és kaszálóit. Ahogy a 16. században megnőtt az állatállomány, úgy lett erre még égetőbb szükség. A korszak nemcsak a külföldi kereslet megnövekedésével kedvezett az állattartásnak, hanem azzal, hogy a védtelen falvak elpusztításával hatalmasra szélesítette az életben maradt települések határát, mintegy szorította is erre a lakosságot. Ez a növekvő méretű, céltudatos tenyésztést és szakszerűséget mutató rideg állattartás a nehéz korszakokban is túlélést, nem egy alföldi város számára egyenesen gazdasági felemelkedést biztosított.

A marhatartó mezővárosoknak a 14. században kialakult nagy határai a 16. században tovább szélesedtek, lakosságuk az elhagyott falvak menekülőiből felduzzadt. Debrecen közel tízezer polgára a Tiszáig legeltette állatait, tőle délre a Tiszántúlon, ahol az 1590-es évek háborús pusztításai elnéptelenítették a Körösök és a Maros között fekvő területet, a makóiak és a hódmezővásárhelyiek osztozkodtak a pusztá határokon. A Duna-Tisza közén Körös, Cegléd, Kecskemét, Szeged állattenyésztő gazdái szerezték meg a kiürült falvak határait és legeltették a széles kun pusztákon. A pusztá földeknek természetesen voltak földesurai, törökök és magyarok

egyaránt, ezért a városok, ha a használt földet nem tudták örökjogon megszerezni, bérbe vették földesuraiktól.

A bérleti díjak a városi kiadások állandó, s nem is kis tételei voltak. Kecskemét a 17. század második felében Szentgyörgy pusztáért a városi jegyzőkönyv szerint a következőkkel tartozott: „Szentgyörgyi földbér török részről tallér 100, széna szekér 10, sós sajt 80, vaj, pasztorma [száritott hús]. Magyar részről való szentgyörgyi földbér, Kubinyiné részéről arany 20, egy szőnyeg, minden második esztendőben egy csikó ló, egy vég patyolat [vászon], egy papiros szkófiom [arany-ezüst hímzőfonal], egy pár béllett csizma. Máriásiak részéről szentgyörgyi földbér arany 16, egy szőnyeg, egy csizma. Osgyáni tisztartónak is egy csizma.” A szegediek ugyanezekben az években az általuk használt kun pusztákért évente két skarlát szőnyeget fizettek a nádornak. A magyar és a török földesurak, ha tehették, a puszták bérleti díját is emelték. Debrecen 1671-ben még 30 ezüstöt fizetett Ebes használatáért, az 1691-es birtokos. Haszán, már 35 aranyat, 5 ezüstöt, egy tábla szappant és 4 rőf csukaposztót követelt ugyanezért.

A puszták használata életkérdés volt a városok számára, s nemcsak megszerzésükért verekedtek, hanem megtartásukért is. 1668-ban Dunapataj lakosai kétségbeesett levéllel fordultak magyar földesuraikhoz. Előzőleg Pest megye törvényszéke elszakította a várostól két örökös pusztáját, Szelídet és Vejtet, s arra kötelezte a lakosokat, hogy ezentúl bérleti díjat fizessenek értük. „ . . . azok nélkül nem lehattünk, nem is lehetünk - írták a folyamodók -, mivel azon kívül nincsen az városnak egy tenyérnyi földe is. Akárha uraságtok ez megnevezett pusztákat fel nem szabadítja, bizony mi az uraságtok fundusának [birtokának] lakosi nem leszünk, nem is lehetnénk, mert hogy az uraságtok summáját is egészben megadjuk, élő földünket is pénzünkön vegyük, azokra bizony mi elégtelenek vagyunk.”

A szarvasmarha mellett egy másik mezőgazdasági termék is keresett volt: a bor. A szőlő és a bor gondozása szakértelmet és sok munkát igényel, olyan vidékeken, ahol nap mint nap vonulgató

katonaság riasztotta szét a földeken dolgozó embereket, jobb volt nem kísérletezni vele. A szállítást sem bírta mindegyik bor, megfelelő talaj is kellett hozzá - ezt a lehetőséget, a bortermelést, az Alföld lakossága nem tudta kihasználni. Két, viszonylag védettebb, dombos-hegyes vidék viszont erőteljesen ráállt a szőlőtermesztésre: a Gyöngyöstől a Hegyaljáig húzódó hegyvidék és a Kelet-Dunántúl.

A Hegyalja jelentős szőlőtermesztő mezővárosai kívül estek a török országrész határán, az északi borvidéknek csak nyugati végei nyúltak be a hódoltságba. Itt feküdt Gyöngyös és Miskolc, mindkettő intenzív bortermelő. Miskolc lakosai bérelt pusztákon foglalkoztak ugyan állattenyésztéssel és gabonatermesztéssel is, de fő kereseti forrásuk a bortermelés volt, ennek hasznából fedezték a várost terhelő török adók nagy részét. Annyira a bor volt a fő termelési ág, hogy a 17. század végén a lakosság fogyasztására szükséges gabonamennyiségnek több mint a felét vásárlással kellett beszerezni.

A dunántúli hódoltság bortermeléséről Tolnának és környékének példáján alkothatunk képet. Magában a vegyes: magyar, török és rác lakosságú, népes és pezsgő életű Tolnán kevés volt a szőlőművelésre alkalmas föld, így polgárai a közel s távol fekvő falvakban, a szekszárdi dombvidéken szereztek maguknak szőlőket. Tolna és Baranya megye szőlőművelésre alkalmas dombjain helybeli és távolról odajáró gazdák - még pesti, kalocsai és ráckevei lakosok is - művelték szőlőiket, s a források arról vallanak, hogy sem a termésátlagokat, sem az össztermelést tekintve nem maradtak el a hegyaljai bortermelők mögött. 1576-ban 320 tolnai termelő 3440 hektoliter bor után adózott, amit a hegyaljai mezővárosok közül csak Sárospatak múlt fölül.

A felhizlalt vágómarhát és a megtermelt bort hivatásos kereskedők juttatták el a távoli fogyasztókhoz. A legnagyobb termelők maguk is szállítottak, határokon átnyúlva, nagy távolságokra is. Debrecen kereskedői a délnémet városoktól Isztambulig ismerősök voltak Európa országútjain. De a piacra kerülő teljes árufelesleg begyűjtését, felvásárlását és szállítását egyedül nem láthatták el,

maradt feladat a közvetítő kereskedők számára is. Az ő tevékenységük kétszeresen is nélkülözhetetlen volt. Egyrészt a gazdasági szükséglet kívánta meg: kellett egy közvetítő kereskedőréteg a kis, főleg paraszti termelők és a nagy, távolsági szállítók között. A paraszti árutermelésnek azt a feleslegét, ami nem kelt el a helyi piacokon, a mezővárosok felvásárlói gyűjtötték be és szállították a távolsági kereskedelem valamelyik nagy elosztóhelyére, például Nagyszombatba. A politikai helyzet is nélkülözhetelenné tette a közvetítők működését. Mohamedán és nyugati kereskedők egyaránt óvakodtak átlépni a török birodalom Magyarországon húzódó határvonalát, a közöttük szükséges közvetítés is a hódoltság keresztény kereskedőire hárult.

Ennek a közvetítő rétegnek volt jellegzetes figurája a gyöngyösi kereskedő Balázs deák. Fennmaradt számadáskönyvéből 1588 és 1592 között kötött üzleteivel ismerkedhetünk meg. Balázs deák három áru fajta felvásárlásával és továbbadásával foglalkozott. A legnagyobb pénzeket a marhakereskedelemben forgatta: kisebb tételekben vásárolta fel a környékről, nyilván a paraszti gazdaságok többletállatait, s azonnal továbbadta őket a távolsági szállítóknak. Felvásárlásaiban nem látszik különösebb szervezethez, inkább csak arra törekedett, hogy a magától kínálkozó felesleg felvásárlása és továbbadása közötti árkülönbséget hasznát megszerezze. Bár kisebb összegeket fektetett be, de átgondoltan és szervezeten foglalkozott az állati bőrök forgalmával. Meghatározott felvásárló körzetben dolgozott, folyamatosan és ugyanazoktól az eladóktól vásárolt, jobbra a Gyöngyös távolabbi és közelebbi környékén fekvő városok, pl. Hatvan magyar és török mészárosaitól. A begyűjtött állatbőröket azután nagy tételekben szállította Nagyszombatba, ahol textilneműeket szerzett értük. Árukészletének ez a harmadik összetevője. A közepesen értékes nyugati, nagyjából morvaországi posztókat Gyöngyösön és az elérhető környéken dobta piacra, vásárlóközönsége a módosabb mezővárosi polgárság lehetett. A bőr és a posztó felvásárlásában-eladásában megbízottakat, beszerzőket foglalkoztatott.

Balázs deák kereskedői tevékenysége kicsinyített mása az ország egész akkori külkereskedelmének. A kicsinyítés során csak egyvalami maradt le, a bor. Ez annál is érdekesebb, mert Gyöngyös kifejezetten bortermelő vidéken feküdt, Balázs deák ebbe a forgalomba mégsem kapcsolódott bele. Kihasznlta viszont a bornál sokkal nagyobb méretű és nagyobb hasznú állatkivitel lehetőségeit, s nagyban bekapcsolódott az állati termékek, a bőr forgalmába. Vásárlásait is az tette ki, ami akkor az ország legfontosabb importcikke volt, a posztó. Érdekei és kapcsolatai Nagyszombathoz, a királyság forgalmas kereskedelmi gócpontjához kötötték.

Közvetítéssel a hódoltságnak nemcsak az északi területein fekvő városok foglalkoztak, hanem mindazok a helységek, amelyek nagyobb forgalmú kereskedelmi útvonalak mentén feküdtek. Így kapcsolódott be a 15. század óta számos mezőváros, köztük elsősorban Ráckeve és Tolna, a Duna mellett Budának tartó kereskedelmi út forgalmába, a Dél-Dunántúl mezővárosai pedig a délnyugatra irányuló marhakivitelbe.

A 16. században az egész európai gazdaságot erőteljesen befolyásoló keresletnövekedés a mezőgazdaság terményei iránt széles piacot nyújtott a magyar, s benne a hódoltsági terület vágómarhája, állati terményei és bora számára is. Abból azonban, hogy a török területnek a háborús pusztítások közepette is életképesnek bizonyuló nagyobb városai élni tudtak a felkínált lehetőséggel, tévedés lenne a hódoltság egész területére és mindkét évszázadára a gazdasági virágzás képét vetíteni. Már a 16. században elpusztult néhány, s lehanyatlott egy sor olyan város, amelyik a további biztos fejlődés reményével indult neki az évszázadnak. A korszakban alig hallunk Esztergom, Fehérvár, Pécs vagy Visegrád gazdasági szerepéről, Vác is csak a legfontosabb dunai átkelőhelyről nevezetes - a törökök ide építették az állandó hidat. Óbudán maradt valami ipar, de jelentéktelen, bezártak a pesti állatvásárok. A Buda környéki, korábban Buda gazdasági súlyából részesülő kis mezővárosok most hanyatlásában is követték a fővárost, falu lett Zsámbékból, Verőcéből, Tökölből, Bicskéből. És még örülhettek, mert körülöttük a falvak, elsősorban Pilis megyében

a Buda-Esztergom hadiút mentén, de a Duna bal partján és Pest körül is, felerészt kipusztultak.

A marhatenyésztés és a bortermelés, meg a megpezszdülő kereskedelem külső ösztönzőnek, az európai felvevőpiac kitérülésének köszönhető virágzását. Ha azt nézzük, hogy a török terület gazdasága a maga belső adottságai alapján hogyan fejlődött, abban sem saját belső ösztönzőket, sem kiegyensúlyozottságot nem találunk. A gabonatermelés éppen csak elérte a fogyasztásra szükséges és az adóban elvett mennyiséget. A legszomorúbb képet az ipar nyújtja. A mezővárosok kézművesei csak a legegyszerűbb cikkekkel tudták ellátni városukat és környéküket. Igényesebb iparcikkekért a budai kereskedőkhöz vagy a királyi országrészbe, Győrbe kellett utazni, vagy megvárni a Felvidékről lejáró kereskedőket. Textiliákban és vasárúokban a hódoltság nagy mennyiségű behozatalra szorult, késekkel, háztartási és mezőgazdasági eszközökkel például a rimaszombatiak látták el az Alföldet.

A helyi piackörzetek központjai a mezővárosok voltak, begyűjtői és fogyasztói a falvak felesleges terményeinek és az iparcikkek szétosztói. A vásár, vagy ahogy akkor mondták, a sokadalom, minden település számára a gazdasági megerősödés emeltyűje volt. Az maradt a török uralom alatt is, azonban ezernyi veszéllyel megnyomorítva. A zsákmányért portyázó végvári katonaságnak s a csoportokba verődő útonállóknak mindig nagy örömük telt a vásárosok kifosztásában. S a mezővárosok, amelyek kőfalak védelme nélkül, nyitva álltak minden fegyveres előtt, a sok prédálástól meggyötörve sokszor már csak kárát látták a vásároknak.

1590-ben a gyöngyösi Balázs deák még jó haszonnal kereskedett. Nyolcvan évvel később, 1670 áprilisában kelt az a rendelet, amelyik a gyöngyösi kérésére betiltotta a város vásárait. Az iratot Kréta szigetén, az akkor még ott táborozó nagyvezir kancelláriájában állították ki a szultán nevében. Nem maguk a gyöngyösiek zarándokoltak le Krétára, ilyen költséges útra csak ritkán és csak a

legmódosabb városok vállalkozhattak. Eminjük közbenjárását vették igénybe, de a rendelet megszerzése így is tetemes anyagi áldozatot követelhetett. És hamarosan újra fizetniük kellett, mert helyi biztosítékul Ali egri pasától is kiváltottak egy hasonló tartalmú rendeletet. A józan ész megcsúfoló vízió: egy város minden anyagi áldozatra kész, csak hogy megszabaduljon attól a vásárjogtól, amelynek megszerzéséért korábban minden áldozatra kész volt.

S mindezt miért? Idézzük a szultáni rendeletet: „A környékről évente háromszor a városba sereglenek az emberek és vásárt tartanak. Ilyenkor, minden alkalommal, gonosztevők és hitetlen rablók is oda gyülekeznek, ribilliót és csetepatét csapnak, minden lehetséges bűnt és gonosztettet elkövetnek, ami már túl van az elviselhetőség határán. Ezért azt kérték a városiak, hogy a vásárok tiltassanak el.” A gyöngyösiek ennek a török iratnak is ráírták magyarul a hátára, hogy mi áll benne. Ebben mintegy megfenyegették magamagukat, nehogy valaki csak gondoljon is vásárra: „. . .soha Gyöngyös vámsában sokadalom avagy derék vásári gyűlés ne legyen, minden marhájok és jószágok elvesztése alatt”.

Már ez az egyetlen példa is sejteti, hogy a fennmaradás gazdasági lehetőségei nemcsak területenként és településenként voltak különbözőek, hanem az időben előrehaladva is nagyot változtak. Az európai piacokon a 17. század elején csökkent a mezőgazdasági áruk iránti nagy kereslet, az árak stagnáltak, vagy éppen estek. A Magyarországról kihajtott szarvasmarhát már nem lehetett olyan könnyedén eladni, az sem volt ritka eset, hogy a tőzsérek kénytelenek voltak az állatok egy részét visszahajtani.

Itthon pedig véres másfél évtizednek, a századforduló hosszú háborújának pusztításából próbált a hódoltság népe kilábalni. A kemény törvényű kiválasztódás tovább folytatódott. Ráckevét, a török terület szellemi központját elsöpörte a háború, s a békében visszatelepülő város csak sápadt mása volt hajdani önmagának. Hatvan, Vác és Visegrád a háború során többször gazdát cserélt, minden alkalommal romosabban, mint előzőleg. A Duna-Tisza közén

éveken át csak Kőrös, Kecskemét és Cegléd tartott ki, a környékbeli falvak lakossága is itt húzta meg magát. A megmaradtak a békésebb évtizedekben visszatelepültek ugyan elhagyott lakhelyükre, de a vérveszteséget csak a legerősebb városok tudták úgy-ahogy kiheverni.

A kiegyenlítődött erőviszonyokkal folyó háború után a magyar végvárok katonasága még gyakrabban, még otthonosabban portyázott a török területen, mint a megelőző században, s mind kevesebb piacra küldhető terményt hagyott meg a lakosságnál.

S a kereskedést nemcsak a külföldi piacok szűkülése és a katonaság garázdálkodása nehezítette, hanem az úri osztály és az állam erősödő versenye is. A királyi országrészbe húzódott magyar nemesség, különösen a nagybirtokosok, egyre erőteljesebb gazdálkodást folytattak, s igyekeztek a piacról a paraszti termelőket kiszorítani. Az állam is megpróbálkozott azzal, hogy az állatkivitel hasznának a vámbevételeknél nagyobb részét fölözze le magának. A belföldi marhafelvásárlást és a kivitelt sorozatosan idegeneknek adta bérbe, s a század közepén egy állami vállalatot is létrehozott. A nyugat felé poroszkáló marhacsordák mellett már nemcsak az alföldi tenyésztők hajtói pattogtatták ostoraikat, hanem a főurak és az államtól támogatott idegen vállalkozók megbízottai is.

Beszűkültek a fennmaradás gazdasági lehetőségei. Nőtt az adó és kevesebb volt a pénz. Mindenki, magyar is, török is szegényedett.

Az önvédelem kényszere és a jogélet szabadsága

Vagy nagyon bátor, vagy nagyon életunt embernek kellett lennie annak, aki a 16-17. század fordulóján kényszerítő ok nélkül, magányosan utazásra vállalkozott a háború tépázta Magyarországon. Már a hosszú háború előtti három évtizedes békében is gyenge lábon állt a közbiztonság, a századfordulón, a háborús években pedig tovább romlott a helyzet. A gonosztevők és a csellengő katonák úgy ellepték az országot, „hogy ember házában nem maradhat meg miattok, az uton járók

is békességesen utaikon nem járhatnak, és kereskedő emberek is nem mernek miattok imide amoda menni”.

Nemcsak a védtelen polgárember, de még a katona sem volt biztonságban, s a veszély országúton és városban egyaránt ott leskelődött. Csupán Gyöngyös esetében és csupán a megmaradt és nyilván hiányos török iratok alapján a következő listát állíthatjuk össze az itt legyilkolt törökökről : 1612-ben egy főagát, 1624-ben egy másikat, 1633-ban a hatvani szandzsákbég kíséretének egy tagját, 1640-ben egy váltságdíjért járó török rabot, 1649-ben egy egri agát és kíséretének több tagját, 1652-ben egy hatvani pribéket, 1665-ben egy újabb hatvani törököt, 1667-ben egy másik rab törököt öltek meg Gyöngyösön az esetek többségében magyar végváriak.

Ha a felfegyverzett és általában csapatosan járó katonák sem érezhették magukat biztonságban, mennyivel nagyobb gondot okozhatott ez a mindennemű szembeszállás jogától megfosztott városi és falusi lakosoknak! Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy sem a török, sem a magyar közigazgatási szervek nem képesek helyreállítani a közbiztonságot. A lakosság kényszerűségből berendezkedett az önvédelemre, s a hatóságoknak nem maradt más választásuk, mint hogy engedélyekkel utólag szentesítsék ezt.

A védekező országlakosok számára a hivatalos engedélyek az önvédelem lényeges kellékei voltak. Garázda katonák és fosztogató rablók megfékezése ritkán esett emberhalál nélkül, a törökök pedig minden erőszakos haláleset után nagy összegű vérdíjat szedtek. A török engedélyekkel a lakosok mindenekelőtt azt ismertették el, hogy a rablókkal és fosztogató katonákkal vívott csetepatékban elesett emberek után nem kell vérdíjat fizetniük.

A török és a magyar hatóságok azért fektettek nagy súlyt az engedélyek kiállítására, mert ezekkel a spontán kialakult önvédelmi mozgalmat nemcsak szentesíteni akarták, hanem megkísérelték azt az általuk megszabott szervezeti keretek közé szorítani. Ebben a szervező munkában a török hatóságok gyengébbnek és következtelenebbnek bizonyultak, mint a magyarok. A rövid időközönként változó török hivatalviselők hol megengedték az

önvédelem ellátásához nélkülözhetetlen paraszti fegyverviselést és szervezkedést, hol meg eltiltották; egyszer engedélyt adtak mindenféle fosztogató tolvaj elfogására és megölésére (Bekir egri pasa 1617-es rendelete a jász településeknek: „akár török legyen, akár rác legyen, akár magyar legyen, akár miféle nemzet legyen, ha tolvajok lösznek, hogyha elevenen meg nem foghatjátok, tehát az miképpön megölhetitek megöljétek, tisztességemre senkitől ne féljétek, hanem bizvást öljétek”), máskor meg szigorúan megtiltották, hogy a hitetlen alattvalók igazhitű mohamedánra kezet emeljenek. A királyi országrészből rendelkező magyar hatóságok, különösen a vármegyék, már következetesebbek voltak az utasításban és a szervezésben. Létrehozták a paraszti önvédelem szervezeti kereteit és szigorú szabályzatokkal határozták meg a szervezet mozgási szabadságát.

A 17. század közepéig a déli sávot kivéve, az egész török területen meg a határhoz közel eső magyar vármegyékben véglegesen kialakult a lakosság önvédelmi szervezete, amit - megkülönböztetésül a nemesi vármegyétől - parasztvármegyének neveztek. A városok és falvak lakossága ennek szervezetébe tömörült választott előjárói, a kapitányok, hadnagyok és tizedesek vezetésével. Ezeknek a vezetőknek volt a kötelessége fenntartani a kapcsolatot a szomszédos településekkel, hírt venni tőlük és hírt adni nekik rablócsapatok közeledtéről, s büntetés terhe alatt kivezényelni lakhelyük népét a védelemre. A külső támadók elleni védekezés lassan kiegészült a településen belüli rendfenntartás feladataival: a parasztvármegye tisztjei besegítettek a települések bíráinak munkájába a káromkodók, szitkozódók, tolvajok és verekedők üldözésében.

Nem volt könnyű ellátni az önvédelmet. Nehéz volt először azért, mert a török és a magyar szervek mindegyre beleszóltak. De igazán nehéz az az, hogy jó diplomáciai érzéket, török és magyar, kis és nagy hatalmasság közötti kiigazodást, biztos ítélőképességet és sok-sok szerencsét követelt.

Amíg közönséges gonosztevőket kellett üldözni, csak az üldözöttek és az üldözők feje volt a tét. De amikor török vagy magyar katonák törtek a lakosokra, itták ki a bort a pincékből és kezdtek részegen fosztogatni és vagdalkozni, már sokkal nagyobb volt a tét és veszélyesebb a helyzet. A hatóságok világosan meghatározták ugyan, hogy melyik katona tekintendő gonosztevőnek: aki nem valamilyen meghatározott céllal, előjárója írásos utasításával járja a településeket, hanem a maga szakállára és hasznára portyázik, vagy van ugyan levele, mégis fosztogat. De hol volt az a városi bíró vagy hadnagy, aki holmi papírok után mert érdeklődni jól felfegyverkezett katonáknál, akik éppen az ő udvarára rúgtattak be, lovat, kocsit, bort, élelmiszert és vágóállatot követeltek, s hogy szavuknak nagyobb nyomatékot adjanak, megvagdalták a családját? Három rossz közül lehetett ilyenkor választani. Vagy kérésre, alkuvásra fogni a dolgot, megadni azt, ami megúszhatatlan, és reménykedni, hogy a katonák elmennek és nem jönnek vissza. Vagy meg lehetett kísérelni az ellenállást, alulmaradni, és most már alaposan elverve, teljesíteni a követelést. A harmadik lehetőség az eredményes ellenállás volt: sikerrel elfogni a garázda katonákat, büntetésre átadni őket a legközelebbi török vagy magyar várba - azután megdöbbenve látni, hogy hamarosan újra szabadon vannak és szinte bizonyosan visszajönnek elégtételt venni a kudarcért.

Az önvédelem a két nagy ellenség, a magyar és a török katona ellen nem lehetett elég hatásos. Szervezett és hatásos volt viszont a közönséges bűnözőkkel szemben, Veszprém megyétől a Nyírségig a lakosság maga üldözte és büntette a tolvajokat, házai feltörőit, állatai elhajtóit, a garázdákat, gyilkosokat, verekedőket és erkölcsteleneket. S az önvédelem jogának kiverekedése segítette hozzá a városokat ahhoz, hogy a településeken belüli bíraskodásukat is nagymértékben önállósítsák a török hatóságoktól.

Persze ez az önállósodás sem ment egyik napról a másikra. A meghódított lakosságnak a hódítás előtt már megvoltak azok a fórumai, amelyek előtt jogi ügyeit rendezte, s érthetően ragaszkodott hozzájuk. A magyar földesurak és a vármegyék bírói székei,

amelyek addig legalábbis az erőteljes ellenőrzés szintjén, de sokkal inkább a kizárólagos döntés jogával szóltak bele a joggyakorlatba, most távolra, a királyi országrészbe szorultak. Látszólag itt volt a nagy alkalom arra, hogy a lakosság mind a már elmenekült magyar, mind a még éppen csak berendezkedő török törvényszékektől függetlenítse magát.

Azt, hogy a magyarokkal szemben ez mennyire sikerült, később fogjuk megvizsgálni. A török hatóságok érdekeit mindenestre kétszeresen sértette a lakosság önállósodási törekvése. Sértette azért, mert eleinte szilárd polgári berendezkedésre törekedtek, arra, hogy új alattvalóik életét a török birodalom törvényeire és joggyakorlatára építve irányítsák. És sértette az anyagi érdekeltség minden elvi megfontolásnál érzékenyebb pontján is. Az igazságszolgáltatás mindig hasznot hajtó tevékenység volt. A vétkek levezekléséért fizetett büntetéspénzek, a peres ügyek lezárásáért járó összegek, a hagyatéki felosztások illetéke, s általában minden írásos végzés díja nem elhanyagolható bevételt jelentettek. Hamarosan látszott, hogy az érdekelt török hatóságok semmiképpen nem mondanak le ezekről a bevételekről.

Az ellentétes érdekek itt is kompromisszumra vezettek.

A törökök, ahogy néhány évtized után általánosságban lemondtak a polgári élet irányításáról, lemondtak ezen belül a maguk jogszolgáltatásának erőszakolásáról is. A bevételekhez viszont ragaszkodtak. Így azután hagyták, hogy a lakosság maga bíraskodjék, vagy súlyosabb esetekben a királyi országrész hivatalaihoz forduljon döntésért, de fenntartották maguknak, s mint valami adót beszédtek a büntetéspénzeket és az illetékeket.

Ez a „munkamegosztás” leghamarabb azokban a határa menti településekben alakult ki, amelyek veszélyes helyen, az ellenséges várakhoz közel feküdtek, s amúgy is kívül estek a török hivatalok hatósugarán. Debrecen már 1564-ben, behódolása után tizenegy évvel elismertette Zál Mahmud budai pasával az önálló bíraskodás szabadságát. A pasa rendelete, amelyet törökül és magyarul is kiállított, Debrecen panaszát idézve elmondja, hogy

„megszaporodtak közöttük a rablók és a gonosztevők, akik ellenszegülnek az ő dőre és elítélendő hitükön alapuló törvényeiknek és a városnak súlyos károkat okoznak". Mivel a város engedélyt kért a törvénykezésre, a pasa megengedte, „hogy bolond hitük törvényeivel élhessenek, . . . s a köztük lévő bűnösök megbüntetésére törvényeiket alkalmazhassák". Egy év múlva az új budai pasa, Iszkender, megerősítette elődje engedélyét: a debreceniek „a rendbontókat és gonosztevőket bebizonyosodott vétkük mértéke szerint szabadon megbüntethetik". A „vétek mértéke szerinti büntetés" a halálbüntetés jogát is magában foglalta. A következő évtizedekben a városi bíróság több felfüggesztett és végrehajtott halálos ítéletet hozott, a végrehajtáshoz Tokajból vagy Erdélyből kölcsönözve hóhérokat.

A Debrecenben területileg illetékes szolnoki kádi nehezen nyugodott bele hatásköre, még kevésbé jövedelme megnyirbálásába. Elsősorban a hagyatéki illetékek elvesztését fájlalta. 1583-ban panaszt tett Isztambulban, amiért a város népe „nem fordul a kádihoz, amikor a törvény előírásai szerint hagyatéki felosztást kell végeznie, vagy egyéb jogi ügyei vannak; ezzel nemcsak az árvákat károsítják meg, hanem a bírói körzet jövedelmeit is csökkentik". A szultáni válasz a szolnoki szandzsákbéget utasította, hogy tartson vizsgálatot és hasson oda, hogy „ha a város lakosai közül valaki meghal és örökösei között kiskorú vagy távollevő van, vagy a nagykorúak közül valaki hagyatéki felosztást kíván, a felosztást a kádi végezze el".

A kádit látnivalóan a nagy összegű hagyatéki illetékek elvesztése érintette a legérzékenyebben. Az „egyéb jogi ügyekről" éppen csak említést tett panaszában, a szultáni válasz pedig már meg sem emlékezett róluk. Debrecennek azonban egy jó ötlettel még ebben a kényes kérdésben is sikerült érdekeit megvédenie. A budai beglerbég egy 1584-es leveléből arról értesülünk, hogy a város a szolnoki kádinak évi átalányösszeget, tulajdonképpen adót fizetett „azokért az esetekért, ha közülük valaki meghal és öröksége hagyatéki felosztásra alkalmatlan". Első lépésként tehát a város olyan jogot vásárolt meg adófizetéssel, ami nem képezhette volna

vita vagy alkudozás tárgyát, hiszen a kádi feloszthatatlan örökségek után nem követelhetett illetéket. De ez volt az a fogás, amellyel a város a kádit hozzászoktatta az átalányösszeggel való megváltás gyakorlatához. A 17. századból maradt bírósági nyugták már azt rögzítik, hogy a város, szultáni rendelettel megerősítve, évi 100 talléron váltotta meg a hagyatéki ügyek vitelének jogát és az értük járó illetékeket.

A hódolt terület belsejében fekvő települések hadakozása az önálló joggyakorlatért nem hozott ilyen gyors sikert. A törökök ezeket a városokat próbálták a mohamedán törvények és bíróságok tiszteletére szorítani, itt kísérelték meg - hiszen ezek a városok elérhetőek voltak számukra - a polgári berendezkedést. De a kísérlet még a századvégi kudarc előtt sem dicsekedhetett nagy eredményekkel. A joghatóságon mindenütt megosztozott a kádi és a város helybeli vezetése, amit az is segített, hogy a parancsostó török hatóságok is hol így, hol úgy foglaltak állást a felek vetélkedésében.

1575-ben a gyöngyösiek panasszal fordultak a budai pasához, s ahogy a debreceniek, ők is előálltak a maguk cselével. A város maga szedi össze és fizeti be a török adókat - érveltek a folyamodók -, s mindig akadnak olyan lakosok, akik makacsul megtagadják fizetési kötelezettségük teljesítését. Ha a város nem kap jogot arra, hogy ezeket börtönbüntetéssel sújtsa és a tolvajokat megbüntesse, nem tud eleget tenni a kincstárral szembeni kötelességeinek. Engedélyt és segítséget kérnek, mert a hatvani kádik akadályozzák ezt az ő közérdekű törvénykezésüket.

A kincstár érdekeire való hivatkozás megtette a magáét, a pasában még az sem merült fel, hogy az ellenszegülő adózók bebörtönzése még csak igen, de a tolvajok megbüntetése igazán nem ugraszthatja meg az állam bevételeit. Azonnal közölte a hatvani kádival, hogy a város az adómegtagadókat és a tolvajokat maga büntetheti, s ebben őket senkinek nincs joga megakadályozni. A kádi azonban nem hagyta magát, s néhány évvel később a gyöngyösiek már egy olyan utasításon bosszankodhattak, ami szerint az „elbizakodott és

megátalkodott” polgárokat a kádi törvényszéke elé kell vinniük. Még néhány évtized huzavonája volt hátra addigi amíg a gyöngyösiek teljes jogot nyertek a gonosztevők kivégzésére és a boszorkánynak kikiáltott boldogtalanok megégetésére.

Osztokodás és huzavona folyt a Duna-Tisza közti városokban is. Kecskeméten a megszálló hatalom magányos bástyája, a kádi, elég békésen megosztott a helyi vezetéssel a jogszolgáltatáson. Főbenjáró ügyekben, pl. jószáglopásban a kádi járt el a bűn bizonyítása és az ítélet után a vétkeseket felvitette Budára, a török ítéletvégrehajtó szervekhez. De kisebb ügyekkel már csak ímmel-ámmal foglalkozott. Ha valaki önkényesen lekaszálta a város rétjét, ha bort árult tilalom idején, vagy netán kutat ásott azon a helyen, ahol piacnapon a szekerek szoktak állni, a kádi hagyta, hogy az ügyet a városi tanács intézze el a vétkesekkel. Rájuk hagyta a helyszínelés, a lopott jószágok felkutatása, a gyanúsítottak előállítását meg a tanú vallatás nehéz és időrabló munkáját. De arra mindig gondosan ügyelt, hogy az őt megillető jövedelmeket: az írott határozat és a jegyzőkönyvi bevezetés után járó díjakat, meg a hagyatéki illetékeket a legkisebb ügy után is megkapja. Annál érdekesebb viszont, hogy az anyagi érdekeire éberrel figyelő kádi szeme előtt a város magának tarthatta meg a büntetéspénzek és a gazdátlan hagyatékok egy részét.

A századforduló után, a hatásköri hadakozásban egyre inkább a városok bizonyultak erősebbnek. A török közigazgatás visszahúzódott a lakosság életének szervezésétől, s ha már az önvédelemre felhatalmazta, sok értelme nem volt továbbra is elvitatni tőle a belső bíráskodás szabadságát. Ha Jászberénynek megengedték az ítélezést a Gyöngyösről vagy Miskolcra odavetődő tolvaj felett, mi haszna lett volna eltiltani attól, hogy a városbeli vétkes polgár felett is ítélezzék?

Megszorítások azért voltak, különösen a halálbüntetéseknél. A török hatóságok mindvégig ragaszkodtak ahhoz, hogy a főbenjáró bűnügyekről tudomást szerezzenek és az ítékezéshez ők adják az engedélyt - természetesen jó pénzért. A halálbüntetések eleinte

szemérmes-furcsa módon folytak le, mintha a török hatóságok ügyeltek volna aktív közreműködésük látszatára. A város elfogta a bűnöst, ítelt fölötte, azután a végrehajtást mintegy megrendelte a törököknél. 1636-ban Nagykőrös 90 forintért akasztatott fel egylótolvajt, s hasonló történt három év múlva is. „Az mely emberölő két gyilkos legényt megölettünk Pesten, azokért fizettünk forint 190 dénár 60.” - áll a városi jegyzőkönyvben.

Azután a kivégzések helyszínét áttették az ítélkező városba, de a törökök egy ideig ragaszkodtak ahhoz, hogy a végrehajtásnál jelen legyenek. 1640-ben Kőrösön egy cigányt akasztottak, első ízben a városban. Budán kiállították rá az engedélyeket, s leküldtek egy hóhért és egy felügyelőt. A város az ügyet még viszonylag olcsón úszta meg, összesen 58 forintot hagyott a török hivatalokban - s mivel az akasztás Kőrösön még újdonság volt, „nyakkötélnék való kötelet” vett 11 dénárért.

A török hatóságok képviselete az első városi ítéletvégrehajtásoknál elterjedt gyakorlat volt, de nem tartott sokáig. Az 50-es évek végétől már nincs adat arra, hogy erre bárki igényt tartott volna. Az illetékes török hivatalok már a látszatára sem törekedtek annak, hogy ilyesmiben tevőlegesen részt vesznek. Csak a lényeg maradt meg: minden alkalommal és növekvő összegekért meg kellett vásárolni az ítélet engedélyezését.

A cigány felakasztása még csak 58 forintjába került Nagykőrösnek. 1647-ben két akasztást 163 forint 30 dénárért vásárolt meg. Az 1654-es év két boszorkánynak kikiáltott asszony máglyahalálát hozta, ez már néhány dénár híján 300 forintba került. 1672-ben Kecskemét tanácsa két ökörlopó tolvaj kivégzésének jogát 651 forint 80 dénárért váltotta meg.

A hóhérok nemcsak Kőrösön és Kecskeméten, de a többi városban is szorgalmasan dolgoztak. Debrecenben gyakorta fordult meg a tokaji ítéletvégrehajtó, hol parázna nőket vesszőzött meg, hol boszorkányokat égetett, hol meg akasztott. Jászberényben 1651 őszén három helybeli gonosztevőt végeztek ki, 1654 januárjában egy állatlopót, majd néhány hónap múlva négy boszorkányt. A.

gyöngyösiek is a boszorkányok irtásában lelték különös kedvüket. 1662-ben még arra sem voltak restek, hogy a hatvani helytartó és a kádi engedélyével kiássanak két boszorkányság hírében egy éve meghalt asszonyt, és legalább utólag megégessék őket. A boszorkányégető engedélyeket a törökök némi idegenkedéssel állították ki, mert ezt a boldogtalan asszonytípust ők nem ismerték. Ebben az esetben jogosan bélyegezték a keresztények eljárását „bolond szokásnak”. Vállvonogató rosszallásuk azonban semmit nem változtatott a korszak felfogásán. A gyöngyösiek az egyik boszorkányégető török engedély hátára figyelmeztetőül külön felírták: „Hasznos levél”.

Persze a városi bíraskodás nem csupa akasztásból és égetésből állt. Ezek az esetek azért fontosak, mert a halálbüntetés joga a szabad jogszolgáltatás döntő tényezője. Ha ezt egy város megszerezte, biztosak lehetünk benne, hogy kisebb ügyekben is önállóan járhatott el.

S ez így is volt, megint nem megszorítás nélkül. Az örök anyagi szempont itt is a központban állt.

A század második felének megszorodó forrásai egyértelműen azt mutatják, hogy a városi elöljáróság teljes jogú úr lett a bűnüldözésben és az ítékezésben, de nem a pénzszedésben. Aprótól nagy ügyig mindent ő derített fel, vizsgált meg, s valamennyiben ő ítélt. Azután a rengeteg apró vétség után a város kasszája számára beszédte a büntetéspénzeket -a zsírosabb ügyeket pedig félretette a törököknek.

Parázñaságért, verekedésért, lopásért, útonállásért és gyilkosságért a törökök szabták ki a büntetést. Az elkövetők a „vajda rabjai” lettek, a város vezetői olyannyira külön kezelték őket, hogy még a számadáskönyvekben is külön lapot nyitottak a számukra. A vojvodák (őket nevezték a magyarok vajdának) és a szubasik, a törökök végrehajtó emberei, évente néhány alkalommal végigjárták a városokat és ők is „ítélkeztek” a nekik félretett bűnösök felett: a vétkesek anyagi helyzetéhez igazodó büntetéspénzt szedtek tőlük. Más pénzt, mint tallért nemigen fogadtak el, s ha valaki nem tudott

fizetni, a város lakosai közül kötelezően kezeseket állítottak és azokon hajtották be a pénzt.

A város magyar bírása sok-sok mezei kártevés, tiltott bormérés, káromkodás és más apró ügy után, egy-két forintos, de inkább csak dénáros bírságpénzekből szedte össze azt, ami a városé maradt. A török hivatalnokok fele annyi ügyön a többszörösét szedték be. Kecskeméten 1680-ban Nagy János-főbíró kb. 70-80 eset után mintegy 152 tallért vett be, a törökök 10 eset után 91 tallért. 1683-ban Nagy István főbíró kb. 100 esetből 189 tallér, a törökök 18 esetből 260 tallér büntetéspénzt szedtek. 1684-ben ismét kb. 100 apró ügy után 107 tallér volt a magyar bíró bevétele, a törököké 132.

A vojvodáknak és a szubasiknak ezt a szereplését még jóindulattal sem lehet jogszolgáltatásnak vagy ítélkezésnek minősíteni. Szó sem volt már itt mohamedán vallásjogról, szultáni törvényről, vagy a helyi szokásjog gondosan mérlegelt alkalmazásáról. Adóztatás volt ez, a vétkek megadóztatása. Alig-alig van adat arra, hogy valakit magukkal vittek volna. S az a néhány ember, aki vétkéért megjárta a budai börtönt, előbb-utóbb szintén kiszabadult, csak meg kellett várnia, hogy valaki fizessen érte. És ha ilyen végleg nem akadt? a kecskeméti számadáskönyvben olvassuk: „Kovács Mihályné 7 holnapig [hónapig] tartatván a fogházban, semmit sem adhatott, egy zsák búzán jött ki”.

Ez az önálló bíráskodás sok pénzébe került a városoknak. Hideg ésszel nem is érthető, miért áldoztak súlyos összegeket azért, hogy maguk akaszthassanak, ahelyett, hogy ezt ingyen a törököknek hagyták volna. Csakhogy ez a másfélszáz év nem a hideg ész korszaka volt, hanem az. érdekek és a presztízsek kemény harcáé. A városok - kerül amibe kerül - arra törekedtek, hogy a megszállók ne szóljanak bele az ő ügyeikbe. Erre szorították őket a határ túloldaláról, a magyar királyságból is: a vármegyék szigorúan tiltották és a távolból is keményen büntették, ha a törököknek hódolt alattvalók a török hatóságokhoz fordultak jogszolgáltatásért.

Magyar városrészek török várak lábánál

Az olvasóban az eddigiekből talán az a tanulság szűrődött le, hogy a török hódoltság csupa Kecskemét, Kőrös, Jászberény vagy Debrecen típusú városból állt, hiszen eddigi adataink majd mind ezekből valók. Amikor azt vizsgáljuk, hogy a török uralom mennyit hagyott meg a magyarok világából, velük kell az elbeszélést kezdenünk, mert a török hatóságokkal szemben ők érték el a legnagyobb önállóságot. De a hódoltság magyar, vagy tágabban: keresztény népessége nemcsak ezekben a városokban élt. Ő lakta a török centrumok keresztény városrészeit is, és ő lakta a falvakat. Vizsgálatunk nagyon egyoldalú maradna, ha nem néznénk meg, hogy ez a népesség hogyan, milyen keretek között tudott fennmaradni a hódítók közvetlen szomszédságában vagy a védtelen falvakban.

A török központok életéről sokkal kevesebbet tudunk, mint az alföldi mezővárosokról, mert erről a korról alig maradt saját iratanyaguk. Azt bizonyosan tudjuk, hogy mindegyikben - még a legtörökebb Budán is - maradt keresztény, nagyjából magyar lakosság. Buda katolikus közösségének még 1685-ben is volt bírása, s tudjuk, hogy a 17. században Pesten és Óbudán is saját elöljáróik álltak az ottani magyarok élén. Ismerünk magyar bírót Temesvárról, Székesfehérvárról, Szegedről, Csanádról, Vácról, Szekcsőről, Karán-sebesről és egy sor más városból.

Ha nem is mindenütt virágzó, de létező keresztény közösségekről szólnak az egyházi források is. A reformáció magyarországi prédikátorai nemcsak az Alföldön, de Baranya és Tolna török centrumaiban, Fehérvárott, Budán, Szegeden, Vácott is tömegeket térítettek az új hitre. Pakson török uralom alatt épült a reformátusok temploma, a váci református gyülekezet 1671-ben arra kérte Apafi Mihály erdélyi fejedelmet, hogy járjon közbe a török hatóságoknál a harangozás újbóli engedélyezéséért.

A katolikus hívek lelki életének gondozása a hódoltsági nagy paphiány miatt nagyrészt szerzetesrendek feladata lett. Ezeknek olyan helységeken is voltak missziós telepeik, amelyek török helyőrséggel és hivatalokkal megrakott városok voltak. A magyar

ferenceseket többek között Szécsényben és Szegeden is megtaláljuk, a jezsuitáknak Törökkoppányban, Karánsebesen és 1625 és 1650 között Temesvárott is voltak telepeik, Pécssett iskolájuk is. A bosnyák ferencesek ott éltek Baján, Szegeden, Pesten, Kalocsán és Bács városában, kijártak Esztergomba és Fehérvárra, megfordultak Siklóson és Szigetváron is.

A bosnyák ferencesek a pápaság támogatásával a századfordulón az egész hódoltságban átvették a püspöki és plébánosi teendőket. 1624-ben Belgrádban missziós püspökséget alapítottak, amelynek püspökei időnként bejárták a hódoltsági egyházmegyét. Ibrisimovich Marinus püspök 1649-ben tett hosszabb bérmutat a hódoltságban, északon egészen Gyöngyösre eljutott. Útja során Pesten 2032 embert bérmutált (nagy részük persze a környékről sereglett össze), Szegeden 138-at, a bácsi őrség és a kádi szeme láttára 180-at. Benlich Máté püspök 1659 és 1664 között Pécssett 614, Buda környékén és Pesten 302 embert bérmutált, s további útjain újra talált bérmutalándókat Temesvárott, Budán, Eszéken és Bács városában. Jelentéseiben leírta, hogy Budán és Pesten két ferences szolgált a templomban, ők jártak le az esztergomi és a fehérvári hívőkhöz is. A püspök 1669-ben nemcsak Gyöngyösre és Kecskemétre, de Budára és Szegedre is érdemesnek látta elküldeni megbízottját alamizsnát gyűjteni.

A török várak lábánál, a megszállók kaszárnyái, hivatali épületei és lakóházai mellett ott élt tehát az őslakosság. Azt gondolhatnánk, hogy ha valahol, hát legalább ezekben a városokban a török hivatalok határozták és szervezték meg a keresztények életét, a katonai megszállást legalább itt maradéktalanul kiegészítette a polgári igazgatás.

Az első, ami a vizsgálódáskor szembe tűnik, az, hogy a kisebb-nagyobb magyar közösségek a török tisztviselők látótávolában is éppúgy önmagukra voltak utalva, mint azok a települések, amelyek több napi járóföldre feküdtek a legközelebbi török hivataltól. Ők döntötték el, hogy mire van szükségük, és maguk harcoltak meg érte.

1574-ben, tehát még a jászberényi török palánkvár fennállása és a melléje rendelt hivatalok működése idején határvita támadt Jászberény és Jánoshida között. A per a hatvani kádi és a budai pasa különmegbízottja előtt folyt. A herényiek, hiába volt a városban kádi, vojvoda és emin, maguk hadakozták végig, tegyük hozzá, sikerrel, a pert. A herényi török tisztviselőknek teljesen közömbös volt, hogy a város határa megnövekedik-e vagy lecsökken, hiszen nem az ő birtokuk volt, a per kimenetele nem az ő zsebüket érintette.

Az egyik oldal közömbössége és a másik oldal magára utaltsága mindenütt ugyanazt eredményezte: a meghódítottak külön, a hódítókétól elváló saját szervezet irányításával élték a maguk külön életét.

Szegeden a várórség és a török hivatalok mellett 1578-ban 266 mohamedán háztartást jegyzett fel az összeíró, mellettük 727 keresztényt. A keresztények a maguk 17 városrészének életét úgy szervezték meg, mintha ezek egy különálló várost alkottak volna. A közösség élén a bíró és a tanács állt, ugyanúgy választva, mint bárhol másutt. A helybeli török hatóságok ebbe a választásba sem szóltak bele. Az előjáróság legfontosabb feladata itt is a gazdálkodás, a közösség háztartásának megszervezése volt. A város adóterheinek szétosztása és behajtása Szegeden is ugyanolyan módon folyt, mint a többi szultáni hászvárosban: a kirótt adókat a közösség tagjai előjáróik vezetésével maguk osztották szét, szedték és szolgáltatták be.

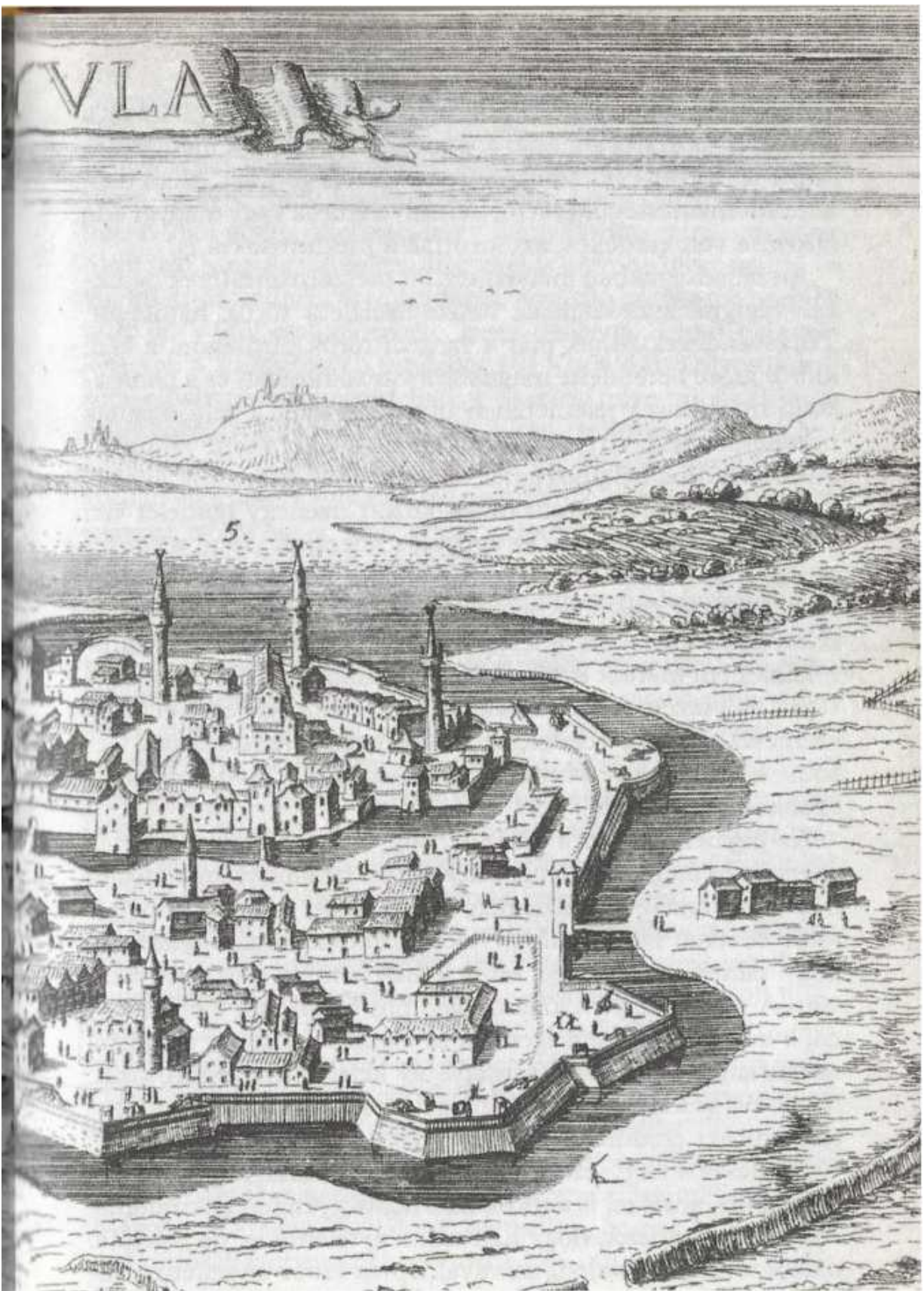
A szegedi magyar városvezetés és a városi mészároscéh másfél évszázados, kibékíthetetlen perpatvara jó illusztráció arra, hogy a török központok magyar közösségeinek előjárósága mennyire nem engedte beleszólni a maga dolgaiba a török hatóságokat.

A szegedi Alsóvárosban lakó mészárosok nemcsak a város húsellátásával foglalkoztak. Ahogy az egyik török levél írja: „Mivel ezen a végvidéken sem a nyomorult hitetlenek, sem a muszlimok közül senki nem vállalkozott a kormányzat leveleinek hordására, a Szegeden lakó mészárosok viselték ezt az állami szolgálatot, és Belgrádba, Temesvárra, Egerbe és Budára hordták a leveleket.

Ezenkívül kalauzolták a muszlim hadakat és az Erdélyből érkező leveleket szállították gyors futárokkal." A mészároscéh ezeknek az egyáltalán nem kellemes szolgálatoknak ellenében elérte a török hatóságoknál, hogy autonóm közösségnek ismerjék el őt. A céhtagok eleinte csak dzsizje, kapuadó és tized, később már csak dzsizjefizetésre voltak kötelezettek, a többi adó és szolgálat alól mentességet kaptak. Szolgálatuk elvállalása és mentességük kiharcolása idején a céh 30-35 tagból állt, s a török hatóságok beleegyeztek abba, hogy a város magyar vezetésétől elváló, annak semmilyen formában nem alávetett szervezetük legyen maguk választotta bíróval az élen. Ezt az önálló szervezeti keretet akkor is elismerték, amikor a céh tagsága 15, majd még később 7 főre olvadt.

31. Egy vegyes lakosságú török centrum : Gyula

Ha a mészárosok azt hitték, hogy a török hatóságok oltalmában békésen élvezhetik tőlük szerzett jogaikat, alaposan tévedtek. A város magyar előjáróinak eszébe sem jutott, hogy ezeket a jogokat tiszteletben tartsák, s lemondjanak fennhatóságukról a céh felett. Először arra szorították őket, s ebben a kérdésben a mészárosok végül megadták magukat, hogy részt vállaljanak a várost a magyar király részéről terhelő adók fizetésében. A többi kérdésben viszont vad háborúság dúlt közöttük. A város nem volt hajlandó tudomásul venni a mészárosoknak a töröktől elismert különállását. Nem érdekelte, hogy saját bírójuk van (a 17. század közepén néhány évig meg is akadályozták a mészárosok bíróválasztását), s ha a városi bíróságviselés terhes tiszte, amelyik évente váltakozva járt egyik gazdáról a másikra, a sorban valamelyik mészárosra jutott, a nyakába akasztotta a városvezetés gondját. Nem tisztelte adómentességüket sem, bármilyen török vagy magyar adó kirovása volt esedékes, azt kirótták a mészárosokra is.

A szabadságukban mélyen sértett mészárosmesterek bajukkal végigpanaszkodták az összes elérhető török hatóságot. Törzsvendégek voltak már a szegedi török bíróságon, a kádi időről időre berendelte magához a városi bírakat, és a panaszkodó mészárosok jelenlétében utasította őket a céh jogainak tiszteletben tartására. A helyzet ennek ellenére sem változott, s a mészárosok bekopogtattak a budai és az egri török hivatalokba. Csak a megmaradt iratok között tizenegy rendelet van a budai pasától és nyolc az egritől, s hozzájuk társul még egy sereg, amelyik a többi ottani hivatalból került ki. A szegedi magyar bírák ezeket is besorolták a város többi török levele közé, és minden maradt a régiben. A nekikeseredett mészárosoknak nem maradt más választásuk, mint vállalkozni a költséges és veszélyes útra Isztambulba. 1590-ben és 1597-ben szereztek szultáni rendeletet a fővárosban, három évvel később egy újabbat a szultáni táborban, majd 1640-ben Belgrádban még egyet.

Az ügyben nem az a különös, hogy a mészárosok rengeteg energiát és még több pénzt öltek bele a halomnyi jogbiztosító irat megszerzésébe (talán nem kevesebbet, mint amennyit a tőlük

követelt szolgáltatások felemésztettek volna), hanem az, hogy ennek a halomnyi rendeletnek semmi fogantaja nem volt. A város magyar előjárósága, mintha mi sem történt volna, a közösség kötelességeiben és jogokban a többi polgárral egyenrangú tagjainak tekintette és kezelte a mészárosokat. Nem volt az a közelben intézkedő kádi s az a távolban országló szultán, aki eredménnyel tudott volna beleszólni, az ügybe.

Nemcsak a nagyszámú rendelet hatástalansága, hanem néhány apró, áruló jel is a török hatóságok gyengeségét mutatja. Azt gondolhatnánk, hogy ha eredménytelenül is, de legalább határozottan, a hatalom szavával léptek fel az engedetlen városi előjárókkal szemben, nem tárgyaltak velük, hanem utasították őket, nem kértek, hanem megtorolni igyekeztek. Ehelyett azt látjuk, hogy dörgedelmes utasítás a kádihoz és a többi szegedi török hivatalba érkezett, hogy csináljanak rendet. A kádi pedig, ahelyett, hogy vasra verette volna a magyar bírót, aki még a szultán rendeletével is szembe mert szállni és aki miatt őt szidták össze Budáról, tárgyaló partnernek tekintette őt. Végül csak elismerte, hogy a bírónak igenis beleszólása van a mészároscéh ügyeibe. 1644-ben a mészárosok három elhalt társuk helyett fiaikat akarták felvenni a céhbe, s jóváhagyásért a kádi elé járultak. A kádi, minthogy a céh ügyei egyedül a céhet és a török hatóságokat illették, most is nyugodtan eljárhatott volna. Ő mégis berendelte magához a város magyar előjáróit is, akik a tudomásulvétel és a beleegyezés jeleként aláírták a kádi végzését.

Máskor és másutt is megfigyelhető, hogy a török hatóságok a helybeliek választott vezetőit valamelyest tárgyalófélként, sőt: illetékes hatóságként kezelték. Még Szegedről idézhetjük azt az esetet, amikor 1645-ben a ferences barátok engedélyt kértek a káditól a templom melletti megrongálódott barátiak kijavítására. Ez megint azok közé a rutinfeladatok közé tartozott, amelyekben a kádi általában teljesen egyedül járt el. Az engedély kiállításakor most jelen voltak a város magyar előjárói is, s a kiállított bírói végzést - ritkán fordult elő és ezért feltűnő - ők is mint tanúk hitelesítették.

Hasonló eseteket őrzött meg a kádi jegyzőkönyve Karánsebesen is. 1674 tavaszán egy üres telek eladásánál volt jelen János bíró, az adásvételi szerződésnek ő volt az egyedüli hitelesítő tanúja. Egy évvel később megint csak az ő és két mohamedán jelenlétében folyt le egy per. 1673-ban Jász falu egyik lakosa perelt egy neki adós asszonyt, itt egy Ahmed nevű lovas katona mellett Valeboul, Bukin és Ohaba falvak elöljárói szerepeltek mint ülnök tanúk. S még néhány hasonló esetet örökített meg a jegyzőkönyv, látszatra jelentéktelen apróságokat. De fontossá válnak, ha tudjuk, hogy a kádi mellett ülnökösödő embereknek - a török jogi iratok „az ügy tanúinak” nevezik őket - mohamedánoknak kellett lenniük. A helyi magyar elöljáróságok súlyát mutatja, hogy még török közigazgatási centrumokban is helyet szereztek maguknak az ülnökök között.

A csak keresztények által lakott városoknál már hozzászoktunk ahhoz, hogy a török hatóságok nemcsak átengedték a helyi elöljáróknak a város életének irányítását, hanem egyenesen megkövetelték azt, hogy ott mindenben rendet tartsanak. A bírák látták kárát annak, ha nem gyűlt össze az adó, vagy egy gonosztevő megszökött a kezük közül. Jászberény elöljárósága 1662-ben 48 tallért fizetett a hatvani helytartónak, mert Hartyáni Mihály, aki agyonütötte György Kovácsot, elmenekült a városból.

A hatvani helytartó és a többi hasonló esetben büntető török tisztviselő eljárását a 48 tallér utáni erőteljes vágyakozáson kívül egy magasabb erkölcsi szempont is indokolta: minthogy Gyöngyösön a rendnek nem voltak török őrei, a rendfenntartás feladatával a gyöngyösi bírót és a tanácsot bízták meg - bűnhődjenek hát, ha a feladatot hanyagul látják el. De a török közigazgatás központjaiban, ahol a rend őrzésére török katona is, hivatalnok is bőven állt rendelkezésre, kevésbé volt indokolt hasonló módon igazgatni a keresztény közösségek életét.

Mégis ez történt. Legszebb példája ennek az a városi szabályrendelet, amit a simontornyai magyarok számára, adott ki

1669-ben a városnak a szandzsákbég után következő második nagysága, Ahmed alajbég.

A rendelet magyarok és törökök közös alkotása. Nyelve magyar, s tizennégy pontba szedve sorolja fel mindazt, amire a magyar előljárásnak és a lakosoknak a mindennapok során ügyelniük kell. Az akkori magyar városi életnek a mohamedán-török életmódtól teljesen elütő szabályait sorakoztatja fel, így tartalmában magyar alkotás. Ahmed alajbég ezt megtoldotta a maga úri parancsoló szavával, figyelmeztetve közpolgárt és előljárót, hogy ők a felelősek a rendelet betartásáért és betartatásáért.

A szabályrendelet arra utasít, hogy „Minden szombatn (ha lehet) az esküdtek összegyűljenek a főbíró akaratjából és akkor mindenektől tehetségek szerint igazságot szolgáltatassanak”. Büntessék meg az „inneptörést, lopást, tolvajlást, árulást, vérontást, szitkozódást, lélekmondást, ördög-teremtette, ördögadta, ördöglelkű és hitű undok szitkozódást, személyválogatást, paráznaságot, latroknak pártfogását, . . . törvényekhez való engedetienséget”. A büntetések is magyar módra határozottak meg: a bűnöst ültessék pellengérbe, utána „üssenek hatot az farán és bocsájtsák békével”, a visszaesőket pedig üzzék ki az eklézsziából. Vasárnap mindenki igyekezzék a templomba meghallgatni a prédikációt. Az asszony nép adja meg a tiszteletet a férfiaknak, az esküdtek gyűlésébe „magokat ne avassák, pattogni oda ne menjenek”, egymást ne gyalázzák, ne rútítsák. A város népe tisztelje előljáróit, mert aki „az esküdt bírakat meghamisítja és végzésüket semmisnek tartja és megkárosítja, az olyatán vasárnapon jó regvei a pellengérben tétessék és uzsonna korig mind ott tartassék, azután pedig ütögessék meg jól és bocsássák békével”.

A város népe tisztelje előljáróit, az előljárók - a bíró, az esküdtek és a prédikátor - pedig tiszteljék az alajbégtől rájuk szabott kötelességeket, különben rosszul járnak. A szabályrendelet a következő intellemmel zárul:

„Ha a tanító [a prédikátor] mindezekre és ezeknek végbenvitelére nem vigyáz és sem az esküdteket, sem az községet a jóra nem

kénszeríti, hanem minden latorságban élnek a polgárok, prédikátort vastag büntetéssel megbüntetjük, az esküdteket megpálcázzuk és megbírságozzuk, hogy így minden latorság megszűnjék, minden jámborság és tiszta élet megmaradhasson. A prédikátor e parancsolatokat és kiadott törvényeinket a templomban a község előtt gyakorta elolvassa, hogy ezután valami gonoszság ne essék, senki azt ne mondhassa, hogy. nem volt hírével, és előbb meg nem mondták neki. Ha valakin pedig ezek szerint valami esik és nehéz léssen, jöjjön panaszolni, és ha onnan házul fél terhel [teherrel] jött, Isten úgy segítjen bizonyosan elhigye, hogy egész terhel bocsátjuk. Írtuk Simontornyán 1669. Ahmed alajbég.”

Úgy tűnik, hogy a török hatóságok Szegeden és Simontornyán sem voltak buzgóbbak a helybeliek életének irányításában, mint Gyöngyösön vagy Cegléden.

Ki akar főbíró lenni?

1686—április 7-én különös határozatot hozott Miskolc város tanácsa: ezentúl senki, semmilyen összeg ellenében nem válthatja meg magától a bírói tisztet. Akit a város bírónak választ, az köteles a hivatalt elvállalni. Aki pedig a bíróválasztás idejére megszökik a városból, hogy megússza a jelölést majd később visszatér, annak minden jószága szálljon a városra.

A szigorú intézkedéseket az tette szükségessé, hogy az előző évben egymás után „négy embert választottak meg főbíróknak. A tisztet azonban egyikük sem vállalta, inkább sorra letették a 200-200 forintot, ami a város szabályzata szerint egy életre mentességet biztosított a bíróság viselése alól. Egy év múlva azután, az újabb választás idején kiderült, hogy a városban lassan nincs már alkalmas ember a bíróságra, annyian fizették le az utóbbi években a megváltási összeget. Ez tette szükségessé a tiltó határozatot, s egy olyan kiegészítést, hogy aki a városi tanácsosságot nem akarja vállalni, annak ezentúl 100 forintot kell váltságként letennie.

Miskolc esete nem volt egyedülálló ez idő tájt. Különösen a falvakban volt nehéz embert találni a bíróságra, ezért születtek egymás után a miskolcihoz hasonló határozatok. A kétfelé hódolt Heves megye közgyűlése 1679-ben rendelkezett arról, hogyan kell a falvakban a bírói tisztet betölteni: a tisztség évente gazdát cserél, olyan sorrendben száll egyik emberről a másikra, ahogy a faluban a telkek fekszenek sorban egymás mellett. Még ha a soros telken nem is áll lakóház, de a jobbágy ebből a telekből él és ez után adózik, köteles a bíróságot elvállalni. A tisztségtől az ágrólszakadt szegények sem mentesülnek, ha rájuk kerül a sor.

A parasztok húzódozása a falusi bíróság viselésétől érthető, ha tudjuk, hogy a bíró mindenekelőtt a földesúr utasításainak végrehajtója volt, amolyan mindenkitől taszigált közvetítő úr és jobbágyai között, kevés befolyással és önállósággal. De már egy Miskolchoz hasonló jelentős város (még ha földesúri joghatóság alatt állt is) főbírósága rangot adott viselőjének - mégis mindenki menekült a megiszteltetés elől. Mi lehetett az oka?

Egy helység előljárójának lenni abban az időben - legyen szó egy aprócska faluról vagy egy fontosabb városról - nemcsak azt jelentette, amit korábban: elvégzendő feladatok belátható tömegét, hanem annál sokkal többet. Maguk a feladatok is már-már beláthatatlanul megszorodtak, de az igazi megterhelést az jelentette, hogy a bírói tiszt állandó, napi veszélyt, zűrzavaros háborús években egyértelműen életveszélyt hozott viselőjének.

A feladatok megszorodása teljesen természetes az eddigiek ismeretében. El kellett végezni mindazt, amit a török hivatalok a helységek előljáróitól megköveteltek: az adóügyek intézését, a közmunkák megszervezését, a közrend fenntartását. Ezekhez az állandó, egész évi és éppen elég gonddal járó tennivalókhöz járult azután egy sereg alkalmi feladat, szeszélyesen és kiszámíthatatlanul. Hamarjában pótajándékot kellett felvinni egy újonnan kinevezett tisztviselőnek, újabb közmunka elvégzését kellett megszervezni, ellátni sürgős levelek postáját, etetni-itatni, a városon átvonuló éhes katonákat - s mindezt szorozzuk meg ha nem is

kettővel, de másféllel, mert hasonló szolgálatokat a magyarok számára is végezni kellett.

A legfőbb tennivaló, az adóügyek intézése, önmagában több embert követelt. Maradjunk még egy időre Miskolcon. A város első megmaradt számadáskönyve 1686-ból való, éppen abból az évből, amikor már senki nem akart főbíró lenni. Ennek a számadáskönyvnek van egy fejezete, amelyik a következő címet viseli: „Török adón járó és egyéb városunk közönséges dolgaiban fáradozó b[öcsületes tanácsbeli] emberekre való költség.” Az itt következő oldalakon azokat a kiadásokat jegyezték fel, amelyeket az adószedők napi ételére-italára költött a város: „Bírák uraimék mind közönségesen az török adó felvetésén fáradozván, ételekre . . .” vagy: „Bíró uram hatod magával és 4 kapitányokkal török adót szedvén ittanak meg . . . Ezekből a bejegyzésekből felbecsülhetjük azt a munkát, amit a város vezetői öltek bele az adószedésbe. Egy év alatt csupán a török adót 69 napon át szedte a bíró vagy helyettese átlagban tizenegyed magával, ami egy emberre átszámítva több mint két esztendei munka vasárnapok és ünnepi pihenők nélkül. S az adórovók nemcsak a város kikövezett utcáit és vendégszerető házait járva, még kevésbé hivatalukban ülve végezték munkájukat. Minthogy a török adó nagy részét a bortermelőkre kivetett adóból fedezték, a városvezetőknek bőven volt alkalmuk a pincék tájékán a szüret utáni őszi sarat dagasztani.

Az adót persze nemcsak kiróni és beszédni kellett, hanem az összegyűjtött pénzt meg a természetbeni adókat és ajándékokat el kellett szállítani abba a várba, amelyikben az illetékes török hivatalok székeltek. Korábban, amikor a török adózást néztük meg közelebbről, láttuk, milyen rengeteg, apróbb-nagyobb ajándékot hordtak az adózók a török várakba. Évente többször is felkerekedett a bíró vagy valamelyik tanácstag, általában másod-harmadmagával, hogy végigjárják a hivatalokat és néhány tallérral, gyöngyházas késsel, csizmával vagy kerek sajttal megkönnyebbedve váljanak meg mindegyiktől. Ma már csak ámulhatunk azon, hogyan tudtak ezek a nemegyszer írástudatlan emberek eligazodni a sok idegen hivatal meg a sok és gyakran cserélődő hivatalnok és a hozzájuk

tartozó népes szolgálhad között, s hazatérve hogyan tudtak pontos összesítéseket készíteni azoknak az adónyugtáknak az alapján, amelyekből - számukra érthetetlen nyelven és olvashatatlan arab írással készültek - egy-egy adófizető útjuk során többet is kaptak. (Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy néha azért a bíró belezavarodott ezekbe a cédulákba. Egy rimaszombati török adónyugta hátán olvashatjuk a következőket: „Ezen cédulát anno 1685. 8. febr. hozta Répás György bíró uram az új esztendőbeli summa befizetése után, de mirül való, meg nem tudta mondani.” A cédulát Répás György az egri kádi hivatalában kapta, egy olyan adó - a hagyatéki illeték megváltása - kiegyenlítésekor, amit Rimaszombat városa évente rendszeresen fizetett.)

Az adó kirovása, beszédése és beszolgáltatása így aztán a nyugodalmatlan években is elég gonddal járt, s különösen sok bajt hozott olyankor, ha valamilyen rendkívüli adót kellett a településnek lóhalálában kifizetnie, vagy az adózók valami miatt éppen annyira elszegényedtek, hogy nem tudták az elrendelt összeget egy nekifutásra beszédni tőlük. Ilyenkor a bíró lett a tús, aki bevonult a legközelebbi török börtönbe, hogy szavatolja az adó kifizetését.

„Ugyanezen esztendőben - áll a miskolci jegyzőkönyvben az 1685-ös évnél - az pogányságnak rettenetes nagy szorongattatása miá, mivel az esztendő, rendes búzabeli adón felül kívánván az váraszon ezerkétszáz kila búzát és kétszáz kila zabot, ebben az mostani nagy szükségben az szegénység hirtelen meg nem adhatván, mely miá hites embereink az egri tömlöcből szakadatlanok voltának, egyik az másikat váltotta ki, némelyek pedig közülök jámbor szolgálatjokért életek elfogyásával pecsételtnek be.” Ilyesmi nemcsak a háborús években esett meg, bizonyíték erre a jegyzőkönyv egy korábbi, 1682-es bejegyzése: „Ezen török járás miatt nagy ínségben lévén az egész város lakosi, úgy annyira, hogy praedicatorinkat, deákinkat, bíráinkat szekerekre rakatván a táborra gyalázatosan hurcolták és onnan is nagy kedv kereséssel szabadultak [értsd: erősen keresték, nyilván váltságdíjjal, a török urak kedvét]. Itthon városunkban is néhány hites embereinket erősen megkötözvén ló mellett porozón egész éjjel

hurcolták, kínozták, mely nyomorúságtól Isten jóvoltából oltalmazza a következő bírakat.”

A rosszat űző fohász, ahogy láttuk, nem használt. A bírák és hites emberek nemcsak 1685-ben „voltak szakadatlanok” az egri tömlöcben, hanem a következő években is. A számadáskönyvekbe azt is gondosan bejegyezték, hogy az Egerben üldögélő bírákhoz bejáró miskolciak mennyit költöttek a város számlájára. E bejegyzések szerint a főbíró az 1686-os évből az augusztust és a szeptembert, a következő évben pedig a februárt és a márciust töltötte az egri börtönben.

Ezzel a megszorított feladatokról el is jutottunk a mindennapi veszély kérdéséhez. Az előjáróság attól vált időnként életveszélyessé, ami a lényege volt: a bíró és a mellette álló tanács volt az összekötő kapocs a hatóságok és a település között, s ezért mindenki - török és magyar katona és hivatalnok egyaránt - tőlük kért számon mindent, őket tette mindenért felelőssé. 1579 szeptemberében kínos ügy szakadt a ceglédi tanácsra. Két lovas török úton Szolnokról Budára a ceglédi bíró házában töltött egy éjszakát. Ekkor Eger még a magyarok kezén volt, s egy csapat egri végvári katona, éppen ott jártában, rajtaütött a bíró házában. Elrabolták a törökök lovait, szerszámaikat és többi holmiját, kirabolták a házat is, és a csetepatéra összeszaladó ceglédiek közül magukkal vittek egy bírót. A két török nagy nehezen elmenekült, amiben nagy részük volt a lakosoknak is, akik félreverték a harangot és rátámadtak a végváriakra. A törököket ez nem győzhette meg a város ártatlanságáról, mert Budára érve beárulták a ceglédi bírakat, hogy ők hozták rájuk az egrieket. A budai pasa felrendelte magához a ceglédi vezetőket, akik csak nehezen, kiállításukra, saját kárukra és elhurcolt bírójukra hivatkozva, erős esküvések után szabadultak meg onnan. De nem jártak jobban az egriekkel sem. Kollonits János Bertalan egri főkapitány tájékozott, amiért a parasztok „az vitézli rönkhöz avatták magokat” és rátámadtak a végváriakra. Nyársba húzással fenyegette a bírakat és a túsul vitt emberért 500 forintot követelt a várostól.

A nyársba húzatás kevésbé csábító lehetőségével török és magyar egyaránt gyakran rémisztgette a lakosság előljáróit, ha valamit követelt tőlük. Álljon itt példaként egy levél, amit Kászim egri pasa az 1663-as nagy háború évében küldött a Miskolc és Szikszó környéki falvak bíráinak. (A kifejező szitkozódásokat olvasva szinte szomorúság fogja el a mai olvasót, hogy három évszázad alatt milyen szellemtelenné silányult anyanyelvünknek ez a területe.)

„Mi, az hatalmas és győzhetetlen császárnak vég Egör várának Tisza és Duna között való helyeinek és hadainak gondviselő ura és parancsolója, tekintetős és vitézlő Kászon pasa. Ti megnevezőit Miskolc tartományában, Szikszó tartományában levő minden falusi bírák s polgárok, az kik magatokat jobbágnak mondjátok, hitetlen, hamis, keményfejű kurafiak, hányszor úri címerös levelünk járt köztetök, hogy Szolnokból az császár búzáját fölhozzátok! mi lehet oka szófogadatlaniságtoknak? vagy vesződelmetöket várjátok? Így lévén kurafiak, ha fejetök, életötök s jószágotok szeretitök, mindjárt segítséggel menjetök Szolnokban az császár búzáját fölhozni. Ezt el ne hallgassátok és süketségre ne vegyétök, mert ha egy hét alatt föl nem hozzatok az búzát, mindön faluból két két embört nyargalókkal behozatunk, elhigyjétek bizonyosan, hogy körösztül nyársban vonyatunk, az melyet el sem kerültök. És így mely az anyátok csöcsiből tejet szoptatok, az is keserűre fordul, ezért úgy nyissátok föl az szömeitöket, hogy meg ne bánjátok. Íratott vég Egör várában die 30 április. Idem qui supra.

(Kívül a címzésen:) Miskolci bírónak adassék, miskolci bíró hordoztasd az tartományokban levő falukra és ismét hozd be, el ne mulasd, mert nyársban száradsz meg.”

Persze nem követett minden fenyegetést tett. Nem is követhetett, mert nem maradt volna városi meg falusi bíró a hódoltságban. Sőt, az ilyen levelekből sokszor éppen a tehetetlenség érződik, a szitkozódásnál hatékonyabb végrehajtási mód hiánya. De azért voltak szép számmal előljárók, akik -ahogy a miskolci jegyzőkönyv írta - „jámbor szolgálat jókért életek elfogyásával pecsételtenek be”.

Debrecen három részre hódolt. Fizette a török adókat, gyakori ajándékokkal kereste kedvét előbb a budai, 1596-tól az egri, Várad 1660-as eleste után az ottani pasának. Sorsa ugyanakkor erősen függött az erdélyi fejedelmektől, s e két úr mellett harmadikként a királyi országrésznek is szolgált. A gazdag cívisvárost török, tatár, magyar végvári, erdélyi és hajdúcsapatok egyaránt szívesen látogatták s felváltva sarcolták. A háromfelé hódolás meg a különböző, egymással ellenséges hadseregek kényszerű kiszolgálása sokszor hozta nehéz helyzetbe a város vezetőit, hiszen ha ma a Habsburg- király kassai őrségét látták el élelemmel, azt holnap a török vagy az erdélyi katonák kérték rajtuk számon. Bírái és szenátorai elismerésre méltó diplomáciai ügyességgel lavíroztak a sokféle hatalmasság között. Ez a kényszerű hintázás azonban nem volt mentes a veszélyektől. Fenyegetésből, börtönből, verésből töröktől és magyartól bőven jutott, s a háborús idők emberáldozatot is követeltek. 1661-ben Vígkedvű Mihály főbírót, aki a város követségét vezette Váradra, Szinán pasa megfojtatta. Két év múlva a Jenő vára alatt táborozó nagyvezír, Köprülü Ahmed előtt hódolt a város négytagú küldöttsége Ignát András másodbíró vezetésével. A nagyvezír rájuk szakadt fergeteges haragját ajándékokkal és könyörgésekkel nagynehezen sikerült ugyan lecsendesíteniük, de már azt nem úszták meg, hogy a tatár kánhoz ne küldjék őket postaszolgálatra. Sok viszontagság, hadak előli bújkálás után csak hárman értek haza, Ignát Andrást útközben kóbor tatár katonák megölték.

A hazatérők bizonyosan megkönnyebbültek, amikor a síkságon meglátták városukat, mint ahogy minden előljáró fellélegzett, aki korszakunkban valamilyen hivatalos út után, szeszélyes tisztviselők és kóbor katonák haragja elől menekülve ép bőrrel visszaért városába. Pedig tisztségük viselése otthon sem volt mentes minden bonyodalomtól. Ezek ugyan nem voltak életveszélyesek, csupán a tekintélyüket veszélyeztették. Azok az ellentétek, amelyek az általában tehetősebbek közül kikerülő előljárók és a városi szegénység között feszültek, a vallási viszályok, a függetlenedni vágyó iparostestületek és a városvezetés közötti konfliktusok meg az egyéni ellentétek időről időre parázs háborúságban robbantak ki, s

ilyenkor az éppen működő elöljáróság hatalmi szóval, vagy ha saját ereje erre nem volt elegendő, a török vagy a magyar hatóságok segítségével próbálta megvédeni állását és tekintélyét.

Addig még egyszerű volt a helyzet, amíg csak megbántó-dott egyének estek neki szóval vagy szekercével a bírának és a tanácsbelieknek. A lázadó ilyenkor elvette méltó büntetését, kalodába került, bírságot fizetett vagy elverték. Mert nem is lehetett megtorlás nélkül hagyni az olyan tiszteletlenséget, amelyet a pásztói Szabó György tanúsított 1661-ben a tanácscsal szemben. Mezei kártevés ügyében a város vezetői elé idézték. Ő késve érkezett és szidalmazni kezdte a tanácsot, még a bátorságukat is kétségbe vonta: „Ti tanácsbeliek, ha török jönne, majd mind az sövény tövében búnnátok”. A vérig sértett elöljárók kalodába zárták, ahonnan ő megszökött és hazament. Erre két tanácsbeli (időközben már kissé pityó-kossá válva) kiment hozzá, hogy felelősségre vonja. Szabó György előbb megverte az egyiket, aztán mindkettőt kirakta a házból. Ez a sértés túl erős volt. A tanács félreverte a harangot, összecsődítette a falut és az egybeszaladt alattvalók biztatásától kísérve megrohmozta a lázadó házát. Az események eddig komédiába illő sora itt vett tragikomikus fordulatot : tanácsuraimék a vétkeket, annak feleségét és öccsét kihúzták a házból és Szabó Györgyöt véresre verték.

Ez a pásztói verekedés akkora vizet zavart, hogy a vármegye is vizsgálatot tartott az ügyben. Mégis könnyebben oldódott meg, mint azok a korszakunkon végighúzó gazdasági, társadalmi és vallási ellentétek, amelyekben a mindenkori elöljárósággal többé-kevésbé szervezett csoportok, testületek csaptak össze.

1635 decemberében „éktelen dolog” derült ki Miskolcon, a városi jegyzőkönyv lapjáról ma is süt a jegyző felháborodása. A Pap-szeren és a Tót utcában lakó jobbágyok önállósították magukat: „ők magok mindennemű vétkekért, úgymint szitokért, lopásért és több ezféle büntetésre érdemes cselekedetekért (nem lévén semmi törvény szerént való bíróságok és privilégiumok az dologról) megbüntették egymást egy-egy forintval az város bíráinak nagy injuriájokra [=

sérelmére] és bírósági tiszteknek megvetésére és megutálására.” Erre nincs joguk, ezért „ennek utána semmi nemű szín és mód alatt az megnevezett utcáknak lakosi ne merészeljének az város közönséges főbírája tisztiben magokat egyvelíteni.” A tanácsot a két utca lakóinak kalózkodása láthatóan azért háborította fel olyan erősen, mert önbíráskodásuk nem egy-két alkalomra szólt, hanem már jó ideje éltek vele.

Gyöngyösön gyakran verekedésbe fulladtak a Szent György-napi bíróválasztások, mert a városi szabályzat értelmében mindig a lakosság többségét kitevő katolikusok közül állítottak bírót, ami ellen a kisebbségben levő protestánsok erőteljesen tiltakoztak. A kedélyek háborgása 1659-re odáig erősödött, hogy a reformátusok megrohanták a városházát és elkergették a katolikus bírót. Wesselényi Ferenc nádor ezért szigorúan elrendelte, hogy aki a bírókra vagy a tanácsházra támad, életével fizessen. Anyagi ügyek miatt a bírák sokszor az egész várossal összevesztek. A város képviselőjében, annak szükségére, de a maguk nevére gyakran vettek fel kölcsönöket, amit aztán az uzsorás rajtuk hajtott be, a város viszont nem mindig fizetett vissza nekik. (Olyan is előfordult, hogy városi kalmár hitelben vásárolt török kereskedőtől, és tudta nélkül a bírót jelölte meg fizető kezesnek. A határidő lejártá után nyilván élvezettel figyelte, ahogy a hitelező katonai segédlettel a gyanútlan bírón hajtotta be tartozását.)

Mindez tekintélyt rombolt, különösen azért, mert ezeket a konfliktusokat csak ritkán sikerült a város kebelén belül megoldani, nádorhoz, pasához, kádihoz vagy a megyéhez kellett hatalmi szóért folyamodni. A városi előjáróságoknak így nemcsak a külső, hanem a belső támadásokat is ki kellett védeniük. Vajon az következik-e mindebből, hogy csupa mártír és önzetlen hős viselte a 16-17. században a városok bírói hivatalát? Dehogyan. Gazdagabb város főbírájának, tanácsosának lenni jó üzlet volt. Közvetlen fizetéssel e hivatalok nem jártak, de tekintélyes jövedelmet hoztak a bírságpénzekből, s pénzben meg nem határozható hasznot azzal, hogy a vezetők tartották kezükben a város gazdasági életét. Befolyásuk ott érződött a jövedelmező posztok és a személyi

kiváltságok elosztásában, az iparos és kereskedő testületek irányításában.

A leggazdagabb hódoltsági város, Debrecen vezető posztjait a város legtekintélyesebb, legtehetősebb polgárai tartották a kezükben évszázadokon át. A 16-17. század fordulóján többször is bíróságot viselt Nagy Gál István, a 17. század közepén pedig a két Dobozi István, apa és fia, meg a nagy hármassogat: Biczó István, az idősebb Dobozi István és Vígkedvű Mihály, mindhárman főbírák, vezető kereskedők és mellesleg sógorok.

Azt már az egyéni szerencse döntötte el, hogy a jósors vagy a balsors kísérte-e a főbíró életútját. Olyan helyeken, mint Debrecen meg a szintén tehetős Duna-Tisza közti nagy mezővárosok, a főbírói hivatallal járó veszélyt ellensúlyozta az ugyancsak vele együtt járó gazdasági és társadalmi befolyás. Ezekben a városokban ritkán kellett kötéllel fogni a főbírákat. A gazdaságilag gyengébb, a katonák fosztogatásainak jobban kitett városokban és a végsőkéig kiszolgáltatott falvakban viszont csak a veszély volt a debrecenihez mérhető, a haszon nem. Különösen háborús időben itt végleg nem érte meg hivatalt viselni.

Búcsúzzunk el a kor szerencsés-szerencsétlen főbíráitól azokkal a jókívánásokkal, amelyekkel a Szent György-napi bíróválasztáskor a leköszönő kecskeméti bírák adták át hivatalukat az újaknak:

„Édes barátink, az kik következendők vattok ez nyomorúságos háznak őrizetire! . . . Engedje Isten, barátink, hogy ebben az esztendőben semmi panaszolkodó beszéd ne hallassék az mi utcáinkon, hogy kegyelmeteknek is ideje eljövén, válhassék meg ez nyomorúságos háztul békével. . . . Engedje Isten, hogy vígan lakhassatok, lábaitokat lógathassátok, imitt amott az városon vígan mulassatok, az szófogadatlanokat kezeitek alá hajthassátok. . . . Annak felette Isten legyen kegyelmetekkel minden dolgaitokban.”

Menekülők országrésze

Az eddig megismertnél valamivel jobb hatásokkal dolgoztak a török hivatalok azokon a vidékeken, ahol a lakosság többségét a frissen betelepülő délszlávok alkották. A beköltöző rác népesség és a törökök viszonya közel sem volt olyan világos, mint a magyar-török viszony. Míg ez utóbbit egyértelműen a szembenállás, az egymás mellett idegenként élés jellemezte, addig a délszlávok helyzete sok speciális összetevőből alakult olyanná, amilyen volt.

Mielőtt ezeket az összetevőket röviden áttekintenénk, egy megszorítás kívánkozik a vizsgálat legelejére. A délszláv népesség a betelepülés idejétől függően két, élesen elváló részre oszlik. Az első rész, amelyik számban a kisebbik, a Balkánon folyó háborúk és a török ottani berendezkedése előtt menekült Magyarországra, évtizedekkel, vagy éppen egy évszázaddal az itteni török uralom kezdete előtt. Bár külsőleg nem magyarosodtak el, hiszen megtartották nyelvüket és pravoszláv hitüket, beépültek Magyarország gazdasági életébe és társadalmába. S a török hódítókhoz való kapcsolatukban ez volt a döntő. Az 1440-ben alapított Ráckeve török kori helyzetét elsődlegesen nem az határozza meg, hogy jórészt rác lakossága volt, hanem az, hogy a Budának tartó kereskedelmi és hadiút egyik fontos állomásaként a 16. századra gazdaságilag és kultúrájában virágzó mezővárossá fejlődött, s ezt a szintet, amíg a századforduló hosszú háborúja tönkre nem tette a várost, a törökkel szemben is sikerrel védelmezte.

Egészen más esélyekkel kezdték az új életet az új lakóhelyen azok a betelepülők, akik kisebb-nagyobb csoportokban, de összességükben nagy tömegben, folyamatosan érkeztek Magyarországra a 16-17. században. Az ő viszonyuk a törökökhöz más volt, eltért mind a magyarok, mind a náluk korábban érkezett délszláv betelepülők helyzetétől. A következő néhány oldalon velük, s nem a ráckevei polgárokkal ismerkedünk.

Azok a rácok, akik a 16-17. században költöztek fel a Balkánról a magyarországi hódoltságba, már nem a török uralom elől menekültek egy még meg nem szállt országba, hanem a török birodalom egyik tartományát cserélték fel egy másikra, amelyben könnyebb életet reméltek. Anyaországukat akkor hagyták el, amikor az már néhány évtizede vagy esetleg egykét évszázada török uralom alatt állt. Az átköltözők az új lakóhelyre is magukkal hozták ezt a múltat: a kényszerűségből szilárdnak elismert török berendezkedés megszokását. Generációk óta abban éltek, hogy sorsukról és mindennapjaikról csak a hódítóknak van joguk dönteni, s megtanulták, hogy boldogulásukat, gazdasági és társadalmi előrelépésüket is az általuk nyújtott kereteken belül kell keresniük.

A magyarországi falvakban és városokban új jövevények voltak, helyi múlt nélkül és azzal a tehertétellel, hogy a török korszak állandóan mozgó népességébe nehezebb volt beépülni, mint a Mohács előtti Magyarország társadalmába. Az ide-oda dobált rác betelepülők nemcsak a háborúk viharaitól szenvedtek, hanem olyan támadás is érte őket, amire nyilván nem számítottak. A királyi országrészbe menekült magyar nemesség őket is a hatalma alá akarta vonni, rájuk is igyekezett kiterjeszteni a maga adóztató befolyását. Ezzel elérte azt, hogy a rácok maguk se nagyon akarjanak beépülni a magyar feudalizmus rendszerébe, s a magyar nemességgel szemben védelmet keresve még inkább a törökökhöz kötődjenek.

A 16-17. század során Magyarországra betelepülő délszlávok között két népelem volt a legszamosabb. A katolikus bosnyákok, akik a 17. század közepétől a török uralom végéig egyre nagyobb tömegekben érkeztek, a magyarországi hódoltság déli területén telepedtek le. Nagyobb hullámaikat jobbra bosnyák ferencesek vezették át az új lakóhelyre. 1655-ben a boszniai püspök azt jelentette Rómába, hogy a megelőző tíz évben 2000 család költözött át Magyarországra, a bosnyák ferences tartományfőnök pedig a század végén azt, hogy a nyolcvanas években százezer embert telepített át a Száva túloldalára. A beköltöző katolikus bosnyákok nagyobb része elhagyott hazája közelében, Szlavóniában és a

Szerémségben maradt, de a tovább vándorlók is az ország déli vidékein telepedtek meg: Baranyában és Bácskában.

A délszláv telepések másik nagy csoportját a pravoszláv szerbek alkották, akiknek nagyobb tömegeik a bosnyákokhoz hasonlóan Magyarország déli sávjában állapodtak meg. Bács-Bodrogban és a Temes-vidéken már a 16. században megjelentek a túlnyomóan vagy tisztán szerb lakosságú falvak, s számuk a továbbiakban is nőtt. Erről a déli bázisról szivárogtak fel vagy módszeres telepítés során jutottak el Csanád, Csongrád és Békés megyékbe, majd egészen Szolnok magasságáig. A Dunántúlon Baranyában éltek közülük a legtöbben, de eljutottak Tolna és Fejér megyébe is, majd még tovább Esztergom és Buda környékére, sőt kis számban a királyi országrészbe is, Komárom vidékére.

A betelepülők a magyarországi török hódoltsági terület leginkább elnéptelenedett déli sávját szállták meg a legsűrűbben, ez volt a menekülők országrésze. Az itt megállapodók számára végállomás volt ez a sáv, a tovább vándorlóknak országút, vagy átmeneti évekre szóló megállóhely. Valamilyen formában minden menekülő kapcsolatba került ezzel a vidékkel. S minthogy a bevándorlás folyamatos volt az egész török korszakon keresztül, ezen a sávon állandó volt a mozgás, a népesség vándorlása.

A beköltözők nemcsak nyelvüket, vallásukat és szokásaikat hozták magukkal, hanem az óhazában kiépített szervezeteiket is. Bács megye török összeírásaiban már a 16. század közepén feltűnnek a nagyobb rác falvak primikürjei és Somogytól Temesvár vidékéig a kenézek. 1562-ben a koppányi szandzsákban lakó délszlávok kenéze 2000 akcse, fia szintén 2000 akcse jövedelmű tímárt kapott. 1566-ban a szultáni rendelet telepített le két Temesvár melletti elnéptelenedett birtokra egy kis rác közösséget, hogy ott Pól kenéz vezetésével a közeli út biztonságára felügyeljének.

Ha visszagondolunk a balkáni lakosság kenézi és primiküri szervezeteire, nem lehet kétségünk az azonosság felől. Meghatározott feladatokkal kinevezett előljárók, akik közül a rangosabbak szolgálataikért, apáról fiúra örökítve a tisztet,

javadalombirtokot kapnak - éppen ezekkel a jellemzőkkel találkoztunk a balkáni lakosság helyi szervezeteinek vizsgálata során. Most már csak az a kérdés, hogy a külső jegyek mögötti tartalom is azonos-e. Itt is olyan erős volt-e a török hatóságokhoz való kényszerű kötődésük, mint az anyaországban?

Temesvárnak az 1580-as években még bizonyosan volt katolikus magyar lakossága, mert papot és iskolát kértek a pápától, s e közösségnek volt bírója, Hertzeg István, mert ő írta a kérvényező levelet. 70-80 év alatt a népesség állandó mozgásának következtében a város és a környék lakossága teljesen kicserélődött. A városban mohamedánok és délszlávok, a környező falvakban délszlávok éltek, kisebbrészt katolikus bosnyákok, nagyjából pravaszláv szerbek. A Temes-vidék a hódoltság legerősebben elrácosodott körzete lett. Az 1650-es évek első feléből megmaradt a temesvári kádi jegyzőkönyve. Több száz bejegyzéséből sok jellemző apróságot, s belőlük kikerekedve sok fontosat megtudhatunk a város és a környező falvak életéről.

A tételeket sorra olvasva az első felületes benyomás mindjárt a két legfontosabb jellemzőre érez rá. Egyrészt arra, hogy ezen a területen egymástól egyáltalán nem elkülönülve, hanem a gazdálkodás és a közös társasági élet sok szálával erősen egymáshoz kapcsolva éltek együtt mohamedán törökök és keresztény rácok. A másik benyomás az, hogy ezen a vidéken a török, nevezetesen a kádi volt az úr, kis és nagy ügyben, közeli és távoli falvakból őt keresték meg a lakosok, ha egymással pereskedni vagy szerződést kötni akartak.

A két benyomást a gondosabb vizsgálat is igazolja. A kádi elé került birtoklási perekből, adásvételi és kölcsönügyletekből a különböző vallású és nemzetiségű helybeliek kiterjedt kapcsolatai derülnek ki. A legerősebb összekötő kapocs kétségtelenül az volt, hogy egymás szomszédságában, sokszor együtt gazdálkodtak. Perre került olyan szőlő, amelyiknek fele egy Szécsen falubeli paraszté, Vujcsa fia Isztepáné volt, a másik fele pedig bonyolult adásvételi lánc végén egy török katonához, Haszán rejszhez került. Ugyancsak per folyt

egy mohamedán és két rác között egy közösen birtokolt malomhelyért. Egy harmadik pert egy Sábán nevű temesvári lakos indította egy helybeli rác ellen, akivel két tehene és egy borjúja legeltetését végeztette. Egy Mohamed nevű bölükbasi azzal vádolta egyik szomszédját, hogy közel száz állatát az ő földjére hajtotta legeltetni, egy Pancsova körzetbeli tímárbirtokos pedig azzal citálta a törvény elé faluja négy parasztját, hogy földjéről lekaszálták és elhordták a takarmányt. Több adásvételi szerződést, főleg állatvásárlást rögzített a jegyzőkönyv, s különösen sok per folyt adósságok ügyében.

A gazdasági kapcsolaton kívül a hódítókat és az alattvalókat itt egy sor személyes szál is közelebb hozta egymáshoz. Egy temesvári fiatalember, aki apja, Zsivkó elhunytakor még kiskorú volt s aki mellé akkor a bíróság gyámul egy Acsatkó nevű keresztény férfit nevezett ki, most nagykorúsodva egy mohamedánt tett meg pénzügyei kezelőjének. Radván fia Antont, friss baltavágással a fején, egy temesvári bölükbasi alkalmazottja vitte el kocsin a kádi elé, hogy mielőtt meghal, még meg tudja nevezni támadóját. Egy másik temesvári tiszt, Malkocs odabasi, egy Cserna falubeli rácot állított a kádi törvényszéke elé, mert az csúnyán szidalmazta őt. Más esetben viszont felháborodott rác citálta be Temesvárra a becskerekai szubasit, mert az bottal esett neki és megsebesítette a fején.

Ezekből a példákból úgy tűnik, hogy a közelebb-élés, az összekötő szálak miatt mohamedán urak és keresztény rác alattvalók között egyfajta közvetlenebb, veszekedéseiben is emberibb kapcsolat alakult ki. De a szorosabb kötődésnek alapvetően mégiscsak az lett a következménye, amit már a balkáni lakosság életének vizsgálatakor megismertünk: a törökök meghatározóan nyúltak bele a keresztény lakosság életébe, nem sok teret hagyva neki, hogy ügyeit önállóan intézze. Fontos tulajdonjogi és gazdasági kérdésektől, főbenjáró bűnöktől le az apró tyúkperekig a rác lakosság minden ügyét a kádi elé hordta, mert nyilván nem volt olyan saját fóruma, amely ügyeinek legalább egy részét elintézte volna.

Csak a kádi dönthetett olyan vitás kérdésekben, amikor két falu állt egymással szemben, vagy magánszemélynek egy falu lakosságával volt valami elintéznivalója. Települések közötti határperek mindig magasabb fórum elé kerültek, ezekben sehol sem dönthettek maguk az érdekelt lakosok. Itt is a kádi ítélőszéke döntött, s ő foglalta írásba azt is, ha a vitázó falvak végül békésen megegyeztek. Őelőtte egyeztek meg Temesvár szerb martalócai, akik mellékesen bor felvásárlásával és a királyi országrészbe szállításával is foglalkoztak, hogy állandó civakodás helyett felosztják maguk között Temesvár városrészeit, s mindenki csak a számára kijelölt utcákba mehet be bort vásárolni. Természetesen a kádi elé kerültek a gyilkosságok és a hozzájuk kapcsolódó vérdíj-perek, a súlyosabb testi sértések, a nagyszámú állatlopási ügy, meg az értékesebb ingatlanok perei vagy adásvételi szerződése. De a gyöngyösi vagy a miskolci főbíró bizonyára elcsodálkozott volna azon, hogy ezeken a súlyos ügyeken kívül mi minden apróságban döntött a kádi.

Az adósságok miatti pereknek csak egy részében forgott nagyobb összeg a téten, mint például annak a 17 ökörnek az ára, amit Radván perelt Petártól. De azt már elég nehéz megérteni, miért érte meg alig több mint egy liter bort érő pénzért perre menni a temesvári kádihoz, ráadásul nem is a városból, hanem távoli faluból. Egészen bizonyos, hogy a vitatott ösz-szeg nem fedezte a per költségeit. A Temesvár melletti Utvin faluból Vukasin azért cibálta a kádi elé Petkót, mert az őt megütötte. Petkó sem volt rest, s magával vitt két tanút, akik igazolták, hogy ő csak visszaütött. A Lippától vagy 25 kilométerre keletre, tehát Temesvártól jó három napi járóföldre fekvő Dumbrovica falu két lakosa azért jelent meg a bíróság előtt, mert az egyik késsel megsértette a másik fülét, s a sértett vére bíróért kiáltott. Jován fia Isztoján, akinek lakhelyét nem ismerjük, két mohamedán tanút is felhajtott és előállított a kádi elé bebizonyítani, hogy ellensége, Mircseta, megtépte a szakállát.

Amióta a világ áll, mindig voltak és lesznek tyúkperek, amelyeknek résztvevői közönségre, méghozzá a hatóság figyelő tekintetére tartanak igényt. A felsorolt példákban nem a tartalom a szokatlan, hanem az, hogy a veszekedők a közelben, a maguk falujában nem

találtak olyan elöljárót, aki ezekben az apró ügyekben igazságot szolgáltatott volna. Nem volt a lakosságnak helyi intézménye az örökösödési ügyek lebonyolítására sem, s ami végleg szokatlan: a kádi elé keresztény délszlávok is hordtak családi, elsősorban házassági perpatvarokat. Három válást rögzítő ítélet is szerepel a kádi jegyzőkönyvében.

Mindezek az ügyek a török törvényszék elé kerültek, pedig a forrásokban gyakran megjelennek a délszláv lakosság elöljárói, a kenézek. A karánsebesi kádi nemcsak a magyar lakosok bíróját, hanem az ottani kenézt is meghívta maga mellé ülnöknek. Mégis úgy látszik, hogy a magyar hódoltság déli sávjában élő délszlávok elöljárói, ugyanúgy, ahogy őshazájukban, inkább csak a török hatóságok parancsvégrehajtói voltak, szűkre szabott önállósággal településeik belső ügyeinek intézésében. A mindennapok eseményei fölött a kádi őrködött.

Érdekes példát örökített meg a temesvári jegyzőkönyv a kenéz és faluja lakosainak viszonyáról. A Csanád melletti Beka falu egyik lakosát mint gonosztevőt a Csanádi bég, Szinán, elfogatta. A vádlott a kádi, Mehmed efendi elé került, ahol beismerte, hogy egy temesvári körzetbeli faluból elhajtott hat ökröt. Ezért a vétkéért a kádi gályarabságra ítélte, s az írásos végzéssel együtt a vétkest átadta Szinán bégnek, aki pedig teljesen törvénytelenül felakasztatta az elítéltet. A kivégzett tolvaj családja, felesége és fiai, ezek után a temesvári kádi előtt pert indítottak falujuk kenéze ellen. Azzal vádolták, hogy az akasztásra, megvesztegetéssel adva nyomatékot kívánságának, ő vette rá a Csanádi béget.

A család a vádat nem tudta bizonyítani. De érdekes, hogy saját falusi elöljárójukról feltételezték, hogy a török hatóságokkal összejátszva a törvénytelenységben, elárulja őket.

A menekülők országrészén a török hatóságok mélyen belenyúltak alattvalóik életébe. A balkáni országokból hozott beidegződéseken kívül ebben nagy szerepe volt annak is, hogy az állandó vándorlás és lakóhely-változtatás miatt a menekülők nem tudták ellenállóvá szilárdítani a maguk szervezeteit.

Hol feküdt a török korban Szeremle?

1732-ben, több mint három évtizeddel a felszabadító háborút lezáró béke után, Bács megyében még mindig folyt a vizsgálat arról, hogy mikor hová költöztették falujukat a török uralom idején a szeremleiek. A falu akkor Bajától délnyugatra, a Duna bal parti mellékágától keletre feküdt, de a hatóságoknak jó okuk volt arra gyanakodni, hogy a szeremleiek valamikor nem itt, hanem nyugatabbra, a Nagy-Duna közelében éltek. A vizsgálatnak nemcsak régmúlt évtizedek Szeremlét érintő eseményeit kellett kiderítenie, hanem azt is, hogy hol folyt korábban a Duna, s akkor és most hogyan választotta szét a települések határait. A sorozatos tanúvallatások a megyétől összeállított kérdőpontok alapján folytak, az egyik kérdés így hangzott:

„Hát a felől mit tud vagy hallott s kitűi a tanú, hogy régentén Szeremlye falu helye hol volt, s a szeremlyeiek miért hordozóskodtak a Dunán által, oda tudni illik, ahol most laknak, s azt a mostani falujok helét micsoda határhoz tartozandónak lenni hallotta vagy tartotta a tanú, van-e a szeremlyeiek bírásában a Dunán innen a Tolna vármegye felől valami határjok, avagy is egyedül a falujok hele?”

Nem kisebb kérdés volt tehát vitás, mint maga a falu és a hozzá tartozó összes föld. A megkérdezettek véleménye megoszlott. A többség úgy tudta, hogy a szeremleieknek ez a mostani a harmadik lakóhelyük. „Baján alul, az minémő templom ipülete vagyon, aki régi Szeremlyének hivattatik, ott laktak régenten, legelsőbbben az szeremlyeiek”, de mivel nem tudták magukat megvédeni a csavargó hajdúk támadásaitól, a török Bajához közelebb telepítette őket, oda, „az hol az méltóságos kalocsai érsekség bajai hambárja most vagyon”. Itt csak hat évig bírták, most már „a töröktől nem maradhattak”. Ki úgy emlékezett, hogy „bizonyos mesterjek feleségestül török által megöléséért” hurcolkodtak tovább, ki úgy, hogy „az töröktől az fejrécseledet [az asszonynépet] nem oltalmazhatván, oda mentek által lakni, az hol most szeremlei falu vagyon”.

A kisebbség azt vallotta, „hogy mindenkor ott laktak az szeremleiek, az hol most az falu vagyon”, csak közben néhány évre elköltöztek, mert „egy ízben az török az csavargó hajdúk miatt, az kik ott tartózkodtak, az szeremleieket oda szállította, az hol az méltóságos kalocsai érsekség bajai hambárja most vagyon, de ott az fejrénepet az töröktől nem őrizhetvén, megint ugyanazon helyre visszaszállottak, az hol most laknak”.

Ma már hihetetlennek tűnik, hogy kerestek egy falut, pedig akkor százszámra folytak az ilyen vizsgálatok. Még meg sem kötötték az ország felszabadulását rögzítő békét, amikor a királyi országrészből visszatérő nemesek és vármegyék megkezdték régi birtokaik felkutatását. A Szeremle körüli három évtizedes huzavona hétköznapi és apró eset volt ahhoz képest, hogy Baranya és Tolna megye 28 falu hovatartozásán vitatkozott, Tolna Somogytól 11 helységet követelt, közöttük Kaposvárt és Koppányi, és Somogy és Baranya megyék sem tudtak békésen megegyezni a határokról. Tolna mind a négy szomszéd megyével, Baranyával, Somoggyal, Veszprémmel és Fejérrel perben állt a nádor előtt, s még keleti határvonala, a Duna sem volt megbízható, mert akkor még gyakran változtatta medrét.

Az évtizedekig húzódó perek beszédes bizonyítékai annak, hogy mennyire szétzilálta a török uralom a birtoklást és a településhálózatot. S ezt leginkább a falvak sínylették meg.

A török uralom alatti falut leginkább lángokban vagy üszökké válva képzeljük el, lakóit pedig kardélre hányva, vagy rabszíjra fűzve. Ha a török terület magyar összeírásait nézzük, abból is falvak százainak elnéptelenedése, nagyarányú pusztásodás derül ki. Csak néhány példát nézzünk meg. Veszprém megyében 1531-ben 333 helység közül 254 volt lakott, s még csak 79 lakatlan. A pusztító tizenöt éves háború utánra, 1609-re éppen megfordult az arány: az összeírt 328 település közül 249 volt az elpusztult és csak 79 a lakott. A felszabadító háború után, 1696-ban, 350 helységet írtak össze, ezek közül 105 élt és 245 volt lakatlan. Borsod megyében is erősen csökkent a lakott helyek száma, s a mélypont itt is a

tizenötéves háborúra esett. 1549-ben 181 volt az élő helységek száma, 1598-ban 121, 1603-ban 80, 1696-ban 92.

Az összeírások az egész török területről hasonló képet festenek. Az adatoknak hinnünk kell, de nem mindegy, hogy hogyan. Hiba lenne arra következtetni belőlük, hogy a hódoltságban kipusztult az ember, alig tengődött néhány szegény, kis lélekszámú falu. A pusztásodás nem volt teljesen egyértelmű a kipusztulással. A háborúban mindig a falvak a legkiszolgáltatottabbak, közelgő katonák elől a lakosok csak a futásban kereshetnek menedéket. Nehéz választani, hogy a katonák megjelenésének két leggyakoribb esete között melyik a kevésbé rossz. Az, amikor nagy hadseregek, mint a sáskajárás keresztülvonulnak a településen, vagy amikor hosszabb időre berendezkednek, és ott is telelnek.

A török országrész inkább átvonuló seregeket ismert, de néha a katonák vendéglátásának örömebe is belekóstolt. Mindig hosszú időre emlékezetes maradt, ha a szultáni sereg tatár segédcsapatai teleltek Magyarországon. A tatárok megjelenése akkor is, ha csak átvonultak egy vidéken, különleges pusztítást hozott, ha pedig télre is ott maradtak, az tűzvészszel, jégesővel és villámcsapással volt egyenértékű. Először a nélkülük is nagy áldozatokat követelő tizenöt éves háborúban maradtak itt hosszabb időre, s ittlétük következményeként elpusztult a Duna-Tisza köze, a Tiszántúlon pedig a Körösök és a Maros közötti terület. Téli táborozásukat Győr környéke sínylette meg. Az újabb nagy tatárinvázió a 17. század közepén ismétlődött meg. 1658-ban keletről betörték Erdélybe és végigpusztították a fejedelemséget. A kirobbanó háborúban a nagyvezír seregének egy része az Észak-Balkánon és Magyarország legdélibb sávjában táborozott 1663-64 telén, tőlük északabbra pedig a tatárok. Ők Szigetvár, Pécs, Mohács, Koppány, Simontornya, Szekszárd, Tolna és Fehérvár körzetét lepték el, keletebbre a Duna-Tisza köze déli részét és Csanád megyét.

A pusztuláshoz nemcsak a nagy háborúk nagy hadseregei adták hozzá a maguk részét, hanem a békeidők katonai garázdálkodásai is. A katonai erőszakkal folyó adóztatás, a magyar végváriak

begyűjtő útjai, amelyeknek során rossz ellátásukat egészítették ki a hódoltsági települések kirablásával és állataik elhajtásával, a másik oldalon pedig a török várkatonák rablóútjai az életerő maradékát is kiszívta a kettős adóztatással amúgy is meggyötört alattvalókból.

Mindez tetemes fizikai pusztulással járt, emberben és jószágban egyaránt. De a falvak elnéptelenedésének volt egy másik döntő szerepet játszó oka is: a nagyobb biztonságot és szabadságot nyújtó városok vonzereje.

A jobbágy költözése a török birodalomban sem volt megengedett. Ha valakinek már az apja is egy meghatározott birtok lakosaként volt az adókönyvbe bejegyezve, akkor arról a birtokról nem költözhetett el. Ha mégis megszökött, birtokosa a kádi segítségét kérhette felkutatására, s ha megtalálta, erőszakkal visszavihette birtokára. A javadalombirtokos joga elszökött jobbágya felett csak tíz év után évült el.

Csak hogy a javadalombirtokosi joghatóság alatt álló falvakból elmenekülő magyar jobbágyok elsősorban a városokba igyekeztek, és ezek a városok szultáni joghatóság alatt álltak. Amikor az elszökött adózók után kutató szpáhibirtokosok a szultáni hászvárosokból akarták visszaszerezni jobbágyaikat, az állammal kerültek szembe. Azzal az állammal, amelyik megalkotója volt ugyan a parasztokat röghöz kötő törvénynek, de amelyik ugyanakkor, s ez volt a fontosabb, mindenekelőtt a maga adózóinak a számát igyekezett szaporítani.

Az állam és a magánbirtokos szembekerülésekor itt is, más esetben is, mindig az állam bizonyult erősebbnek. Akkor is ő győzött, ha az alattvalók adóin kellett megosztani: az állami adók mindig elsőbbséget élveztek a földesúriakkal szemben. Ezt maguk a javadalombirtokosok is tudták és tiszteletben tartották. Amikor 1661-ben hódoltságSZERTE rendkívüli pénzbeli és természetbeni állami adókat vetettek ki, egy fehérvári birtokos maga írta falujának: „minékünk summát mindenestől ha meg nem hozzák is, könnyebben elszenvedhetjük, csak az császári adót, s azokat kit (most) szednek, hozzák meg mind”.

Az adózókért folyó harcban is ezek az erőviszonyok érvényesültek. A javadalombirtokosok próbáltak hadakozni, visszaszerezni a városokba szökött jobbágyaikat, de azok hamar rájöttek arra, hogy az államnál védelmet találnak. A dolgok menete általában a következő volt: a szökött jobbágy bemenekült a városba, ahol volt birtokosa csakhamar ráakadt és erővel ki akarta onnan vinni. Ekkor a szökevények a városvezetéssel szövetkezve panaszra futottak a hatósághoz, lehetőleg a legmagasabbhoz, a pasa tanácsa elé. Itt elmondták, hogy a szpáhik zaklatják a szultáni városok polgárait, s a kincstár kárára el akarják vinni onnan az adózókat. A török beglerbég és a városi magyar előjáró lélekben összekacsintott. Nem maradt fenn olyan végzés, amelyik a károsult birtokos igazát ismerte volna el. Jogát jobbágyai felett általánosságban és elvben mindig újra elismerték, csak az éppen adott esetre nem.

Mert a szökött jobbágyról így vagy úgy kiderült, hogy nem is jobbágy. Kinevezték például szabad iparúzónek, akit semmilyen helyhez kötés nem sújt, mert a földet nem művelő kézműves nem tartozott bele a falu jobbágyai közé. A temesvári kádi ennek az elvnek alapján döntötte el egy rác betelepülő és egy Szálih nevű tímárbirtokos viszályát. A rác nemrég költözött be Temesvárra, ahol Szálih, akinek falujában előzőleg néhány évig élt, megtalálta és becsukta. A rác azt állította a bíróság előtt, hogy ő fegyverkovács és egész életében egyik helyről a másikra vándorolt. Nyilván nem véletlen, hogy a bíróság egy ilyen fontos ügyben nem kívánt tanút az állítás igazolására, hanem minden bizonyítási eljárás nélkül a rác javára döntött.

Máskor a vitatott emberekről az derült ki, hogy jövevény szolgák vagy szolgálók, vagy tanulmányaik folytatására telepedtek be a városba. Ismét jó megoldásnak bizonyult azt állítani a szökevényekről, hogy már több mint tíz éve elhagyták hajdani birtokosukat, s így annak jogai elévültek felettük. Olyan jobbágyot pedig, akiről nem lehetett felderíteni, hogy hol, hány évig élt, szultáni birtokról a törvény szerint sem lehetett elvinni.

A lakóhelyváltogatás legbiztosabb módszere az volt, hogy a magánbirtokról elmenekült adózó rövid időre átment a királyi országrészre - vagy azt állította magáról, hogy ezt megtette - s e vargabetű után telepedett vissza valamelyik hódoltsági városba. Ennek az volt a logikája, hogy az ellenséges országrészből behódoló alattvalót mai kifejezéssel élve „politikai menekültnek” tekintette a török állam, s megvédte minden háborgatással szemben. A 17. század elején Jászberénynek sok baja volt a javadalombirtokosokkal. A város, amelyik a tizenöt éves háborúban lakossága egy részét elvesztette, ebben az időben kezdett újra benépesedni, s a betelepülők nyomában ott érkeztek a szökött jobbágyaikat visszakövetelő tímárbirtokosok is. 1620-ban Karakas Mohamed budai pasa menlevelet adott a városnak, benne egy olyan elvi döntéssel, amelyre hivatkozva minden támadást ki lehetett védeni. Az olyan ember - áll a döntésben - aki egy tímár vagy ziámet-birtokos adókönyvbe bejegyzett jobbágya ugyan, de áttelepült az ellenséges országrészbe majd onnan visszatért, mentesül jobbágyi mivoltától és bárhol letelepedhet. Az ilyeneket tilos és törvénytelen visszakövetelni.

A későbbi híres nagyvezír, Köprülü Mohamed pasa, 1647 körül egy rövid ideig Egerben volt beglerbég. Ő adta ki a miskolciak kérésére azt a magyar nyelvű rendeletet, amelyik messzemenő védelmet nyújtott a városba települőknek. Szolgák, özvegyasszonyok és leányok szolgálni, mesterlegények mesterséget tanulni szabadon betelepülhetnek, s ha öt-hat évet eltöltenek ott, „örökre ott lakhatnak, . . . szabadosan odajühetnek, hódolatlan és hódolt helről szabadon lakhatnak hitlevél nélkül, hogy az hatalmas császár várasa épöljön. Fogadunk úri hitünkre és tisztességünkre, hogy az mi török részünkről senkitől hántások nem lészen”. A pasa még azoknak is oltalmat ígért, akik „szablya viselő katonák, véghelyből az várasra lakni igyekeznek”, de nekik oltalmukra hitlevelet kellett váltaniuk Egerben.

Ezen a ponton a magyar paraszt és a török állam érdeke egybeesett. Az előbbi a védtelen falvakból be akart költözni a biztonságosabb városokba, az utóbbi pedig arra törekedett, hogy „az

hatalmas császár várasa épölgjön". A városok vonzereje mind erősebb lett, hiszen egyre romlott a közbiztonság, mind nehezebb lett az adózás, s mindezzel szemben leginkább a falvak voltak védtelenek. 1653-ban a gyulai szandzsák alajbégjei azt jelentették a temesvári tanácsban, hogy a gyulai kádi-körzetből egyszerre 26 falu lakossága szökött el.

Az utóbbi évek régészeti kutatásai addig nem ismert, pedig elég elterjedtnek látszó, érdekes jelenségre hívták fel a figyelmet. A régészek több olyan kis település nyomára bukkantak, amelyek a török uralom alatt keletkeztek. Feltehetően úgy, hogy egy-egy teljesen védtelen terepen fekvő falu lakosai a közelben védettebb helyet kerestek, s hosszabb-rövidebb időre áthurcolkodtak oda. Közülük több egészen a 18. század elejéig tartotta magát, lakóik csak akkor költöztek vissza az elhagyott faluba. Dombos, erdős és mocsaras vidékek nyújtották a legjobb védelmet e fia-falvak számára. Vándor szerzetesek a 17. század elején a Szerémségben járva azt tapasztalták, hogy a „keresztények falvai szinte mindenütt az erdőkben vannak, fákkal megerősített sövényel teljesen körülvéve, úgyhogy a keskeny ösvényen lovas nem közelítheti meg a települést. S ezt a rejtett szűk utat is tüskés bozót és keresztbe fektetett faakadályok szakítják meg."

Ezekről az átmeneti szállásokról keveset tudunk még. A hódoltsági falvakból nyilván kevesebb ember menekült ezekbe, mint amennyit a városok szívtak el. Felfedezésük mindenesetre óvatosságot tanácsol: ha a hódoltság belsejére vonatkozó magyar összeírásokban (amelyeknek megbízhatóságából egyébként is sokat levon az, hogy sokszor a távolból, az oda rendelt falusi bírók bemondásai alapján készítették el őket) a falvak sora szerepel pusztaként, az még nem feltétlen bizonyíték tényleges és végleges eltűnésükre.

A falvak nagyarányú pusztulásáról kialakult kép részben a felszabadító háborúk utáni állapot visszavetítése a korábbi évtizedekre. A 17. század végének újabb másfél évtizedes háborúja, a kiszoruló török csapatok és az őket üldözö, főleg idegen

zsoldoshadak eltörölték a föld színéről azt, amit még a török uralom meghagyott. Minthogy a hódoltság várait egyenként kellett visszafoglalni, a területnek nem volt olyan darabja, amelyik valamennyi időre ne vált volna hadszínterré. Mire a török országrész felszabadult, Somogytól Békésig úgy kellett a maradék lakosságot előcsalogatni az erdőkből. A felszabadult hódoltságot bejáró összeíró biztosok a Mohács előtti falvaknak csak töredékét találták épen. De ez nem jelenti azt, hogy 30-40 évvel korábban is ugyanez volt a helyzet.

Már csak azért sem, mert a megriktuló lakosságú vidékeket a magyarok is, a törökök is igyekeztek újratelepíteni. A 16. század végén Rudolf császár Pálffy Miklóst és Nádasdy Ferencet bízta meg azzal, hogy a magyarok által tíz évre visszafoglalt Esztergomot és környékét újjáépítsék és betelepítsék. 1596-ban először az óbudaiak és a pócsmegyeriek közül költöztettek át, két év múlva délszláv telepeseket hoztak ide.

Az 1640-es években a Csanádi török katonaság parancsnoka, Ali alajbég folytatott nagyarányú telepítési akciót a Körösök és a Maros közötti elnéptelenedett területen. Délszláv pásztorokkal telepített be egy sor üresen álló falut. Munkáját azonban két oldalról is váratlan támadás érte. A beköltözőket nyomban meglátogatták a magyar végváriak, tájékozódni, hogy mijük van. Királyhegyest bujági, Mezőhegyest ónodi katonák rabolták ki, és a szécsényi, gyarmati, tokaji és káliói katonák is gyakran megfordultak a vidéken. Mellettük Makó és Hódmezővásárhely lakói okoztak gondot a telepítő alajbégnak. Ez a két város használta eddig az elpusztult falvak határait, s most féltette legelőterületét a betelepülőktől, akiket a rabló katonákkal szövetkezve próbált elriasztani az ottmaradástól.

A bonyodalmak ellenére nehezen, de benépesedett a vidék. A beáramlás akkor is folytatódott, amikor a kezdeményező török parancsnok már nem szolgált Magyarországon. 1667-ig Csanád megyében 24, Csongrádban 1, Arad megyében 12, Békésben 6, Zaránd megyében 2 falut szálltak meg a telepések.

A hódoltság továbbélő falvainak helyzetében valami nagyon távoli, csak nagyon általánosan megfogalmazható hasonlóságot találunk az alföldi városokkal. Egyre növekvő fizetési kötelezettségekkel megnyomorítva, amazoknál a fizikai pusztításnak is védtelenebbül kitéve küszködtek a fennmaradásért. De ezzel az anyagi nyomorúsággal egyfajta önállóság párosult. A török birtokos távol élt, s ha az adókat megvitték neki, alig törődött falujával. A magyar birtokos még messzebb volt, egy másik országrészben, s a távolság miatt még a legerőszakosabb is csak az adóztatással tudott foglalkozni. A hódoltság belsejében nemigen volt olyan hatóság vagy földesúr, aki a helyszínen és folyamatosan beleszólt volna abba, hogy mit termel a falu, hogyan osztja fel és használja a határt, s aki szabályozta volna az erdők és a halászható vizek használatát.

A 18. század eleji vizsgálatok során a megkérdezett parasztok gyakran nyilatkoztak így, s nyilván nemcsak a megszépítő messzeség mondatta velük ezeket. 1720-ban arról folyt vizsgálat, hogy a bajaiak mikor milyen erdőket használhattak és milyen jogon. A megkérdezett parasztok egybehangzóan azt vallották, hogy a török időben mindenki teljesen szabadon, szüksége szerint vághatta az erdőket. Az egyik tanú szavai szerint: „török világban török gyemén [= emin] birtoka alatt lévén Baja, szabadon valahol tetszett, úgy az keresztyén világban is, mivel senki nem elenzette, szabadon éltenek fával akkori bajai lakosok.” Már a visszafoglalás idejéről vallotta egy másik tanú: „ . . . azon Baja irányában levő szigetet, sőt egész Csanádig is fa, nád dolgábul minden ellenállás nélkül szabadon éltenek, nem lévén sem vármegye, sem senki, aki ellenek állott volna.” A Duna halászatán a part menti falvak egymás között, a felsőbbbségek beleszólása nélkül egyeztek meg. Ahol például a folyószakaszt tolnai birtoknak tudták, ott a tolnaiak beleegyezésével halásztak a bogyiszlóiak, s 30 forint lefizetése után „annyi halat fogtanak, hogy öt szánon sem vihették el”. Erdőre a bogyiszlóiak a kalocsai érsekség birtokán jártak, mert „az méltóságos érsekség földjén fát szabadosan vágtnak”.

A 17. században a Somogy megyében birtokos nemesek is nagy gonddal figyelték, nehogy valaki jogtalanul használja pusztáikat, s ha ez megtörtént, azonnal tilalmat jelentettek be a megyénél. Ha viszont valaki megfizette a bért, szabad használat járt neki; a tengődiek „mindenkor árendában bírták a megyeri pusztának erdeit és rétjeit, úgy minden nemű haszonvételét”. Kipusztult vidékeken a kevés megmaradt település itt is messzire kiterjeszthette határait. „Régenten a török rabláskor Túrban megmaradtak az emberek, másunt pedig senki nem maradt, és így ameddig akarták, addig vitték az határt.” - vallotta egy tanú 1716-ban a Somogy megyei Túr határainak vizsgálatakor.

Szó sincs arról, hogy a bomlásnak ez a „szabadsága” bármiért is kárpótolt volna. Legfeljebb annyit írhatunk a javára, hogy valamelyest ez is hozzásegített a falvak egy részének fennmaradásához.

A két világ harca: a kettős uralom

Összetartó erők a szétdaraboltságban

Magyarország három részre szakadása addig nem volt és oda nem illő politikai határokat húzott az ország belsejében. Az örökös háborúk miatt ez a határvonal gyakorta változott, de nemcsak ezért nehéz térképre rajzolni. A fő nehézség abban áll, hogy a politikai határok nem estek egybe a befolyási övezetek határaival. Csak a várak tartoztak szilárdan valamelyik országrészhez - a köztük és a körülöttük levő területek mindenkié voltak. A rész-országok hatalma és befolyása addig ért, ameddig katonáik azt érvényesíteni tudták. Veszprém magyar kézen volt, Fehérvár török birtok, s akkor sem volt, ma sincs ember, aki megmondaná, hol húzódott a kettő között a határ. Mert hiába ült Veszprémben királyi őrség, a törökök is adóztatták egész Veszprém megyét, s hiába volt Fehérvárott szandzsákbég és több ezres török katonaság, a magyar végváriak messze a vár mögött portyáztak és ők is adót szedtek a szultán alattvalóitól.

A határok nem voltak sem állandóak, sem élesek - de voltak. A politikai, hatalmi és katonai ellentétek brutálisan széttörték az ország fél évezredes területi egységét. De éppen e hosszú múlt miatt csak a politikai egységet tudták széttörni, azt is csak átmenetileg. Azt az ezernyi szálát, azokat a kialakult és megszilárdult kapcsolatokat, amelyek a három országrészt a múltból összefűzték, már nem lehetett szétszakítani.

Az egységes országos piac kialakulását érzékenyen érintette a szétdaraboltság, de a három országrész gazdasági kapcsolatait a politikai és vámhatárok már nem tudták felszámolni. S nemcsak azért, mert mindhármuk számára ugyanaz az európai piac nyílt meg a 16. században, hanem mert mindaz, amit az országban korábban is és most is elsősorban belső fogyasztásra termeltek, most is megtalálta az utat a közbeiktatódtott határokon keresztül. Mert továbbra is mindenütt szükség volt az élelmiszerek legfontosabb tartósítójára, a sóra, amit ezután is nagy mennyiségben hoztak át Erdélyből a hódoltságba a tiszai török átkelőhelyeken. Az alföldi puszták állatállományából nemcsak Bécsbe és a délnémet vásárookra jutott, hanem a királyi országrész városainak és katonaságának is, az ott termelt vagy az ottani kereskedők által behozott iparcikkekre viszont a hódoltságban volt égető szükség. A borsodi szőlőhegyek borát királyi alattvalók toroka nyelte el, s a török adófizető miskolciak felvidéki magyar nemesi majorságok gabonáját őrölték és sütötték cipóvá. Papkeszin a fehérvári bég engedélyével Tihanyból jött mesterek építették a paplakot. Füleken hódoltsági csizmadiák karmazsin lábbelijében jártak a megyei urak, s Pozsonyban Szegeden kifogott halat tálaltak fel a nádor péntek esti böjti asztalára.

A „ki kit tart el” kérdését sem döntötték el egyértelműen az új határok. A királyi végvárok rosszul ellátott katonasága a hódoltsági települések megsarcolásával tartotta el magát, török szpáhik éltek, a királyi Magyarország, határmenti falvainak adójából, s a debreceniek gabonás szekerei is ott nyikorogtak a felvonuló erdélyi seregek nyomában.

A két, majd három részre szakadó ország viharos kétszáz évet élt át e szétdaraboltságban, s a viharok közepette többnyire ellentétes hatalmi törekvések, ellentétes politikai érdekek határozták meg az országrészek kapcsolatait. S mégis, a legvadabb ellentétek hátterében is az egység gondolata állt. A korszak legnagyobb politikai kérdése a török ittléte volt, s az a szükség, hogy meg kell szabadulni tőle. A feladat az ország megmaradt két részének, a királyi Magyarországnak és Erdélynek az egyesítése volt, hogy azután minden erő összefogásával lehessen a török ellen fordulni. Az erre irányuló törekvés sokféle formát ölthetett, köztük szerencsésebbeket és kifejezetten elhibázottakat. De maga a cél, a gondolat ott volt minden próbálkozás mögött: amikor a Habsburgok zsoldosvezére, Basta rémuralma alatt sírt Erdély és amikor erdélyi seregek vonultak megrettent felvidéki nemesek látszathódolatától kísérvé Pozsony felé; amikor magyar végvári katonák járták a török terület elgyötört falvait, és amikor a király diplomatái tíz-húsz falu hovatarozásáért verekedtek Isztambulban; kristálytisztán ragyogott fel Zrínyi Miklós eszméiben és szinte a felismerhetetlenségig átformálva jelent meg katolikusok és protestánsok hitbeli harcaiban. Feloldhatatlan ellentmondásokba és nehézségekbe ütköztek azok, akik ebben a két évszázadban politizálásra vállalkoztak Magyarországon. A Habsburgok mellé állás vagy a töröknek alávetett erdélyi önállóság között kellett választani és a 17. század végéig egyik választás sem bizonyult üdvözítőnek. Kiábrándulások, pártváltások és újraprobálkozások rendezték át időről időre a politizáló nemesek sorait, s ez az önmarcangoló belső harc bilincsnél szorosabban kapcsolta össze őket.

A szétszakadó országnak kialakult jogrendje: írásba foglalt törvényei és élő szokásjoga volt, hódítókéval szemben álló vallása és az övékétől eltérő kultúrája. Mindhárom ellenálló és szilárd kapocsnak bizonyult. Hódoltsági városok elöljárósága ítélte azoknak a jogelveknek az alapján, amelyek az egész országban érvényben voltak, céheik királyi városok iparos testületeinek szabályzatait vették át, s ha a maguk erejét meghaladó jogi problémába ütköztek, nem a törökhöz fordultak tanácsért, hanem a királyi országrészben székelő vármegyéhez, a nádorhoz vagy az erdélyi fejedelemhez. A

hódoltság protestánsai sokszor Erdélyből jött lelkipásztorok irányítása alatt álltak, s a szegedi ferences barátok gyakorta váltottak útlevelet a török hatóságoktól, hogy a királyi országrészt meglátogathassák. A baranyai református közösségek Kolozsvárról kaptak könyveket, s a 16. századnak a hódoltsági mezővárosokban működő nagy prédikátorai az egész ország szellemi életét megpezsdítő műveket írtak.

De a legerősebb kötelék, ami a három országrészt egymáshoz kapcsolta, a birtokos magyar nemesség, ereje volt. A keresztül-kasul rokon nemesi családoknak mindenütt voltak jószágaik, vagy legalábbis mint lehetséges örökösök figyeltek minden változásra, ami birtoklással volt összefüggésben. Alig volt olyan főúri család, amelyik ne tartott volna a magáénak valamilyen hódoltsági birtokot. Különösen érzékeny veszteség érte azokat a közép- és kismemesi családokat, amelyeknek minden birtoka, összes jövedelme elveszett a török hódítással.

A nemesség nem akart beletörődni elhódított földjei és adójövedelmei elvesztésébe. A fegyveres ellentámadáshoz, a visszahódításhoz, a csonka magyar állam erői még a Habsburgokkal összefogva is hosszú ideig elégtelenek voltak. Amíg erre eljött az idő, a magyar nemesség legalább arra törekedett, hogy továbbra is érvényesítse korábbi jogait az elveszett területen. Személyében nem volt ott a hódoltságban, mert többsége átmenekült a királyi országrészbe, de hatalmát és befolyását - amelyek megint csak félezer éves behozhatatlan előnyben voltak a frissen berendezkedő idegen uralommal szemben - nem engedte kiszorítani onnan. Foggal-körömmel védte hatalmát elvesztett jobbágyságai felett, a távolból is rendelkezett, szervezett, adóztatott és büntetett. Arra törekedett, hogy befolyásával és jelenlétével bomlassza-züllessze, ne engedje megszilárdulni a török uralmát a saját területén.

Ehhez a harchoz és a harc sikeréhez sok tényező egybeesésére volt szükség. Mindenekelőtt az kellett hozzá, hogy megmaradjon a magyar állam teljes hatalmi szervezetével s benne a nemesség - erők, amelyek ezt a harcot vinni tudják. Ha Magyarország egész

területe áldozatul esik a hódításnak, mint Bulgária vagy Szerbia, a magyar nemesség is csak a beépülés vagy a lesüllyedés között választhat, remény nélkül a tartós ellenállásra. Azután kellett hozzá az a sokat emlegetett fél évezredes múlt, amely állam és alattvalói, nemesség és jobbágjai között olyan megszilárdult kapcsolatokat épített ki, amelyeket az idegen uralom már nem tudott eredményesen kikezdeni. A magyarországi feudalizmus ellenállóképességére és erejére volt szükség, s ez is adott volt.

A harc kimenetelében nem volt közömbös, hogyan viselkedik a másik fél, a török. Az, hogy a végvidéki magyar tartományban mindenekelőtt katonai feladatokkal és az adóztatással volt elfoglalva, megnövelte a magyar nemesség esélyeit. A török lemondott arról, hogy behatoljon a meghódított polgári lakosság mindennapi életébe, s ezzel lehetőséget adott a magyar befolyás továbbélésére, majd megerősödésére. Az, hogy uralmát nem tudta konszolidálni, serkentője s következménye is volt a magyar nemesség harcának. A birodalom hanyatlása pedig, ami éppen magyarországi ittléte idején vette kezdetét, a török uralom általános megrendülését, a másik oldalon pedig a magyar feudalizmus térnyerését vonta maga után.

A sok összetevő, amelyik mind egyazon végeredmény felé mutatott, a török birodalomban másutt ismeretlen jelenségre vezetett a végvidéki magyar tartományban. A töröknek hódolt területen kettős uralom állandósult: az alattvalók feletti hatalomból a hódítók kénytelenek voltak részt adni a fennmaradt magyar királyságnak és nemességének.

Versenyfutás az alattvalók adóiért

A Buda elfoglalását követő években a Dunántúlon megszállt várakból és a körülöttük fekvő településekből a törökök kiépítették első megszállási övezetüket. Ez, a későbbi hódoltságához képest keskeny, délről északra húzódó területsáv nemcsak formájában nem hasonlított a húsz évvel későbbi török területre, hanem a megszállás szilárdságában sem. Az övök volt egy sor meghódított

vár, kellő számban megrakva katonával - s a várak között és körül a vidék, inkább elpusztítva mintsem meghódítva, még a szigetvári, a palotai és az egri magyar kapitányok szavára figyelt. A törökök levelekkel árasztották el a dunántúli és a Duna-Tisza közti településeket, amelyekben meghódításra és adófizetésre szólították fel őket. Az összeíró biztosok katonák fedezete mellett nekiláttak az adófizetésre kényszerített helységek bejárásának és a tőlük várható jövedelmek felmerésének. Az adókönyvek, a defterek megteltek a meghódított városok és falvak névsorával, s amelyik helység azokba a könyvekbe egyszer belekerült, azt attól kezdve a törökök padisahjuk fegyverrel szerzett tulajdonának tekintették.

A másik oldalon a magyarnak eszébe sem jutott, hogy tisztelje ezeket a könyveket. Az elveszett várakról kényszerűségből lemondott, de az adókat szedte továbbra is. Háború volt és a játszma még korántsem dőlt el, mindenki ott élt kardja erejével, ahol ahhoz szabad utat talált. A szigetvári és a várpalotai magyar katonák továbbra is a magukénak tekintették vártartományuk dunántúli falvait és behajtották rajtuk a szokásos adókat.

Abban, hogy török katonák magyar várak lábánál hódoltattak, magyar végváriak pedig tovább szedték a megszokott adókat a török őrsegek szeme előtt, tehát a kezdeti évek kialakulatlan és zűrzavaros birtoklásában nincsen semmi rendkívüli. Ugyanolyan átmeneti állapot volt ez, mint amilyen a balkáni országok meghódítása során a kezdeti, katonailag még nem kellően biztosított szakaszra ott is jellemző volt. A települések hovatartozása még nem dőlt el véglegesen, mindkét fél mindegyikre igényt tartott, s fegyveresei erejét felhasználva érvényesítette ezeket az igényeket.

Az első fegyverszüneti egyezmények és békék ezt a kialakulatlan, átmeneti állapotot rögzítették. Az első békeszerződést 1547-ben kötötte meg Habsburg Ferdinánd magyar király és Szulejmán, s már ebben az állt, hogy azok a helységek, amelyek a töröknek alávetve is fizettek magyar adókat, vagy a magyar király ország részéből szolgáltak a töröknek is, továbbra is adózzanak mindkét félnek, és „a

fegyvernyugvás ideje alatt egyik fél se tiltsa vagy akadályozza benne a másikat”.

Sem a magyar, sem a török fél nem jószántából nyugodott bele az osztozkodásba, hanem az ellenfél fegyvereinek nyomására. A másik adószedése miatt rendre tiltakoztak egymásnál, s a békealkudozások során mindig a kétfelé adózás kérdése váltotta ki a leghosszabb és legelkeseredettebb vitákat. De mivel a kettős adószedés gyakorlata megmaradt, mert egyik félnek sem volt elég ereje megakadályozni benne a másikat, végül is minden újabb szerződésben szentesítést nyert. Megegyeztek róla 1553-ban, a béke megújításakor, s ugyanígy 1562-ben és 1564-ben is.

A nagy tartalmi fordulatot 1568 hozta meg. A drinápolyi béke annak beismerése volt, hogy a küzdőfelek nem bírnak egymással, megosztóznak az ország területén és a felette való hatalmon is. Az a helyzet, amit ez a béke szentesített, hosszú időre állandósult.

Jól érezhette ezt Szulejmán utóda, Szelim szultán is, mert a két évig húzódozó béketárgyalások során sokáig hallani sem akart a magyar adóztatás jogosságáról. Mindenáron azt a töröknek kedvező megoldást szerette volna elfogadtatni, hogy azok a települések, amelyeket a törökök a magyar végvárak háta mögött, a királyi területen hajtottak adófizetésre, továbbra is szolgáljanak a töröknek, de a magyar koronának és a magyar nemességnek ne legyen semmilyen joga a török területen.

Ebbe viszont a király követői nem egyezhettek bele, s a béke végül újra, és most már végérvényesen azt az állapotot szentesítette, ami a 40-50-es évek során alakult ki. A félig-meghódítás és az osztozkodáson alapuló berendezkedés másutt csak rövid időre szóló átmeneti állapota Magyarországon ezzel állandósult.

Szigetvár meghódításával a török adóztatás előtt végleg megnyílt Zala és Vas megye. Veszprém vára 1566-ban ugyan visszakerült a királysághoz, de a megye települései azért továbbra is fizették a török adókat. Komárom megyét már 1543 után adózásra kényszerítette a fehérvári és az esztergomi török őrség, s a még

távolabb fekvő Győr megye sem került el szomszédai sorsát. A nógrádi várak elestével a török egy sor felvidéki várost és falut elért, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Rudabánya, még a messze északi Dobsina is rendszeres adófizetőkkel váltak.

Szép nagy területek ezek, de a magyar félnek sem kellett szégyenkeznie a maga török területi térnyerése miatt. A magyar adóztatás nagyobb megszakítás nélkül folyt tovább az egész hódoltságban. Az adó begyűjtésében a várórségek vitték a főszerepet, elsősorban Szigetvár és Eger, amíg királyi kézen voltak. Előbbi a Dunántúlon, utóbbi a Duna-Tisza közén érvényesítette a magyar király és a nemesség soha fel nem adott jogait. De a kisebb várak is megtették a magukét. 1575-ben a budai pasa a királyhoz írt több levelében tiltakozott az ellen, hogy a tatai várkapitány már Buda környékétől sem óvakodott, s a szultán ott fekvő városaitól és falvaitól már nemcsak pénzbeli adót, hanem szolgálatokat is követelt. „Mind szüntelen leveleket, vérös nyársakat küldöz reájuk - írta a pasa -, ily ok alatt, hogy ha oda Tatában nem szolgálnák, ökrökkel, szekerekkel fát nem hordanak és meszet nem égetnek, és az vár építésére segítségül embört nem adnak, mind elégetted, nyársoltatja, dúlatja őket, mastan is minduntalan nyakon kötve hordatja szegényöket, vereti, tömlöcözteti, bírságotja őket.”

A magyar végvárak katonasága nemcsak a maga és a várak ellátására szükséges összegek és szolgáltatások kikényszerítésén fáradozott, hanem a magyar részre szóló állami, egyházi és földesúri adók behajtásán is. Szolgálatuk az egész török korszakban nélkülözhetetlen volt, hiszen sem a török nem volt bolond jószántából, szép szóra engedni, sem a török alattvalójává vált paraszt nem adózott volna a magyar részre kényszer nélkül. De különösen nélkülözhetetlen a szerepük az első évtizedekben, amikor a török hatóságok és az adófizetők szoktatása, betörése volt a feladat. Király, egyház és magyar földesúr, hogy a láncolatot egyszerűbbé tegye, e korai évtizedekben sokszor bérbe adta a katonáknak az adószedés jogát birtokain, vagy gazdátlan birtokokat a király közvetlenül végváriaknak adományozott, hogy zsold helyett

azok jövedelméből éljenek. Birtokukat vesztett nemesek is beálltak katonának a végvárakba, hogy így könnyebben elérjék elhódított jobbágyaikat.

A kettős adózás az adófizetőket nyomorította, s már nagyon korán felmerült annak szükségessége, hogy az adózók védelmére a két félnek meg kell egyeznie az adók még elviselhető, követelhető nagyságában. A megoldás kézenfekvő volt: azok a helyek, amelyek mindkét oldalra fizettek, mindenüvé csak fele adóösszeggel szolgáljanak. A magyar országgyűlés ezt már 1548-ban felvetette, amikor kimondta, hogy hadiadóban „azok a jobbágyok, kik a királyi felség uralma alatt állván a törököknek is adóznak és teljesítenek szolgálatokat, az említett két határidőben ne fizessenek többet, mint 100 magyar dénárt, mert szegények nagyon el vannak nyomva”. A két alkalommal kifizetendő 100-100 dénár éppen a fele volt annak, amivel a törökök nem fizető adózók tartoztak az államnak. A magyar oldalon a fele adó kivetése a kétfelé fizetőkre érvényben volt a török uralom egész időszaka alatt, az országgyűlések adómegajánlásai következetesen tartották magukat hozzá.

Ezt az elvet eleinte a törökkel is sikerült elismertetni. De már az 1568-as békét megelőző tárgyalásokon mint kívánságot terjesztették elő a magyar követek ennek a nemrég még érvényben volt, később azonban a töröktől felszámolt gyakorlatnak a visszaállítását. Az elv az adójövedelmek igazságos felosztása volt, a gyakorlatban azonban az igazságosság helyére az erősebb joga lépett. Aki területen belül volt, nemigen mondott le a neki járó egész adóról, a másik pedig annyit szedett még e mellett, amennyire az erejéből tellett.

A drinápolyi békétől a század végéig tartó negyedszázados békekorszakban visszavonhatatlanná szilárdult a kettős adószedés gyakorlata. Beletörődtek a szembenálló felek, s a katonák kardjától meggyőzve beletörődtek az adófizetők is. Azért a kérdés továbbra is minden béketárgyaláson hosszú vitát váltott ki, s a huzakodó diplomaták ügyességén és kitartásán múlt, hogy milyen szövegezésben került be a soron levő békeokmányba. A kettős

adózást szentesítő békepontok megfogalmazása és utólagos csúrés-csavarása a diplomaták dolga volt, az adószedés viszont a mindennapok feladata, amit végső soron két tényező alakított: minden területi változás, ami a meg-megújuló háborúkat követte, s mellette a török és a magyar birtokosok és hatóságok szünet nélküli alkudozása közös jobbágyaik adói felett.

Amikor a századforduló hosszú háborújában a nógrádi várak sorra visszakerültek magyar tulajdonba, a körzetben meggyengült a török adóztató hatalma, tömegesen tagadták meg a fizetést a falvakban. Ali budai pasa 1608-ban arról panaszkodott, hogy az engedetlenség már nemcsak Nógrádban, hanem a Dunántúlon is elharapódzott: „Esztergammá 35 falu nem jött be, Egörben pedig 72 falu nem jött be, Székösfejevárra 150, Koppánban 30 falu, Kanizsára száznál több falu nem jött be [adót fizetni]. Az jobbágyságnak levelet küldtünk, s azt mondják, hogy az kapitánok nem eresztik be ükét.” A pasa Érsekújvár kapitányához, Kollonich főkapitányhoz, meg a majdani nádorhoz, Illésházy Istvánhoz fordult, és Mátyás főherceget is felkereste azzal a kéréssel, hogy a magyar kapitányokat beszéljék le a falvak visszatartásáról, a falvakat pedig utasítsák engedelmességre.

Az ellenpéldát az 1660-as évek adják. Várad elfoglalásával a hódoltság keleti szélein megerősödött a török hatalom, és igyekezett felszámolni alattvalóinak a királysághoz és Erdélyhez fűződő kapcsolatait. Egy névtelen jelentés 1661-ben arról tudósította az udvari haditanácsot, hogy a törökök magyar földesuraik ellen lázítják a parasztokat, fegyverbe kényszerítik őket és vezéreket állítanak közülük. Szatmár és Szabolcs megyében is ez a helyzet. Erdélyben olyan hírek jártak, hogy Biharban és a határos megyékben Várad eleste óta a parasztok engedetlenek magyar uraikkal szemben, helyenként dü-hödten, „mintegy az egész kereszténységgel szállnak háborúba”. Az érintettek, a „lázadók”, azzal védekeztek, hogy nem akarnak felszabadulni magyar földesuraik hatalma alól, s maguk is boldogan megszabadulnának a török járomtól. De háború van, a pasa leküldte hozzájuk emberét, fegyvereseket állítat

közöttük és felesketteti őket, s arra unszolja a lakosságot, hogy maguk hódoltassák meg azokat, akik még nem hódolnak neki.

Az alkudozás és az osztozkodás az adózók pénze felett sokszor barátságos külső formák között, valójában kemény küzdelemben folyt végig a török korszakon át. Az állami adók beszedésével megbízott tisztviselők és mindenekelőtt a birtokosok, a magyar és török földesurak hadakozása volt ez. Hazugság lenne azt állítani, hogy a szenvedő harmadikat, az adózókat nem kérdezte meg senki, hiszen a források minduntalan azt emlegetik, hogy a fizetendő összegekben „megalkudtak” török és magyar földesuraikkal. De a források azt is sejtetik, hogy ez nem egyenrangú felek alkuja volt.

Az alkudozás és a rábeszélés - a dolgok menetét követve - először arra irányult, hogy a területen belül erős fél ne akadályozza a másik, a területen kívüli fél adószedését, sőt hasson oda, hogy az zavartalanul folyjék.

A Veszprém megyei Dabrony török urai a 17. század 60-70-es éveiben sűrű levelezésben álltak a falu magyar uraival, a Pápán lakó pálos barátokkal és a pápai kapitányokkal. Néha dühösen, többnyire azonban szelíden kérelték őket, hogy küldjék be a falu elöljáróit Székesfehérvárra a török adókkal. 1665-ben Hadzsi Musztafa a pálosok vikáriusát arról értesítette, hogy elengedte az adók egy részét. „Ezeket én az kegyelmed emberségiért cselekedtem, hanem ennek utána az kivel tartoznak, kegyelmed is megparancsolja nékik, hogy szorgalmatosan gondját viseljék és meg igyekezzenek hozni.” Magára a falura 1661-ben rádörrent Musztafa. Elfogatta a bírót, s úgy nyilatkozott, hogy „ha megrothad is, sem bocsátja el”, s ezt még megtoldotta azzal a fenyegetéssel, hogy megmutatja a dabronyiaknak, milyen füstje van felgyújtott falujuknak. De már a következő évben békítő levél érkezett a faluba. Jöjjenek be szolgálni - állt benne -, „hiszen tudjátok, az apám sem volt köztetek kártevő, én is azon leszek, hogy az apámnak az nyomdokát nyomhassam, . . . megfogtam vala az bírótokat, de azt is megbántam.”

Egy másik veszprémi falu, Karakó, szintén a pápai pálosok tulajdona volt. A vikárius 1664 novemberében Ibrahim fehérvári alajbégtől

kapott nagyon szelíd levelet. Az alajbég behívta a falubelieket magához, hogy beszéljék meg a további adót, mert hallotta, hogy elpusztult a falu. A karakóiak nem jelentkeztek, és az alajbég a vikárius közbenjárását kérte megtudni, vajon akarnak-e egyáltalán török adót fizetni a falu lakosai. A török földesúr türelme határtalan volt: „ha pediglen nincsen kedvek az bejövételre, hódulásra, magam Isten egészségemet adván meglátogatom őket.” De egy fél évvel később kelt levélből megtudjuk, hogy az alajbég nem kapott választ, a karakóiak sem jelentkeztek, s ő sem ment ki a faluba.

Az persze a ritkább eset volt, hogy a török földesúr szelídsége és a magyarok ellenszegülése ilyen békésen összetalálkozott. Az esetek többségében jobb volt nem feszíteni a húrt, és megadni, ami elkerülhetetlen volt. 1615-ben Koháry Péter, Érsekújvár főkapitánya így intette Bars megye tisztikarát: „Hogy azért az töröknek az falukra sereggel való kijárásokra okot ne adjunk, kérem nagyságtokat és kegyelmeteket, parancsolja meg az szegénységnek, hogy mind a császár adaját, s mind pedig az iszpajáknak [a szpáhi-birtokosoknak] az mivel tartoznak nekijek, késedelem nélkül szolgáltatassák be, mert ha elkésnek vélek, és az török ki fog jönni, az szegénységnek is terhes leszen és magunk között is veszekedést szerezhetnek kegyelmetekkel.”

Ha azután mind a két fél, meg a település is beletörődött a kettős adóztatásba, az alkudozás arról folyt tovább, hogy ki mennyit kapjon. A magyar földesúrnak elemi érdeke és becsületbeli ügye is volt, hogy jobbágyait védje a török túlzott adóztatása ellen. Ezért azután sokszor ő maga állapodott meg a török adók nagyságáról. Kanizsa elfoglalása után a törökök tovább szélesítették nyugat felé a nekik adózó falvak övezetét. Batthyány Ferenc akkor a kanizsai pasával, Ibrahimmal megállapodást kötött egyik őrségi faluja, Kápolnás adóiról. Tíz évvel a megállapodás után írta: „még Kanizsa elvesztésekor az nagy Ibrahim pasával elvégeztem én azoknak minden adózásokat, ki mindez ideig megállott; taval is Szent György nap előtt megvitték adójokat az szerént, az mint az nagy Ibrahim pasa levele tartja.”

A már emlegetett Dabrony esetében az adóösszegekről is állandó levelezés folyt. Becsületére válik a pápai pálosrendeknek, amennyit a falu török adóiból lealkudtak. 1660-ban a török birtokos elengedte a kocsipénzt, 1661-ben a summából 5 forintot, a szénából 5 szekeret, s még valamennyit a fából, vajból, mézből, búzából és zabból is sikerült tőle lealkudni. De a falu nyilván ezt sem fizette ki, mert a következő évben engedelem érkezett a három évvel azelőtről elmaradt summára, viszont követelés az előző és az az évre. 1665-ben 18 szekér fát, 18 szekér szénát, és a teljes búza- és zab tartozást sikerült elengedtetniük. 1678-ból ismét arról értesülünk, hogy a török birtokos a pápai vikárius kedvéért minden tartozást elengedett az előző évből, csak 30 pint vajat követelt. Még ugyanebben az évben új megállapodás született a dabronyiakkal az évi adókötelezettségről, valamelyest lejjebb szállítva a követeléseket.

A török területen a magyar hatóságok és birtokosok szorultak tárgyalásra, s a törökök igyekeztek velük szemben védeni az adózókat. 1675-ben kelt az a levél, amelyben a kanizsai alajbég, Musztafa, tiltakozott baranyai falvak túlzott magyar adóztatása miatt a kaproncai kapitánynál. E levélben tizenkét faluról esik szó, „kik azelőtt magyar részről az adót Draskovich Jánosnak adták fel”. Most Czinderi György nagy összegű rendkívüli adókat vetett ki rájuk, nem tudni, hogy a földesúr Draskovich vagy a vármegye megbízásából, esetleg a saját hasznára. A kanizsai pasa megparancsolta a falvaknak, „hogy többet ne adjanak csak egy pénzzel is, mint azelőtt, mert ha többet adnak valamely faluból, mindjárt karóra veret közülök”. A levélíró pedig a kaproncai kapitány közbelépését sürgette: „Azért ha ezután is egymás jó akaratjával akarunk élni, ne engedd meg, hogy a törvényesen] kívül több adót vegyen rajtok az igaz adón kívül.”

A török hatóságok elsősorban olyan esetekben tiltakoztak, amikor a magyarok adóemelése miatt veszélyeztetve látták alattvalóik fizetőképességét. Különösen sok alkalmuk nyílt erre az 1670-es évektől, amikor a Habsburgok abszolutizálódó államvezetése a királyi Magyarországon erősen megemelte az állami adókat, s

ezeket igyekezett a török terület lakosságán is behajtani. 1671-től állandósultak az összeütközések. Pest és Heves megye területén, a két Kunság és a Jászság lakosságától a magyarok ekkor nemcsak az évtizedek óta megszokott pénzbeli adókat követelték, hanem új pótagadókat is, s mellettük a felvidéki várakba ültetett idegen katonaság ellátására élelmiszert és munkát. Amikor Dévay János, Heves megye szolgabírája megkezdte adószedő körútját, a szolnoki szandzsákbég az egri pasára hivatkozva megtiltotta az adószedést, s a helységek bírúit véres fenyegetésekkel beszélte le a magyar követelések teljesítéséről. Egy időre megbénult a magyar adószedő gépezet, s a király külön futárt küldött Budára alkudozni azzal az utasítással, hogy ha itt nem járna sikerrel, panaszával menjen le Isztambulba.

A török hatóságok most is csak az adók emelése ellen tiltakoztak. 1683-ban a budai pasa helyettese egyenesen arra intette a Duna-Tisza köze lakosságát, hogy a magyar királyság megszokott követeléseit alattvalói engedelmességgel teljesítse: „Az mivel az nemes vármegye impositiójából [= kivetése szerint] tartoztok, megadjátok" - de ennél többet még szövetségesének, Thököly Imrének sem akart alattvalói pénzéből átengedni.

Királyi és nemesi adószedők a hódoltságban

A török területen szedett magyar adók kisebb részét az állam vitte el. Az államnak nemcsak a török területen jutott kevesebb az adókból, mint a földesuraknak, hanem a királyi országrészben is, mert az 1670-es évekig a magyar nemesség - hogy neki jusson nagyobb rész a jövedelmekből - sikerrel akadályozta az erőteljesebb állami adóztatást.

A két évszázad országgyűlései, amikor megszavazták a kis összegű hadiadót, a török országrészben élő adózókról sem feledkeztek meg, s a bevett szokás szerint rájuk a megállapított összeg felét vetették ki. A következő országgyűlés gyakran felmérést készített arról, hogy az előző kivetés teljesítésében melyik vármegye mennyivel maradt el. Ezekből az összesítésekből az derül ki, hogy a török területen

fekvő vármegyék semmivel sem voltak megbízhatatlanabbak az adófizetésben, mint a királyi országrészben fekvők.

Azok a területek, amelyeken erős volt a magyar befolyás, rendszeresen fizették a magyar állami adókat, de a messzi, elzártnak tűnő területek is ott voltak az adófizetők között, ha nem is olyan rendszeresen és erejükhöz képest kisebb összegekkel. Somogy megye követei 1613-ban azzal tiltakoztak a rájuk kivetett adók ellen, hogy a török mind rabbá tenné a megye lakosait, ha azok a magyar királynak is szolgálnának. De azért 1622 és 1651 között csak befolyt innen is 3768 forint és 50 dénár hozzájárulás a nádor melletti seregek ellátásához, a magyar végvárak fenntartásához és a Törökországba menő királyi követek költségeihez. Nem volt ez nagy összeg, hiszen átlagosan évi 130 forintot, tíz-tizenöt borjas tehén árát jelentette, amiből sem a végvárak, sem a mezei hadak ellátása nem javulhatott számottevően. De ha másra nem, jelképnek és a régi államhatalom, a királyi adószedés jogfolytonossága elismertetésére ez is elegendő volt.

A hódoltság nehezebben elérhető, szegényebb vidékeinek ellenpontjaként a gazdag mezővárosok tekintélyesebb adókkal szolgáltak a magyar királyságnak is. A határ menti Debrecen egy összegben fizette török adóit, s ezek 1589-ben 6000 tallerra rúgtak. Magyar részre fizetett állami adói ennek közel a felét tették ki. Eger ellátásához 500, Váradéhoz 300 tallérral járult hozzá. S mivel a török terület keleti szélén feküdt, a várost nem kettős, hanem hármás adózás terhelte: az erdélyi fejedelemnek is évi 2000 tallérral szolgált.

A háborús korszak állandó, súlyos terhet rótt mindhárom országrész adózóira azzal, hogy gyárok ellátására élelmet, javítására robotot követelt tőlük. Az országrészek határai itt sem állták útját a kettős terhelésnek. A közös uralomnak talán ez volt az egyik legképtelenebb gyakorlata: a szultán alattvalói építőanyaggal, szerszámmal vagy élelemmel szekereken keltek át a határon, hogy az ellenség, a magyar király

várait javítsák és őrségét etessék; az utak túloldalán, velük ellentétes irányban a magyar király alattvalói igyekeztek a török

ország részbe, hogy a szultán hadi készütségét erősítsék.

Mindez a két fél beleegyezésével szabályozott keretek között folyt. 1658-ban Budán állították ki azt az engedélyt - a sok hasonló útlevel egyikét amelyikkel a kőrösiek vittek „a nádor piszkos tábora számára” árpát és lisztet. Az ilyen szállítmányok után vámot sem kellett fizetni, ahogy azt egy 1655-ben, Hatvanban kelt elvi döntés is leszögezte. A karcagiak 1668 tavaszától őszéig kb. négyszáz alkalommal teljesítettek szekeres szolgálatot Kállóba, Ónódra, Szendrőre és más várakba. Az ellentétes irányú mozgás szabályozására a magyar országgyűlés háromszor is, 1625-ben, 1635-ben és 1647-ben törvénybe iktatta, hogy a királyság jobbágyait, „akik a töröknek teljesítendő robotra és munkára a véghelyeken átmennek és visszatérnek”, tilos megvámolni.

Ha korábban egy török tisztviselő kevéssé barátságos levelét idéztük, most magyar párja kívánczik ide annak bizonyosságául, hogy a magyar állam és nemessége képviselője, a vármegyei tiszt sem bánt szelídebben az adófizetőkkel, mint a török. Ezt a levelet Fülek várából küldte Vathay Pál szolgabíró 1671-ben:

„Isten velünk! Ti istentelen, nyakas, nem vármegyés, szófogadatlan, töröknek engedelmes szabadszállásiai, kunszentmiklósiak, lacháziak! Miért hogy az vármivére való pénzt fel nem külditek? Hány írásom, üzenetöm [ment hozzátok], immár mind írásból, mint üzenetből kifáradtam. Jobban szeretném, 25 rác falunak parancsolnék, hogy sem mint tinéktök, az úristen vesztene el benneteket, mert én nem tudok veletök mit mivelni. Ti peniglen istentelen szabadszállásiai, még az idei taxátokat se küldöttétek fel 12 forintot. De ím az nemes vármegyének tegnap gyűlése volt, megmondottam, micsoda nagy búban vagyok veletek; az nemes vármegye azt parancsolta, s mind az fő és vicekapitányok, hogy még az eggyel megintselek benneteket. Ha cselekeszitek, jóval jó, hol penig nem, ad kapitány uram, mindgyárást katonákat küld reátok. Isten az teljes szentháromságra esküszöm, egyebet veletök nem cselekszöm, mert eluntalak benneteket az sok rossz emberségtökért, hazugságtökért. Választ várok egy hét alatt. Filek

27. Juny 1671. P. S. Ti lacháziak szintén úgy megadjátok, minden ökrös ember egy-egy forintot, az zsellér 50-50 pénzt. Erre az mostani németnek való búzát is beszolgáltassátok, mert bizony az bírátok karóban fog száradni.”

De mindaz, amit a magyar állam követelt a hódoltság népén, a nyomába sem ért annak, amivel a nemesség terhelte meg a török birodalomba szakadt jobbágyait. A „jogfenntartó misszió”, a magyar adóztatás oroszánrészt a földbirtokosok vállalták magukra.

A nemesi adóztatás jogalapja ugyanaz volt, mint korábban, a magyar nemesség földesurasága, ami a török területen sem szakadt meg. Nem volt olyan mezőváros, falu vagy puszta, amelyeknek ne lett volna magyar birtokosa. A király a megüresedett jószágokat azonnal eladományozta, a nemesek pedig úgy adták-vették, cserélték vagy zálogosították el hódoltsági birtokaikat, mintha a hódítók ott sem lettek volna.

A puszta jogalap, a birtoklás azonban elégtelen lett volna az adóztatáshoz. A magyar földesuraknak azért volt könnyebb dolguk az újonnan érkező törököknél, mert az ő kapcsolataikat a hódoltsági adózókkal évszázadok szilárdították meg. Nem valamilyen új gyakorlat bevezetésén munkálkodtak, „csak” a régóta meglévő kellett tűzzel-vassal életben tartaniuk. A magyar földesúrnak nem volt szüksége arra, hogy faluja eléréséhez a török birtokost kérje meg közvetítésre. A törökök pedig gyengének bizonyultak a magyar földesúri adók lealkudásában, de még az erőszakos adóemelések ellen sem tudtak kellő eréllyel fellépni. A rácokat kivéve, akiket a nemesség csak részben és esetlegesen tudott fizetésre kényszeríteni, a magyar földesurak adóztatása az egész török területen folyamatos volt. A hódoltság déli vidékeiről, Baranyából, Bács megyéből vagy Békésből éppen úgy vannak rá adatok, mint az északi vagy a nyugati határvidékről. A tehetős mezővárosok természetesen többel szolgáltak, mint a kis falvak, s a határhoz közelebb eső területeket könnyebben érték el a birtokosok, mint Somogy vagy Csanád megyét. Az inkább ajándéknak, a birtokosi jog jelképes elismerésének tekinthető kisebb szolgáltatásoktól -

szőnyeg, csizma - a több száz forintos, vagy talléros rendszeres évi adóig minden átmenet fellelhető a hódoltsági települések magyar földesúri adózásában.

Hódmezővásárhely a Bercsényi család birtoka volt. A város és birtokosai 1617-ben évi 1000 forint adóban állapodtak meg. A század folyamán ez az összeg több mint másfélszeresére, 700 tallérra (= 1680 forint) emelkedett, amit a város lelkiismeretesen teljesített. Bercsényi Miklós is elismerte ezt 1691-ben, amikor a háborútól megviselt város adóit ilyen indoklással mérsékelte: „Tekintetben vévén az én Mezővásárhely örökös városomnak jámbor jobbágyoskodását, s az mostani fölfordult háborús üdő miatt való megnyomorodott állapotokat . . .”

A magyar földesúri adó emelkedése általános jelenség volt a hódoltságban, nemesek generációi dolgoztak azon, hogy apródonként növeljék jövedelmeiket. Érdeemes belelapozni Farkas Pálnak, Nógrád majd Léva vicekapitányának 1659-ben készített feljegyzéseibe, amelyekben 20 évre visszatekintett családjá történetére s apróra leírta birtokai jövedelmeit. Nem látszik erőszakos adóemelőnek, de annál szívósabbnak. Feljegyzéseit azért készítette, hogy fiait is erre ösztönözze. „Ha engem Isten ez világból kiszólít, oltalmazzák az fiaim, s Istennek gondviseléséből, engedelmeiből, s áldásából igyekezzenek ők is úgy viselni magokat megtartván az én akviráltam [= szereztem] kis jószágocskát, szerezzenek ahhoz ők is többet, hogy böcsületesen élhessenek Istennek nevének tiszteletire és magoknak is előmenetekre.”

Farkas Pálnak Komárom, Győr, Nógrád és Pest megyében voltak birtokai, valamennyi olyan vidéken, amelyiken erősebben vagy kevésbé a török is úr volt. Számunkra Pest és Nógrád megyei birtokai különösen érdekesek.

Pest megyében Bia falu fele része és néhány puszta volt a tulajdonában. Bia, amit Csetényi Istvánnal majd utódaival együtt bírt, adója „annak előtte csak két perzsi szőnyeg, 3 pár papucs kapcástól, egy-egy oka riskása, egy-egy oka malozsa szőlő s füge,

egy-egy oka szappan volt mind az két részre”. Farkas Pál azután újraalkudott velük, úgy, hogy a többi szolgáltatás megtartása mellett a két szőnyeg helyébe 50-50 forint pénzbeli adó lépett. A magyar birtokosoké lett a biai tóból kifogott hal egynegyede és a faluban esett vétkek után járó büntetéspénzek teljes összege. „De jövődőben azon legyenek a fiaim, ha Isten élteni s az falu is jobban megépül, hogy följobb vigyék adójokat, mert most sem sok az adójok.” - intette utódait Farkas Pál.

A Pest megyei Ágasegyháza nevű pusztát a kecskemétieknek adta bérbe. 1641-ben még csak egy vég patyolatvásznat, egy vég vörös abaposztót és egy karmazsin csizmát kért érte. Három vagy négy év múlva az árendát felvitte 40 forintra, egy karmazsin csizmára, 25 font szappanra és egy-két szép nyári sajtra. 1659-ben a kecskeméti megkérték a bérrel, ezért büntetésül 43 forintot kért tőlük, s ezt a felemelt összeget azután a jövőre is előírta. Itt még hozzáfűzte a feljegyzésben: „De minthogy hasznos pusztá, ötven tallért és többet is megadnak tőle, mert el nem lehetnek anélkül az pusztá nélkül, följobb is kölletik vinni árendáját.”

Páhi pusztát az izsákiak bérelték. 1641-től 1659-ig 16 forintot, egy pár karmazsin csizmát és két sajtot fizettek érte. 1659-ben új alkura kényszerültek, s ez szomorú nap volt az életükben. A 16 forint helyett 24 tallért (ez 38 forintot ért), a csizma helyett két tallért, meg a sajtot kellett fizetniük.

Nógrádban négy falut bírt zálogban Farkas Pál, Tereskét, Nőtincset, Alsópetényt és Agárdot. Mind a négy már éppen kívül esett a török várak vonalán, de Vác és Hatvan közvetlen szomszédságában feküdtek. Ezekben a falvakban már úgy földesuraskodott, mintha csak ő vagy a tisztartója ott élt volna közöttük. Majorsági szolgálatra: szántásra, vetésre, betakarításra és cséplésre szorította őket, tizedet szedett pénzben, a kerti veteményből és a szőlőből, megkövetelt egy sor konyhára való élelmiszert és mindenféle „ajándékokat”.

Mivel a magyar nemesek adószedése a hódoltságban teljesen elfogadottá, isten rendelte, elkerülhetetlen teherré vált,

végrehajtásához nem kellett már mindig és mindenütt a magyar végváriak segítségét igénybe venni. De ha nem is általánosan, azért gyakran megesett, hogy a katonák besegítettek. Erre főleg ott került sor, ahol a települések egy-egy közeli és erős török vár védelmében bízva megkíséreltek ellenszegülni a követelőző földesúrnak.

A Balassa név a török korban nemcsak a katonaélet szépségét zengő költőt juttatta az emberek eszébe, hanem néhány erőszakos, kíméletlen magyar földesurat is. Közöttük is különösen rettegett híre volt a gyarmati grófnak, Balassa Imrének. Kedvelt szokása volt, hogy katonáit leküldte a hódoltságba rabolni, fele-fele haszonra egyezve meg velük. 1657-ben a gyarmati katonák az ő utasítására rajtaütöttek a Pest megyei Turán, s a határából elhajtották a falu lovait és szarvasmarháit. Nógrád megye vizsgálatot indított az ügyben. Maguk a vizsgálók úgy tudták, hogy az ellopott állatokat Balassa a maga hasznára eladta, a megkérdezett tanúk pedig úgy, hogy felezett a katonákkal.

Ezt az utóbbit valószínűsíti Balassa naplókönyve, amit 1679-1680-ban vezetett. Makóval az élen 19 helység volt a birtokában a Körös és a Maros között. Jobbágypairól úgy nyilatkozott, hogy „szófogadatlan, rossz emberek azok, az törökben bízták el magokat”, másutt meg azt írta róluk, hogy „Rákóczi Ferenc biztatására nem akartak adózni, meg nem oltalmazhatta őket tőlem”. Megtorlásul Balassa Nagy István, Varga János és Győri Ferenc vezetésével egy csapat katonát küldött le jószágaira. Szerződést kötött velük: „Valamit azért az megnevezett jószágomban kaphatnak őkegyelmek és nyerhetnek, és az miben megtáncoltathatják őket, mindeneknek haszon fele enyim, az másik fele pedig őkegyelmeké.”

A megtorló hadjárat megtörtént. A szarvasi török őrség agája tiltakozott Balassánál, s a neki küldött válaszból tudunk meg egyet-mást az adószedés eredményéről. „Az makóiak esztendőbeli adajok kétszáz forint volna, mikor jóakaratokból megadták, s negyven szál darutoll. Mikor pedig reájok mentek katonáim, ezer tallért vettem egyszermind rajtok egynéhánszor, ezer tallérral tíz esztendeig érték volna be . . . Az mennyit nekem három-négy esztendő alatt fizettek,

beérték volna negyven esztendeig véle, de én is fele nyereségben fogadtam az katonákat, s kénytelen voltam ezzel. Férged nevű pusztám, ki Vásárhelynél vagyon, négy vagy öt tallérban megengedtem volna esztendeig. Soós Balás nevű katonám társaival együtt hatszáz tehenet hajtott egy órában azon pusztául. Divini [= divényi] váramba hajtotta, fele annak is az katonáké volt, fele enyim. Öt tallér hány esztendeig tölt volna ki, kétszáz esztendeig is beérték volna véle.”

Balassa jól számolt. A makóiak a maguk negyven forintját valóban tíz évig, a vásárhelyiek az évi öt tallért két évszázadig fizethették volna elrablott jószágaikból. De Balassa egy helyen álnokul hazudik, abban, hogy negyven forintért vagy öt tallérért ezeket a birtokait „megengedte volna esztendeig”. Mert ha igen, a gazdag makóiak ezt boldogan kifizetik és nem várják meg az egyik megtorlást a másik után. Mert azt Balassa sem tagadja, hogy az ezer tallért „három-négy esztendő alatt egynéhányszor” vétette meg rajtuk. Nem jogos megtorlás volt ez, hanem iszonyatosan magasra emelt adó erőszakos behajtása.

Ettől a katonai erőszakkal folyó adószedéstől rettegetek az adózók, és még valamitől. Attól, ha a török birtokos mellett nemcsak egy, hanem két vagy több magyar földesúr is belőlük akar megélni. Mert erre is volt példa. A feudalizmusban mindig voltak birtokperek, amikor több igénylő követelte magának a jószágot és jövedelmeit - miért éppen a birtoklást tekintve is zűrzavaros török területen maradt volna ez el?

A Tolna megyei Mányok község viharos éveket élt át a század közepén. Az események előzményeként tudni kell, hogy a falu - ahogy a legöregebb lakosok a bajok idején visszaemlékeztek - valamikor a nyitrai püspökség birtoka volt. A püspök Bucsáni Farkast tette meg ispánnak, akire évtizedek múlva is borzalommal emlékeztek az öregek: „oly gonoszul bánt velünk, hogy hajdúit alá küldte ide Mányokra, kínozta, vertek, taglotta, az kinek két vagy három forintját érték is, elvonták tőle”. A falu végső elkeseredésében panaszra ment Nyitrára. Végre beköszöntött a nyugalom, Bucsánit

leváltották, s helyébe Naszádi Mihályt küldték le Mányokra, aki mindenkitől megvédte őket. Egy háborús pusztítás idején azonban elhagyta a falut, s azután újra kezdődött a pokol. Előbb egy Rác Gergely nevű ember jött le hozzájuk magyar részre hódoltatni, azután újra megjelent Bucsáni. Ez utóbbi nemsokára meghalt, de halála előtt a mányokiakat Túrós Miklós figyelmébe ajánlotta, aki akkor hadnagy, később alkapitány volt Kis-Komár várában. Túrós azt állította, hogy Bucsánitól pénzen megvette a falut, s követelte az adót. Hajdúi segítségével évente háromszáz forintot vett meg rajtuk.

A falu helyzetében 1646 augusztusában fordulat következett be, s az eseményeket a fennmaradt levelek alapján innen tudjuk részleteiben is figyelemmel kíséreni. Pozsonyból levél érkezett a faluba, amelyben Péczai András kanonok közölte velük, hogy elnyerte a pécsi prépostságot, s királyi adományként a hozzá tartozó jószágokat, így Mányokot is. Kérte, hogy küldjék fel hozzá Pozsonyba képviselőiket megalkudni az adóról. Isten szolgájához nem illő keménységgel fenyegette őket: „Parancsolom, hogy ez mostani izenetemet és írásomat tréfának ne véljétek és parancsolatomat meg ne vessétek”, különben leküldi egy emberét, aki az ő akaratát majd „a ti fölötté igen nagy károtokkal végbe viszi”. (A levél aláírása: „Az ti jóakaró uratok Péczai András”).

A levélben még arról is értesítette a falut, hogy tud Túrós Miklósról, s az ügyet majd elintézi vele. Jobb lett volna, ha ezt nem teszi. Túrós dühöngő levelet küldött a falunak, amelyben szemükre hányta, hogy új urat mentek keresni. Megfenyegette őket, hogy ezért még megbűnhődnek. (A levél aláírása: „Az ti jóakaró uratok Túrós Miklós”).

Túrósnaak megmutatták a király adománylevelét, írtak neki a kamarától, de ő kitarott amellek, hogy amíg tőle Mányokot perrel el nem nyerik, addig ő a falut a magáénaak tekinti.

Hajdúi etől kezdve nem hagytak békét a falunak. Előbb csak fenyegetőztek, azután akcióba léptek. 1652-ben a következők történtek: a hajdúk a falu határában levő kerteknél rátámadtak az ott

lakó cigányokra, néhányat levagdaltak, néhányat pedig tizenhat lóval együtt elvittek. Rá nemsokára a szőlőhegyen levágták egy ember fülét, elfogtak a réten egy törököt, a falu közepéből pedig elvittek három rácot. Majd megint kint a szőlőben foglyul ejtettek egy gazdát és elhurcolták, útjukban azonban rajtuk ütöttek a törökök, kiszabadították a rabot, és elragadtak két hajdút. E kettőért bosszúból a többiek egy mányoki lakost karóba húztak, s megfenyegették a falut, hogy még négyet elvisznek közülük.

A mányokiak következő megmaradt levele 1655-ben kelt. Ebből kiderül, hogy Túrós hajdúi tényleg elvitték a négy embert, s jó szimattal akkor ütöttek rajta a bíró házán, amikor nála volt a török szubasi. A törököt magukkal vitték s még fenyegetőztek is, hogy elpusztítják a falut. A török földesúr három ember karóba húzását helyezte kilátásba, ha hamarosan nem váltják ki a szubasit. Túrós négy évi adót követelt visszamenőleg, hajdúi pedig százhusz forint patkópénzt. S hogy a fizetés még nehezebben menjen, Kismányokban jelentkezett egy harmadik magyar földesúr, Bartha Ferenc, s tizenegy jobbágy adójára rátette a kezét.

A következő, 1658-as levélből csupán annyi derül ki, hogy a falu Pozsonyba induló, adóvivő követeit visszafordulásra kényszerítették „az urak, rettenetes halállal, karózással, nyársalással fenyegetve”. Nagy újdonságot hozott viszont az 1660-as év. Túrós Miklós meghalt, s helyette már örököse, Túrós Zsuzsanna üzengetett a falura és „hét országi tolvaj hajdúkat fogadott” elpusztítására. Hamarosan bizonyosságát is adta, hogy keménységben méltó halott apjához. Még abban az évben elfogattott és Veszprémbe vitetett néhány falubelit, akiket ott a saját házában túszként fogva tartott. Az az utolsó hírünk Nagymányokról, hogy 1660 szeptemberében a pozsonyi magyar kamara utasította Zsuzsannát, hogy engedje szabadon a foglyokat és szüntesse meg a hatalmaskodást.

A mányokiak kálváriájának két évtizede alatt a pécsi prépost, aki mindezt talán akaratlanul előidézte, mélyen hallgatott. Csak évek múltán, már Túrós Miklós halála után válaszolt a falu 1655-ben küldött panaszos levelére, s ebben sem tudta Túrós halálhírén és

isten segítségével kívül jobbal biztatni sokat szenvedett jobbágyait. Pedig a falu húsz éven át csak az ő segítségével reménykedett, hiszen jobb oltalmazót nem talált. Ha tehetett, küldött adót, s mindig újra biztosította arról, hogy egyedül őt ismeri el jogos urának.

Még ha a mányokiak leveleibe foglalt nyomorúságnak csak egy része igaz is - hiszen lehet, hogy a közönyös pécsi prépost felrázására néha túloztak a panaszkodásban -, akkor is rájuk illik az a jellemzés, amit ők adtak magamagukról: „Mi, nagy nyavalyában, nyomorúságban levő és félelem alá vettetett, igyefogyott mányokiak”.

Közbenjárás és védelem

Az adókért folyó versenyfutásban nem pusztán a megszerzhető jövedelem volt a tét. Ha a két részre fizetett adók összegét vetjük egybe, azt tapasztaljuk, hogy a magyarok általában kevesebbet szedtek, mint a törökök. Nemcsak a hódoltság belsejében fekvő helységek, de még a határövezet gazdag mezővárosai is - Rimaszombat, Miskolc vagy Debrecen - sokkal nagyobb összegekkel szolgáltak a törököknek, mint a magyaroknak. Csakhogy míg a törökök Győr vagy Komárom megye falvaiban csak adót: jövedelmeket szereztek, addig a magyar nemesek a török területen ennél többet: befolyást is a szultán alattvalóinak mindennapjaira. Kapcsolataikat az elveszett országrésszel nemcsak az adózásban sikerült fenntartaniuk, hanem erre építve és ezzel párhuzamosan visszaverekedték maguknak a beleszólást a hódoltsági nép életébe.

A magyar befolyás olyan sokarcú volt, mint maga az élet. Ez természetes is, hiszen a magyarok - király, nádor, nemes, katona és meghódított paraszt - mind ugyanazt akarták: a törökök uralma alatt is lehetőleg mindenben megőrizni a magyarok világát. A meghódított lakosság célját már ismerjük: igyekezett magát önállósítani a törököktől. Urai is a maguk érdekeit követve őrizték a magyarok világát. Védték elveszett jobbjáyaikat a törökkel szemben, támogatták önállósodási törekvéseiket - de csak a törökkel szemben; mindezt azonban nem önzetlenül tették, hanem azért, hogy ők maradjanak a tényleges urak a hódoltságban. A magyar nemesség érdekei akkor is ott álltak a háttérben, amikor látszólag tisztán a hódoltsági nép érdekeiért harcolt.

Ebből a hadakozásból a királytól a kispapig mindenki kivette a részét. A királyi és az erdélyi diplomácia fontos kötelességének tartotta, hogy Isztambulban kieszközölje egy-egy erőszakos magyarországi főtisztviselő menesztését. 1568-ban II. Szelim szultán János Zsigmond panaszára váltotta le Haszán temesvári beglerbéget. 1576-ban Szokollu Musztafa budai pasa értesítette

Miksa császárt és magyar királyt, hogy a sorozatos panaszok miatt őrizetbe vette a szigetvári szandzsákbéget; vagy az ő, vagy utódja leváltásáról tudósít egy 1581-ben kelt levél. Az 1580-as évek első felében a szigetvárin kívül a pécsi, két egymás után való fehérvári, a szécsényi és a nógrádi béget is elcsapták. A leváltások sokszor sajnos nem jelentettek többet helycserénél. 1584-ben Szinán budai pasa értesítette Ernő főherceget, hogy menesztették a szigetvári béget és a gyulait nevezték ki a helyére, akire viszont az erdélyi diplomáciai szolgálat panaszkodott évek óta.

A 17. században teljesen elterjedt szokás volt, hogy a törökkel folyó, időről időre újra meginduló békealkudozások előtt királyi vagy nádori utasításra a megyei hatóságok felméréseket készítettek; 1676-ban Szabolcs megye nem is egy, hanem három ilyen vizsgálatot folytatott le. A török terület meg a határ mente településeinek előljáróit felrendelték a vármegye székhelyére, s ott apróra kifaggatták őket az elmúlt évek eseményeiről. Az iránt érdeklődtek, hogy a török mennyivel verte feljebb az adókat, hány embert rabolt el, börtönzött be, vagy esetleg ölt meg csatározások során, milyen veszteségeket okozott a holt és élő anyagi javakban. A begyűjtött adatokat a vármegyék összesítették és megküldték a királyság központi kormányserveinek, amelyek azután a tárgyalásokon e bizonyítékokra és panaszokra hivatkozva próbálták kíméletesebb bánásmódra, a korábbi megállapodások betartására szorítani a törököket. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a törökök is ugyanezt a taktikát követték. A török és a magyar hivatalok és főemberek levelezésének és a diplomaták tárgyalásainak nagyobb részét a kölcsönös vádaskodás, egymás jól felnagyított, viselt dolgainak felhánytorgatása tette ki.)

A vármegyék a vizsgálatok során felgyűlt tapasztalatokat nemcsak megrendelésre küldték fel Pozsonyba vagy Bécsbe, hanem a maguk jószántából és érdekéből is időről időre tájékoztatták az országos szerveket. A legjobb alkalmat az országgyűlések szolgáltatták erre, ahol a hódoltsági megyék követői a korban elképzelhető legnagyobb nyilvánosság előtt mondhatták el megyéjüknek a töröktől elszenvedett sérelmeit és követelhatték, hogy a törökkel

kapcsolatban álló állami szervek tegyenek meg mindent ezek orvoslására.

Hogy ezek az általánosságban mozgó, a törökhöz többszörös közvetítéssel eljutó tiltakozások milyen kézzelfogható hatással voltak a mindennapok gyakorlatára, ma már nagyon nehéz érzékelni. De jó néhány konkrét esetben eredményes volt a közbelépés. 1607-ben Ali budai pasa a magyar tiltakozás hatására leállította a barsi török birtokos, Bekir bég túlkapásait, s erős paranccsal utasította az esztergomi, a hatvani és a többi ottani őrséget a békeszerződésben foglaltak betartására. 1669-ben Csáky Ferenc főkapitány lépett közbe eredménnyel Hüszein egri pasánál egy hódoltságban élő nemes érdekében, akit kiváltságai megsértésével török törvényszék elé idéztek Egerbe.

A hódoltsági nép védelmét szolgálta a magyar hatóságoknak az a törekvése is, hogy valamelyes rendet szabjanak abban a szörnyű rendetlenségben, amit a katonaság garázdálkodása és az országot járó rablók fosztogatásai idéztek elő. A felismerés, hogy a garázdálkodók ellen meg kell védeni a falvak és a városok lakosságát, különben még erősebb lesz az adóalany pusztulása, először a magyar hatóságokban merült fel. S azzal is ők számoltak le előbb, hogy maguk nem tudnak hathatósan fellépni a közbiztonság helyreállítása érdekében, hiszen csak ugyanaz a végvári katonaság áll rendelkezésükre a rendfenntartás ellátására, amelyik az egyik fő garázdálkodó. Belátták hát azt is, hogy egyetlen lehetséges megoldásként a lakosság kényszerűségből már magára vállalt önvédelmét kell bátorítaniuk..

A felismerést két irányba tett határozott lépések követték.

A nádor és az ország főkapitányai értesítették a megyéket, hogy a kóborlók elleni védekezésre engedélyt kap a lakosság, az egyes vidékek és települések lakosait pedig újabb levelekben felhatalmazták erre. Persze nem korlátok és megszorítások nélkül. Az elfogott garázdák felett a magyarok nem engedélyezték az ítélezést: ha végvári katona került a védekezők kezére,

kapitányának, ha közönséges bűnöző, a vármegyének kellett a rendelkezések értelmében átadniuk.

A másik lépést a törökök felé kellett megtenni, hogy ők is engedélyezzék a lakosság önvédelmét. Azok mögött a török felhatalmazások mögött, amelyekkel az önvédelem kényszerének vizsgálata során ismerkedtünk meg, a kezdetektől fogva ott áll a palatínus, a nádor, mint közbenjáró és kieszközlő.

Ez derül ki Murtezá budai pasa 1628-ban kelt leveléből is, amelyben arról számol be, hogy „palatinus kedves úr barátunkkal arról is igen szép végezést töttünk”, hogy a szegénység fogja meg a kóbor és garázdálkodó katonákat, a magyarokat a magyar kapitányokhoz, a törököket a török várakba vigye büntetésre. Ugyanettől a budai pasától kapott szabadságot Kecskemét, Kőrös és Cegléd lakossága a csavargók és tolvajok üldözésére, az engedély ismét csak a nádorral való megállapodásra hivatkozott. Hasonló a jászberényieknek adott engedély 1637-ben, és az a szabadságlevél is, amelyet a körösiek 1665-ben kaptak a budai pasától.

Ahhoz, hogy a háborgatott lakosság élni tudjon a két oldalról kapott engedélyekkel, és szembe tudjon szállni a garázdálkodókkal, a pecsétes papirosokon kívül fegyverre is szükség volt. Ez különösen nehéz kérdés, mert sem a mohamedán törvények, sem a közfelfogás nem tűrhette, hogy a meghódított, hitetlen alattvalók fegyvert viseljenek. Ekkor is a nádor lépett közbe, hogy az engedélyt a török hatóságoktól kicsikarja. Már az 1645-ig nádorságot viselő Eszterházy Miklós sürgette, hogy a törökök engedjék meg a fegyverviselést a minden védelem nélküli helységeknél. A kérdés körül rengeteg huzavona folyt, a gyakran változó budai pasák, a birodalom másik végéről idecsöppenők, meg a magyarországi viszonyokkal már ismerősök a legkülönbözőbb módon foglaltak állást. Volt, aki tiltotta a fegyverviselést, csak „szántóvasat és botot” tűrt el a hitetlen parasztok kezében, volt, aki megengedte a fejsze és a fokos használatát az önvédelemben, ismét mások beleegyeztek a lakosság felfegyverkezésébe. Nyilván a magyar fél, s elsősorban a

nádor sürgetése is közrejátszott abban, hogy Pest megyében a 60-as években szabad volt a magyar parasztok fegyverviselése.

A kóborló katonákon és a rablókon kívül a hódoltság népe egy másik hívatlan vendégseregétől is sokat szenvedett, a váltságdíjuk összekoldulásán járó rabok zaklatásaitól. A magányosan vagy csoportosan járó, csörgő láncot vonzó rabok a háborús kor jellegzetes figurái voltak. A fogságba került katona érték volt, mert váltságdíjat jelentett. Kiért a családjá vagy tehetős pártfogója fizetett, ki földjét csapta zálogba és azon szabadult, akinek pedig semmije nem volt, kezes állítása után nekiindult az országnak, hogy váltságdíját összekéregesse. A nagyszámú kolduló rab etetése és segélyezése terhet rótt a várakhoz közelebb fekvő helységekre. Pest megye becslése szerint 1627 és 1641 között a megye lakosságának kb. 35 ezer forintja úszott el a rabok kiszolgálására.

A kolduló rabok megalázó helyzetükben is katonák maradtak, koldulásuk inkább erőszakos követelés volt, különösen, ha csoportosan jártak. Soha nem szűnt meg a panasz rájuk, s tőlük is oltalomlevelek százai próbálták védeni a lakosságot. A magyar hatóságok, elsősorban megint a nádor, ebben az ügyben is megkeresték a törököket. 1657-ben a nádor és a budai pasa megegyezésének alapján látták el a városi és falusi bírót olyan iratokkal, amelyek mentesítették a lakosságot a magyar és török rabok szállításától egyik helységből a másikba.

A magyar hatóságok megpróbálták védeni - ha nem is sok sikerrel - a hódoltság népét zaklatói ellen, s ezzel együtt azért is közbenjártak a törököknél, hogy ismerjék el a hódoltsági helységek önálló községi életét, s ha voltak, korábbi kiváltságait.

Legjobb példa erre Jászberény, s körülötte az egész Jászság helyzete. A jászok és a kunok lakóhelye a Mohács előtti Magyarországon kiváltságokat élvezett. Az itt lakók sem egyenként, sem összességükben nem bírtak nemesi jogokat, az államnak adókötelesek voltak, de valójában jobbágyok sem voltak, mert költözhettek, vámokon és harmincadokon adómentességet élveztek, és személyükben bárki ellen pert indíthattak. Saját igazgatási

szervezetük volt, lent a helységek, azok felett a jász és kun székek választott kapitányaival. Elkülönült jogszolgáltatási szervezetük volt - más bíróság elé nem is lehetett őket megidézni -, amelynek csúcsán a jász-kunok főbírája, a mindenkori nádor állt.

Amikor a nádor a Jászság szabad önvédelméről megegyezett a budai török szervekkel, egyben igyekezett belső önállóságukat, kiváltságaikat is elismertetni velük. A budai pasa 1637-es rendeletében már az olvasható, hogy a Jászság: Jászberény, Jászladány és a többi körzet lakosai „az ellenséges magyar királyság szabad korona-jobbágysai [a török szövegben is a magyar „korona” szó szerepel], akik a szokás szerint a magyar királyokat illető adóikat beszolgáltatják, az iszlám birodalma számára pedig megfizetik a dzsizjét - ezen túl azonban ügyeikbe egyik oldalról sem avatkoznak be”. S a Jászberényben fennmaradt nagyszámú török iratban nincs semmilyen utalás arra, hogy a török hivatalok beavatkoztak volna a Jászság maga irányította, önálló belső életébe.

S itt vissza is kanyarodtunk kiinduló pontunkhoz, ahhoz a megállapításhoz, hogy a magyar nemesség közbenjárása hódoltsági jobbágysai védelméért jórészt a maga érdekeinek a védelme volt. Közvetve azért, mert a sajátjának tekintett adófizető, a saját eltartói fennmaradásáért alkudozott. De a közvetlen érdekek is szemet szúrnak. Azért kellett a töröktől önállósítani a hódoltság településeit, hogy a magyar befolyás - már vetélytárs nélkül - könnyebben tudja újra hatalmába keríteni őket.

A törökök elismerték - az egyik egri helytartó figyelmeztette erre hatvani kollégáját -, hogy alattvalóik életéről az ellenfél is rendelkezhet, hogy az erről szóló magyar iratokat a török szerveknek tiszteletben kell tartaniuk, s hogy a szultán alattvalói bajaikkal és vitás ügyeikkel felkereshetik a királyi ország rész hivatalait. És szép lassan beletörődtek abba, hogy települések határvitáiba, városok belső rendjébe, birtoklási ügyekbe és vallási kérdésekbe ne szóljanak bele. Az akkori életnek ezek a nagyon fontos részei sorra visszakerültek a magyar nemesség ellenőrzése alá.

Ne a törökhöz!

A hódoltsági településeknek bőven voltak olyan ügyeik, amelyeket nem tudtak önállóan eldönteni. Nemcsak azért, mert évszázadok szoktatták hozzá őket, hogy ezekben a náluk hatalmasabbak ítéletére bízzák magukat, hanem mert az egész településeket érintő kérdéseket valóban nem oldhatták meg saját maguk. Ha egy vitás föld miatt viszály támadt két helység között, vagy kint a határban esett gyilkosságok tetteseit kellett a környék falvaiban felkutatni, miközben azok egymásra hárították a felelősséget, az ítéletet nem hozhatták meg az érdekeltek. Egy-egy nagyobb lélekszámú város katolikusai és protestánsai évtizedekig viszálykodtak a templom használatának jogán, s ezek a viszályok sem voltak házon belül megoldhatók. De ugyanez volt a helyzet akkor is, ha a város és vezetői, iparostestületek és városatyák perlekedtek egymással.

A török uralom első évtizedeiben ezeket az ügyeket az érdekeltek jobb híján még önként a török hatóságok elé vitték. Ők döntöttek települések közötti határvitákban Jászberényben, Debrecenben és Békésben is. A katolikusok és a protestánsok viszálya végigvonult a hódoltsági mezővárosok egész török kori történetén. A gyöngyösi templomperekben az 1550-60-as években tucatnyi török végzés született, s az első iratokból világosan kitetszik a rendelkező törökök értetlensége a számukra még felfoghatatlan felekezeti viszály iránt. A századfordulóig mégis ők jártak el ebben az annyira nem rájuk tartozó kérdésben is, mert a vallási harc még csak nagy néha talált utat a magyar hatóságokhoz.

Azért a magyar urak a királyi országrésről már a 16. század folyamán is igyekeztek bele-beleszólni a hódoltsági életnek ezekbe a kérdéseibe. 1559-ben kelt a Csongrád megyei Mártély lakosainak levele, amelyben megköszönték Nádasdy Tamásnak, hogy a gyulai várkapitány személyében olyan jó oltalmazót talált számukra. Bornemissza Benedek kapitány ugyanis eligazította a falu vitáját Hódmezővásárhellyel, és a szegedi Dzsáfer béget is rávette, hogy török részről is igazságos ítéletet hozzon. 1579-ben Forgách Simon dunántúli főkapitány küldött nagyon határozott hangú választ a

budai pasának. A pasa korábban tiltakozott az ellen, hogy a magyarok beavatkoztak a nagymarosiai ügyeibe és ott ítékeztek. „Maros, Istennek kegyelméből, szintén úgy az mi kegyelmes urunké, mint az ti császártoké - írta Forgách -, szabad minékünk is ott gonosztevő embereket megbüntetnünk.”

A magyar nemesség fő törekvése már ekkor is, s később is arra irányult, hogy féltékenyen őrzött birtoklási jogaiba és az ezekkel kapcsolatos kérdésekbe ne engedjen a töröknek beleszólást. Hogy ne a törökök döntsenek a helységek határvitáiban s ne ők kutassanak szökött jobbágyok után.

Eleinte itt is csak erőszakkal lehetett közbeavatkozni. 1579-ben a szondai vojvoda és illetékes kádi néhány kísérelővel kiszálltak egy közeli faluba „valami pör dolgából”, „valami határ jegyzeni”. Az egriek meglesték őket és éjjel rajtuk ütöttek, elfogták a kádit is, a vojvodát is. A rabokat a hatvani és jászberényi török katonák ellentámadása kiszabadította ugyan, de a kádi a következőkben bizonyára kétszer is meggondolta, hogy elmenjen-e határt vizsgálni. Két évvel később még erőszakosabban, még csúnyábban végződött egy török határjárás. A budai pasa utasítására és a peres falvak kérésére 1581 -ben kiszálltak a törökök határt igazítani. Az egriek meglepték őket és elhurcolták néhányukat. A törökök a falusiak árulására gyanakodtak s ezért néhányat „megbüntettek” közülük. Az egri kapitány bosszúból fejét vette néhány Egerben raboskodó töröknek, és a fejeket kis figyelmességként elküldte Budára. Nem kellett sokáig várnia a válaszküldeményre, amelyben magyar rabok levágott fejei érkeztek.

Ez is egyfajta szoktatás volt: beláttatni a törökökkel, hogy értelmetlen ilyen árat fizetni azért a számukra tulajdonképpen érdektelen ügyért, hogy két civakodó falu közül melyik kaszálja le a vitás rétet. A kivetett adót amúgy is behozza mind a kettő, hát ítéljenek a magyarok, kié legyen a rét. A török különben is csak ugyanazzal a módszerrel dönthette el a határvitákat, mint a magyarok: megvizsgálta, hogy régen melyik falué volt a vitás rét és annál hagyta. (Ahogy a budai pasa egy Hatvanba küldött, 1575-ös

rendelete ezt az elvet megfogalmazta: tizenöt évesnél régebbi ügyet szultáni engedély nélkül feléleszteni, ősi birtoklást megzavarni tilos.) Olyan ügyért vágassa le magát a kádi, ami az ő közbenjárása nélkül is megoldódik?

A kevésbé szelíd módszerekkel folyó szoktatás itt is eredményes volt. Száz évvel később, 1680-ban Haszán egri alaj-bég, a Heves megyei Vécs török földesura levelet küldött Fülek kapitányának. Megírta, hogy Vécs régóta perlekedik határai miatt a szomszéd faluval, amelyik állandóan elhajtja a vitás földről a vécsiek marháit. „Hogy az én jobbágyaim kárt ne valljanak, nagyságtok magyar szokás szerint igazi itassa el [a határokat] a szolgabíróval és tegyen igazat közöttük.” Két évvel később a nógrádi szandzsákbég Nógrád és Hont megye előljáróit kérte arra, hogy vizsgálják meg a határt Dejtár és Patak között. „Igazítsátok az hatalmas [török] császár földit az szeginség és hitetek által, az mint megesküdtetek, mind töröknek, magyarnak, szegülnek, boldognak.”

A száz év alatt sok minden történt. Többek között az, hogy a határkérdések eldöntése azokon a területeken, amelyeket a vármegyei hatóságok könnyebben elértek, gyakorlatilag teljesen az ő kezükbe került. De még a nehezebben elérhető, távolabbi vidékeken is érződött a magyar nemesség befolyása a birtoklással kapcsolatos ügyekre.

Pest, Pilis és Solt egyesült vármegye tisztviselői a 17. század közepére már úgy jártak-keltek és intézkedtek a Duna-Tisza közén, mintha a török ott sem lett volna. Már 1612-ben bejárták a Pest megyei Püspökhatvan és Györök közti határokat. 1628-ban a Tápió mellett folytattak vizsgálatot, két év múlva a Nógrád megyei Szécsényben és a Pest megyei Bödi pusztán. Négy év múlva Bugyi faluban találkoztunk velük, újabb négy év elteltével Dunakeszi határában. 1639-ben ismét Pest megyében, Némediben folytattak vizsgálatot, 1643-ban a Heves megyei Pásztón. 1647-ben, 48-ban, és három alkalommal 49-ben Aszód birtokosait és határait kutatták. A következő két évben a Kőrös és Cegléd közötti régóta vitás csemői pusztával foglalkoztak, ezzel párhuzamosan egy Komárom

megyéből átkerült nemes birtokairól, a Hont megyei Alsónyékről elszökött jobbágyokról, a Pest megyei Bag és Aszód, meg a Győrök és Püspökhatvan közötti határokról tartottak vizsgálatot. 1651-ből tizenhat megyei vizsgálat anyaga maradt fenn.

A megye tisztikara, az alispán, a szolgabírák és az esküdtek szorgalmasan dolgoztak és a legkülönbözőbb ügyekkel foglalkoztak. A későbbiekben tovább szaporodtak a tennivalók, és az ezekről fennmaradt írásos források is. Továbbra is a földbirtoklás kérdései maradtak a legfontosabbak és ezzel foglalkoztak a legtöbbet. Ebben hamarosan olyan egyeduralomra jutottak, hogy egyenesen megtiltották a hódoltság lakosságának, hogy földdel kapcsolatos ügyekben a törökhöz forduljon.

Az országgyűlés 1574-ben, 1575-ben és 1587-ben tiltotta meg az önkéntes behódolást a töröknek, 1622-ben és 1625-ben pedig a vele való szövetkezést. Az 1659-es 13. törvénycikk végül halált mondott mindenkire, aki határpereivel vagy egyéb ügyeivel török bíróhoz fordult. Az országgyűlés csak a már elterjedt gyakorlatot formálta országos törvénnyé. A nádor már 1629-ben megtiltotta a nagykunoknak, hogy panaszaikkal a törökhöz forduljanak. Nyitra megye 1654-ben kimondta mindannak megbüntetését, aki „az nemes vármegye igazétását megvetvén . . . török erejével akar tenni határok igazétását és jószágoknak egyéb dolgait. . . , hasonlóképpen az, ki töröknek való áruitatásában találtatik”.

Mivel a hódoltsági lakosság kényszerű kapcsolatban állt a törökökkel, s így néha adásvételi és zálogügyleteket folytatott velük vagy kölcsönökért fordult hozzájuk, a magyar szervek ennek tiltását illetve szabályozását is szükségesnek érezték. 1676-ban Heves megye - amelyiknek tisztikara egyébként ugyanolyan buzgalommal tevékenykedett a hódoltsági települések vitás ügyeinek eligazításában, mint Pest megyei társai - karóba húzás büntetése alatt megtiltotta, hogy birtokokat törököknek adjanak vagy zálogosítsanak el, hogy a már elzálogosított birtokokat tőlük megvásárolják, vagy adósság biztosítékául birtokot kössenek le nekik.

Teljesen világos és egyértelmű, hogy a magyar hatóságok a töröknek semmilyen, birtoklással kapcsolatos lépését nem tűrték el, s az ilyenek eredményét semmisnek tekintették. Ne tévedjünk: nem a török szultánnak azt a jogát vitatták el, hogy a meghódított területet javadalombirtokokul szétossza és azokról adót szedessen. Egy gyöngyösi lakosnak a vármegye megítélése szerint is adóznia kellett rétje vagy malma után a hódítóknak. De azt már tilalmazta, hogy a rétet vagy a malmot örökjogon eladja egy töröknek.

1656-ban Pest megye vizsgálatot tartott egy Böd melletti földről, amelyik állítólag a Sánta család tulajdona volt. A megkérdezettek mind azt vallották, hogy a ma élő Sánták egyik őse kapta azt birtokul a szultántól „kalauzi” szolgálatai jutalmául. S a tényhez lekicsinylően mind hozzátették: „az miben pedig az Sánta família bírta, az csak török adománya volt”, „az mint az Sánta família ragadozza, az csak török adománya”, „az mi pedig ebben Sánta famíliára néz, az csak török adománya, de egyéb jussa hozzá nincsen.” 1676-ban Heves megye törvényszéke karóba húzásra ítelt egy Gyöngyösön lakó nemest, mert az a magyar hatóságok tudta, beleegyezése és felügyelete nélkül, szabályos szerződéssel megvett (még csak nem is eladott!) egy szőlőt egy törökké lett, hitehagyott magyar asszonytól.

A vármegye azonnal lecsapott, ha a helységek török határigazítással rendezték el vitáikat. A lakosság annyira félt ettől, hogy inkább a török haragját vállalta, de megpróbálta az általa kezdeményezett vizsgálatokat megghiúsítani. Az 1650-es években hosszan tartó viszály tört ki a Pest megyei Szentlőrinc-káta és a jász Fényszaru között. A kátaiak ügyvédje kihívatta a hatvani béget. A fényszaruiak török földesura időben értesítette jobbágyait a bég kiszállásáról, s a falu bírása néhány bátor társával elment a béghez tiltakozni, akit dolgavégezetlenül, formálisan elzavartak a vitás határról. A határpercek eldöntésére általánosan az a módszer alakult ki, hogy a viszálykodók jó pénzért engedélyt szereztek a török hatóságoktól, s a vármegye tisztjeihez fordultak jogorvoslatért.

Az az ember sem számíthatott a magyar urak dicséretére, aki a töröknek végzett kémkedés gyanújába keveredett. Elég volt annyi, ha valakit a török parancsa levelespostásnak rendelt, s esetleg máris valamelyik magyar vár börtönében találta magát, ahogy az 1677-ben a jáász Szekeres Mátéval megesett. A „törökkel való cimborálás” is súlyos megítélés alá esett. 1640-ben Jászberényben történt, hogy Gyenes András földijét, Tóth Jánost családotul egri török rabságra vitette. A város az árulásért azonnal elfogta és a nádorhoz akarta vinni, de Gyenes útközben megszökött. 1672-ben a kecskeméti jegyző, Nyéki Gábor került többrendbeli súlyos törökösség vádjával Pest megye törvényszéke elé. Az egyik vádpont szerint a jegyző állítólag megkérte a szegedi agát, hogy anyósát, aki Szegeden lakott, fojtassa bele a Tiszába. Nyéki csak 1000 tallér (!) lekötésével tudta szabadlábra helyeztetni magát. (Talán ha az aga helyett a szolgabíróhoz fordul, olcsóbban szabadul . . .)

A vármegye szigorúan büntette azt is, ha a gonosztevők fölötti ítélezést a települések a törököknek engedték át. Részben ez a tilalom magyarázza azt, hogy a hódoltsági városok hatalmas összegeket fizettek a török hatóságoknak a bűnösök feletti ítékezés jogának megváltására. Mert ha takarékoságból lemondtak erről a jogukról, a vármegyének kellett nagy összegű büntetést fizetniük. Pest megye 1676-ban 500 forintra büntette a kunszentmártoniakat, amiért egy gyilkost a töröknek adtak át ítélezésre.

A vármegyék lassan az élet minden területére behatoltak. A törökösséget a presztízskérdésekről kiterjesztették az apró szokásokra is. Elrendelték azok büntetését, akik török módra öltöztek (ezt egyébként a törökök is tiltották), dohányoztak, vagy „hosszú üstököt” hordtak.

A török közigazgatás visszaszorulásával támadt űrt egyre inkább a magyar hatóságok szervező munkája töltötte ki.

Gyöngyös ügyeiről már teljesen magyar urai döntöttek. 1659-ben II. Ferdinánd király adott oltalomlevelet a városi jogokról, négy év múlva a nádor rendeletet adott ki a városi bíróválasztás módjáról. Ugyanez év szeptemberében Gyöngyös földesurai részletes

szabályrendelettel lepték meg városukat, amelyben a maguk módján elrendezték a felekezetek részeseését a városvezetésben (a reformátusokat kizárták belőle), meghatározták a bíróválasztás rendjét, a városvezetés feladatait, az adókiivetés módját, a pénzügyek kezelését. S hogy a megye se maradjon ki, ő ellenőrizte a város pénzügyeit és az előjárók elszámolásait, döntött a városvezetés elleni panaszokban, az előjárók és az iparostestületek viszályaiban.

Nemcsak Gyöngyösön volt ez így, a többi, töröktől önállósodott város is egyre nyomasztóbban érezte a magyar hatóságok, különösen a vármegyék ellenőrzését. A nádor és a megyék szigorúan meghagyták a lakosságnak, hogy üldözze a vétkeket, a rendbontókat és a korban súlyos megítélés alá eső káromkodókat. És büntettek, akár csak a török, ha a rendfenntartással megbízott helyi előjárók hanyagul látták el feladatukat. A jászberényi bírák kezéből megszökött gyilkos miatt a törökök 48 tallért vettek a városon. Pest megye egy elmenekült tolvajért 1000 forint bírságot rótt ki Alattyánra. A bűnüldözés megkövetelése mellett a megyék azt is előírták, hogy a súlyos vétkeket vagy nekik adják át a helyi bírák, vagy ha maguk ítélnék, előbb kérjenek megyei jóváhagyást. 1643-ban a halasiak elfogtak és engedély nélkül kivégeztek néhány tetten ért tolvajt - Pest megye törvényszéke azonnal eljárást indított a város ellen. Ugyanígy jártak a nagykőrösiek 1672-ben, Jászladány pedig 1000 forint büntetést fizetett 1666-ban, amiért maga jelölte ki a község határait. A megye igyekezett beleszólni a városi bíróválasztásba is - közbelépett például, ha senki nem akarta a tisztelet elvállalni -, s gyakran ellenőrizte a városi számadásokat.

A vármegyék e szervező munkájukat nagyobb részben a határ túloldaláról, a királyi országrészből végezték. A török területről kiszorult megyék a határ másik oldalán ütötték fel székhelyüket, Füleken a 17. században három megye, Pest, Heves és Nógrád tisztikara működött. De az ügymenet megkönnyítésére és a magyar hatóságok jelenlétének hangsúlyozására a hódoltság városaiban is tartottak állandó vármegyei alkalmazottakat. Ráckevén már 1608-

ban (tíz évvel korábban még kádi kormányzott itt!) bent lakott Pest megye egyik esküdtje. Az 1640-es évektől egy esküdt állandóan Vácott lakott, s megtaláljuk őket Kecskeméten és Nagykőrösön is.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a török hatóságoknak már-már szavuk sem volt a maguk országrészén. Elvértve a 17. században is előfordult török határvizsgálat (bár ilyenkor az érintett helységek rohantak a megyéhez engedélyt kérni), a gyöngyösi reformátusok is elmentek néha oltalomért Egerbe vagy Budára, ha a város belső hatalmi viszonyai már nagyon kedvezőtlené váltak a számukra. A Dunántúl és a Tiszántúl délebbi vidékeire pedig csak nagyon gyengén ért el a vármegye keze (bár Somogy és Békés megye is tartott néha vizsgálatokat).

De azért annyi bizonyos, s ez is nagyon sok, hogy a törökök a maguk területén erősen visszaszorultak. Országrészük északi sávján és a Duna-Tisza közén Nógrád, Heves és Pest megye hatóságai legalább olyan mértékben bele tudtak szólni a lakosság életébe, mint a terület papírforma szerinti urai, a törökök. És a Békésben vagy Baranyában gyengébben érvényesülő megyei befolyást sem kell lebecsülnünk, mert az, hogy egyáltalában fennmaradt, itt is megkérdőjelezi a török uralom szilárdságát.

A pásztói csata

A török korszakról nem lehet úgy írni vagy beszélni, hogy mindegyre elő ne forduljon a szó: katonák. Ők nyomorgatták a „szegény igyefogyott mányokiakat”, ők tartották a frontot rosszul ellátva, a kortársaktól egyszerre csodálva és rettegetten kétszáz éven át, ők rabolták ki a Gyöngyösre tartó vásárosokat - de mit tehettek más, hisz a rebellis magyarok letörésének részeként az 1670-es években őket lökte ki a végvárakból a Habsburg király kenyér nélkül az országutakra. Volt közöttük nemes, aki birtokait vesztette a török hódítással és volt szökött paraszt, aki a megnyomorító terhektől szabadulni inkább beállt a nyomorítók közé. Sok egymásnak ellentéteset, minden jót és rosszat el lehet mondani e kétszáz esztendő katonáiról. De valamennyien egyek voltak abban, hogy az

ország társadalmán belül külön társadalmat alkottak, a katonák félelmetes és számkivetett közösségét.

Nem mondunk újságot azzal, hogy a végvárok ellátása két évszázadon át nagyon rossz volt. Ezen a szomorú tényen mit sem változtat az, hogy az ország adott gazdasági és politikai helyzete okozta ezt, s nem kell bűnös nemtörődömséget, tragédiához vezető árulást kutatnunk mögötte. Az ország bevételei már a Mátyás király halálát követő évtizedekben sem voltak elegendők az akkor még rövidebb, déli védvonal fenntartására és megtartására. Amikor a törökök Nándorfehérvár elfoglalásával áttörték, majd a következő években teljesen megsemmisítették ezt a védvonalat, egészen újat kellett a helyébe létrehozni.

Az ország belsejében fekvő várak nem voltak korszerűek, miért is lettek volna azok? Kinek jutott volna eszébe a 15-16. század fordulóján hogy Kanizsa, Várad, vagy a messze északi Esztergom, Érsekújvár és Eger hamarosan végvárrá változik? Azok az idők is régen elmúltak már, amikor a háborúskodó főurak szabályos várostromokat vívtak egymás ellen. A várak főurak és főpapok lakhelyei voltak, egy-egy körzet gazdasági, társasági és kulturális központjai és csak mindezek után katonai védhelyek.

Amikor a déli védvonal elesett, kapkodva megindult az északabbra fekvő várak megerősítése. Néhány áldozni hajlandó főúr, egy-egy Perényi Péter, Török Bálint, Nádasdy Tamás, Bebek Ferenc, Mágocsy Gáspár, Kerecsényi László és Zrínyi Miklós munkája nyomán új, korszerűbb formát öltött Eger, Szigetvár, Kanizsa, Fülek és Gyula. De a nemesség és a főpapság elsősorban a királyra hárította a várhálózat korszerűsítésének és ellátásának a gondját, aki maga is arra törekedett, hogy a végvárok királyi kézbe vételével a honvédelmet, s általában az egész hadügyet az állam központi irányítása alá vonja.

Csak hogy a feladat ellátására a magyar királyság bevételei sem ekkor, sem később nem voltak elegendők. A szétdarabolt ország nem volt képes jóllakatni a háborúk feneketlen gyomrát, s a nemesség, amelyik a magyar parasztok adójából magának akarta a

nagyobb, az államnak pedig a kisebb részt biztosítani, még az elviselhető hadiadó kivetését és beszedését is részben elszabotálta. Az államnak jutó évi 1-2 forintos adókból nem lehetett országot védeni. Magyarország Habsburg királyait, mivel osztrák tartományaikat a magyar várvonal védte a törökkel szemben, elemi érdekük ösztönözte ennek megerősítésére. De sokat emésztő európai háborúik és örökös pénzzavaraik miatt Magyarországra nem tudtak eleget áldozni. Még a Habsburg birodalom fejedelemségeinek a török elleni védelemre felajánlott, hol bővebben folyó, hol meg csaknem teljesen elapadó segélyei sem tudták az államháztartás hadi kiadásoktól felbillent egyensúlyát helyreállítani. A bevételek csak arra voltak elegendők, hogy a török magától is lelassuló európai terjeszkedését Magyarország közepén megakasszák.

Háborús években a mezei hadak gyülekeztek, de nehézkesen, a várak épültek, de lassan. A végvári katonaság pedig hol megkapta zsoldját és ellátását, hol nem. Valamiből pedig élnie kellett, s rászokott arra, hogy a hódoltság falvaiból éljen.

Kezdetben volt a végváriak adószedése a török területen, s az állandó portyázások, lesvetések, rajtaütések, csatározások az ellenféllel. A magyar várak katonái nap mint nap bent jártak a hódoltságban, s látniuk kellett, hogy a törökök nem képesek eredményesen fellépni ellenük, megvédeni tőlük háborúk során szerzett alattvalóikat. A végváriak egyre magabiztosabban hajtották el a falvak határából az állatcsordákat, verték csapra a pincék hordóit, ürítették ki a gabonavermeket, és kényszerítették „ajándék”, megváltás fizetésére a szultán megrémített alattvalóit. Nemcsak a török őrségek portyázó tagjai szoktak rá az emberrablásra, hanem a magyar végváriak is.

Megindult a panaszáradat. A budai pasák tiltakozó levelekkel árasztották el a királyt és a legmagasabb rangú állami és katonai szerveket, s listákat állítottak össze a magyar végváriak viselt dolgairól.

Az 1640-es években készült az az összesítés, amelyet Eszterházy Miklós nádornak küldtek meg a végváriak garázdálkodásairól. A lista

két év legkiáltóbb törvénytelenégeit szedte 21 pontba. Csak néhány a felsoroltak közül:

a vázsonyi vár katonái a Tolna megyei Gyánt faluból ezer juhot hajtottak el és elhurcoltak velük három pásztort is;

a szécsényiek Baja mellől 30 állatot és velük két embert vittek fel magukhoz;

a nógrádi kapitány embereivel a visegrádi Haszán agán és 11 társán ütött rajta, amikor azok Nagymarosra igyekeztek, és elhurcolták őket;

a tataiak az óbudai favágók közül raboltak el két fiatalembert, később pedig három másikat a budai szőlőhegyekről;

a pápai és veszprémi katonák a Fejér megyei Cecét rabolták ki, hat parasztot megöltek, három asszonyt megsebesítettek, felgyújtottak egy házat, több mint 600 állatot hajtottak el, a többi rablott holmit pedig lopott szekereken vitték magukkal;

a végváriak menedéket adnak a csalóknak: az előző évben három fehérvári magyar kereskedő mohamedán mészárosoktól hitelben vásárolt 193 szarvasmarhát és hat lovat, s tartozásukkal, 1800 tallérral odébbálltak Győrbe; két ráckevei lakos 64 marhát vett 500 tallér adósságra két mohamedántól, egy harmadik csaló pedig Fehérvárott vásárolt 307 tallérnyi hitelért 42 marhát, majd ők is mindhárman Győrben találtak menedéket;

szécsényi katonák a Szegedhez tartozó Keresztúrról három rác jobbágyot hurcoltak el;

az Esztergom megyei Csolnokban a szentmártoniak levágtak egy esztergomi szpáhit, lovát és szolgáját magukkal vitték;

Esztergom és Vác környékéről divényi, bozóki és gyarmati katonák pásztorokat, öt váci lakost és egy csomó birkát hurcoltak magukkal;

Buda mellől egy belgrádi örmény 225 disznóját hajtották el a pásztorral együtt a tataiak és a komáromiak.

Van minden ebben a bűnlistában: állatelhajtás, emberölés, emberrablás, lopás, rablás, gyújtogatás, csalók pártfogása. És szó sincs arról, hogy a magyar végvárok katonanépe csak a várakból könnyen elérhető határvidéken dült volna. Ott portyázott a legnagyobb török őrsegek, a budai, fehérvári és esztergomi várak lábánál, s lent száguldozott Baja és Szeged környékén.

Joggal feltételezhetnénk, hogy ez a lista és a többi tiltakozó és panaszos török levél túloz, hiszen az ellenfél katonáinak a befekettítése volt a célja. De a magyar forrásokból az derül ki, hogy a törököknek nem kellett fantázia szülte rágalmakat kitalálniuk a magyar végváriakról, elég okot adtak ők a felháborodásra. A panaszos levelek gyakran visszatérő keserű vádjá, hogy az ellenséges török sem követ el olyan szörnyűségeket a keresztény magyarokon, mint a keresztény magyar katonák. Ezt még a tiltakozó törökök is a magyarok fejéhez vágják néha. A Veszprém megyei Csajág falu török birtokosa írta magyar földesúrtársának két falubeli elhurcolása miatt tiltakozva: „nem csudálnánk, ha mi cselekednénk, de úgy is szégyen volna”.

1668 kora tavaszán, Szent Gergely napja tájékán vér folyt a Heves megyei Pásztó városában. Szőcs Márton helyettes hadnagy és az alája tartozó gyalog hajdúk beszálltak a városba. A lakosok ellátták őket étellel-itallal, majd a katonák még vagy húsz köböl bort hozattak a bírakkal. Ez sem volt elég nekik, „dézsákkal és rocskákkal kezdték a város pincéjéből hordani a bort. Követeltek 16 szekeret és bocskoroknak való 3 ökör vagy tehén bőrt”. A bírának ezt sikerült 10 ökrösszekérre és egy tehénbőrre lealkudniuk. A hajdúk nagyobb része elment, Szőcs Márton néhány társával azonban ott maradt. Részegen szitkozódtak, keresték a bírót. Hatvani Ferenc, Heves megye alispánja így folytatta jelentését a történetekről:

„ . . . estvéli imádságra való harangozás tájban az napestig való szőlőmunkában elfáradt, hazamenő város népét verni, vagdalni, sebesíteni [kezdték], házak ablakin bélövöldözni; és az harangozót

is megvágván, s az bíró házára igazodván, és onnét az bíró istállójából ökreit kihozni, szekérben fogni akarván, és az bíró cselédjét s fiát is hivalkodtatván [= előhivatva] puskákkal döffelvén; sőt az városból kiment incattusokat (**Latin rövidítés az „in causam attractus” kifejezésből; jelentése „alperes, törvényre hivatott”.** **Itt a hajdúkat jelenti.**) magok segítségére visszakiáltván, és azok is megtérvén, annál inkább kezdték verni, vagdalni az város népét az kit hol kaphattak, . . . úgy annyira, hogy többen tizenegy embernél sebesítették és csonkították meg, kik közül hárman halálos sebben is fekszenek nyomorultul. Ezek mind meglévén, mégis azon nyomorult város lakosi fel nem támadtak [értsd: nem támadtak a hajdúk ellen], noha méltán megcselekedhették volna.”

A magyarázat, amiért a város védekezés nélkül tűrt: „... az kereszténységet és vérséget magok előtt viselvén, az vérről elbocsátották azon hajdúkat, várván megjózanodásukat”. Pedig azok rászorgáltak arra, hogy a pásztóiak nekikessenek, mert „az kereszténységnek nyilvánvaló ellensége, a török ilyen iszonyú kegyetlenséget azon város lakosin az ő értékre [= értécsükre, tudomásuk szerint] és emlékezetjekre nem cselekedett”.

A hajdúk csak a szomszédos Tar faluig mentek el, ott éjszakáztak. A pásztóiak másnap reggel néhány embert küldtek hozzájuk, hogy „adják ki azokat magok közül, kik okai voltak az ő kegyetlen actusoknak [— cselekedetüknek]. Magok is az sérelmes pásztóiak parasztvármegyét gyűjtván . . . felkelvén utánok nyomakodtak az hajdúkhöz küldött követeiknek avégre, hogy az kézben adandó személyeket . . . ide az büntetésre felhozzák.”

Itt, Tar mellett játszódott le a dráma második felvonása. Nézzük tovább az alispán jelentését:

„De nem hogy az hajdúk kiadták volna magok közül az Pásztón esett dolognak fő okait, sőt hittal megcsalván azon fölkölt parasztközséget, mint az nyilvánvaló ellenséget zászlóstul reájok rohantak és azokat vágták, lötték, sőt az harc után azon községnek üzéséből megtérvén az megsebesedett és ott elesett, rész szerint

már megholt testeket, rész szerint pedig holt elevenen fetrengett embereket is az földön oly kegyetlenül vagdalták és darabolták.”

Pásztó lakosai valóságos csatát vívtak a részeg és feldühödött hajdúkatonákkal. Különösen komisz, kirívó eset volt, folytatásul haditörvényszékkal Fülek várában, de nem egyedülálló.

A véres történet világosan megmutatja, mennyit ért a lakosok önvédelme, a parasztvármegye felkelése nagy csapatban járó, irgalmat nem ismerő fegyveresekkel szemben. Meg azt is, hogy a királlyal főkatonák, beleértve a katonai vezetőket is, milyen kevéssé tudták megregulázni a katonákat.

A Jászságnak adott kiváltságlevelek között csupán az 1655 és 1686 közötti évekből 20 olyan oltalomlevél maradt fenn, amelyik tiltja a katonaság garázdálkodását a Jászság településeiben, utóbbiaknak pedig jogot ad üldözésükre. A 20 levél közül néhányat a király, a legtöbbet a nádor és a magyar főkapitányok állították ki. Az oltalmazás és a felhatalmazás állandó ismételtetése nem hagy kétséget hatástalanságuk fölül.

Az egyetlen hatásos fegyver a fosztogató katonák megbüntetésére a haditörvényszék volt. Ha azonban ennek híre kelt, a bűnösök időben eltűntek, így ítéletüket távollétükben hozták meg, s ahogy akkor mondták, „levelesítették” őket. A levélben, amit a bíróság szerteküldött a megyéknek, felsorolták az elítéltek bűneit, s mindenkit felhatalmaztak elfogásukra. 1668-ban Csáky Ferenc főkapitány Szabolcs megyét is értesítette arról, hogy a törökkel kötött béke megóvása érdekében szigorúan büntetik a végváriak fosztogatásait, mert ezek bősztítik a törököket. Nemrég a szendrői katonák közül harmincegyet ítélték el és levelesítették őket. A főkapitány megküldte névsorukat és mindenkit felszólított elfogásukra. De még a levelesített katona elfogása sem volt mentes a kockázattól 1665-ben egy Kasza András nevű fosztogatót öltek meg üldözés közben a jászok, mert nem akarta megadni magát. Bátyja az egész vidék felégetésével fenyegetőzött.

S ez volt a katonaság elleni védekezés másik nagy nehézsége. Mert az még természetes, hogy csapatban járó katonákkal szemben a parasztok húzták a rövidebbet. De akkor is ők voltak a gyengébbek, ha egyetlen szál garázda katonát kellett megfékezniük. Mert ha ez a katona akkor éppen egyedül volt is, vésztjósuló szolidaritásukkal ott álltak mögötte katonatársai. A garázdálkodók néha még a várkapitányoknál is oltalomra találtak. A fülöpszállásiakat így fenyegette egy végvári katona : „ . . . ördög lélek, beste lélek, menj fel, panaszkodj az uradnak, mit gondolok veled, az magad jószágából, ha szintén megfognak is, eleget teszek hadnagyomnak, kapitányomnak egy-egy szál szíjat adok, az maga[d] tehene bőrén kiszabadulok, egy óráig sem fekszem az tömlőcben; sőt penig, ha szintén két vagy három embert megölök is, vannak jó paripáim, egyiket kapitányomnak adom, haláltul is megmentem fejemet, megveszem az ló árát duplommal rajtatok."

Ha ilyen történeteket és leveleket olvas az ember, zavarba jön. A fegyverrel adóztató és a védtelen polgárokat gyilkoló katonák sehogyan sem illenek bele abba a képbe, amit a végvári harcok hőseiről őrzünk magunkban. Azokhoz a végvári katonákhoz szoktunk, akiket Balassi Bálint énekelt meg a halhatatlanságnak. Melyik kép hamis? Vagy valami megváltozott száz év alatt?

A végvári katonaság a 16. század nagy háborúinak és várostromainak évtizedeiben állt dicsősége teljében. Amikor egy-egy nagy vár kitartásán megyényi területek sorsa állt vagy bukott, s még a kicsik biztos halállal végződő néhány napos ellenállásán is legalább annyi, hogy a támadók lassabban értek el a fontos várakhoz. Az óriási feladat óriásokat nevelt, egy-egy Dobó Istvánt, Szondy Györgyöt és Zrínyi Miklóst, s mellettük a névtelen hősök ezreit. Ezekről a katonákról csak a szépet énekelt meg a költő és őrizte meg emlékezetében az utókor. Pedig már ők is erőszakkal adóztattak, hiszen valamiből élniük kellett, s ennek során ugyanolyan törvénytelenégeket követtek el, mint száz évvel később született utódaik. Véren szerzett dicsőségüket azonban ezek az árnyak sem tudják elhomályosítani a tisztelgő emlékezetben.

A nagy háborúk és várharcok elmúltával megváltozott a honvédelem jellege és egész taktikája. Megállapodtak a frontvonalak, és a két szembenálló végvári láncolatban, meg a várakból kivette, az erdőkben bujdosva, látszólag tétlenségre kárhóztatva ott élt sok ezer, és a falvak pusztulása miatt egyre növekvő számú katona. A hivatalos békében is tovább hajszolták egymást, de ezek a csetepaték már nem voltak dicsőségesek, hanem sunyik és alattomosak. A korszak nem adott óriási feladatokat, és ezért nem nevelt óriásokat. Néhány kivételtől eltekintve Balassa Imréket és Szőcs Györgyöket nevelt, arra a feladatra, hogy nem a csatasíkon vagy várak bástyáin, hanem kiszolgáltató falvak határában, utak mentén lesben állva, a gyenge pontokat megkeresve irtsák, gyengítsék az ellenséget. S ebbe az is beletartozott, hogy az ellenfél alattvalóit nyomorítsák.

Ez is történelmi feladat volt, csak kevésbé látványos és a távolból nézve sem megnyerő. A magyar nemesek adóztatása és szervező munkája mellett a magyar végváriak szilárd és állandó jelenléte volt az a másik ok, ami miatt a török uralom nem tudott megszilárdulni a hódoltságban.

Két világnézet találkozásán

Az egymás mellett élő két világ ellentétei csak egyetlen területen, a kétféle kultúra és életfelfogás találkozásában oldódtak meg viszonylag békésen. Erőszakos, nemegyszer véres jelenetek itt is adódtak, az együttélés a felszínen mégis egyfajta összerázódást, összeszokást hozott, ahogyan örökké marakodó házastársak is lassan átveszik egymás szokásait.

A fenyegetett megtámadottak és a fenyegető hódítók, a keresztény Európa és a mohamedán Kelet egymásról való vélekedését és ehhez kapcsolódó érzelmeit bizalmatlanság és ellenséges elfogultság jellemezte, s ez természetesen következett a politikai és hitbeli ellentétekből. A 16. századi Európa vegyes érzelmekkel, leginkább mégis megrettenve fülelt a Magyarországról kiszűrődő csatazajra. A század első felében a kontinens nyugati országaiban

sem volt béke, de a török harcokról érkező hírek nem hagytak kétséget afelől, hogy keletebbre még nehezebb a helyzet.

A mai napilapok ősei, az egy-kétoldalas újságok és rölapok kitétek magukért. Leírásaik tele voltak rémhírrrel, szóban és rajzban vérfagyasztó eseményekről tudósítottak. Ezek a híradások ma sem annyira a történeteket idézik fel, mint inkább Nyugat-Európa félelem alakította elképzelését a törökökről. A rémhírgyártók leírásaiban a törökök mindenkit kiirtottak az elfoglalt városokban, ezrével mészárolták le a foglyokat, feldarabolták az elesettek tetemeit, a gyerekeket elevenen földbe ásták vagy karóba szúrták, tagjaikat levagdalták. 1526 szeptemberében egy német újságlap a következő kacsával ijesztgette olvasóit: a Mohácsnál győztes török sereg a Duna mellett észak felé vonult, s miután Budán minden élőt lemészárolt és felégette a Duna menti falvakat, Pozsony ellen indult. A pozsonyi polgárok „ezeregyszáz szüzet küldtek a törökök elé kegyelmet kérni. A törökök meg is hallgatták a kérést, de a szüzeket ott tartották a táborban és valamennyit meggyalázták; amelyikük pedig akarataknak nem engedett, azt leszúrták, úgyhogy majdnem valamennyi ott pusztult. Azután a török nagy erővel benyomult a városba, sokakat lefejeztetett, sokakat leszúratott és egész népével megszállotta a várost.”

Amikor idő múltával bebizonyosodott, hogy a török hódítás nem jelent közvetlen veszélyt Nyugat-Európa számára, és a franciák, itáliaiak, hollandok, angolok és maguk a Habsburgok is rendre kiépítették gazdasági és diplomáciai kapcsolataikat Isztambullal, a törökök európai megítéléséből is kikoptak a rémisztő részletek. Reálisabb, higgadtabb, sokszor tudományosan pontos munkák készültek a török birodalomról.

Magyarországon törökök és magyarok közvetlen közlelől ismerték egymást. Bizalmatlanságból és ellenséges elfogultságból itt sem volt hiány. De a kölcsönösen negatív ítélet nem valamilyen testetlen félelmen és gyermeteg rémhíreken alapult, hanem a közvetlen tapasztalaton, s ettől dühödebb is, szelídebb is lett egyszerre.

„Az török természet szerént mind hitünknek s mind magunknak ellensége” - írta Illésházy István Bocskainak, s ebbe a rövid mondatba tömören belefoglalta mindazt a megvetést és kétséget, amit még a török segítségre politizáló erdélyiek is éreztek a kiszámíthatatlan és félelmetes szövetségessel szemben. Mert „az török nem tartja meg hűségét és másnak országot nem vesz, társot nem szenvedhet”, szövetségesként is számító ellenfél marad.

Az egymásról való vélekedés nem is lehetett hízelgőbb egy olyan országban, ahol két évszázad állandó harca békíthetetlen ellenséggé tette annak résztvevőit. S ezt a politikai ellentétet a hit, a szokások, az egész kultúra és életfelfogás különbözősége tovább nagyította.

A nagyvezírral folyó 1605-ös tárgyalások idején Bocskai fővezérének, Homonnai Drugeth Bálintnak, bőven nyílt alkalma közlekedni a törökökkel. „Az kik isméri az türököket vélem együtt, azok tudnak ítéletet tenni rólok. Csuda nemzetség” - írta naplójában, és feljegyzett róluk néhány furcsaságot. A törökök szent emberét, az éneklő dervist még megmosolyogta: „Egy török, ki istenért mezítelen jár vala, kinek dervis vala neve, mint bömböle azon éjszaka kívül a sátoron, az hol ketten Illésházy urammal hálánk vala, . . . elég vigasságos vala.” De már a keleti étkezési szokásokon megbotránkozott, pedig abban az időben az európai királyi udvarokban sem ettek sokkal szebben. „2. Szept. Vendégeltem meg a pasát sok békekkel és főfő törökökkel, tatárokkal külső sátoromban - írta le naplójában. Ez szép vendégség vala, mert tállal ittak, és marták az étkeket, ha pedig egy, két s három rendbeli eleget ett, fölkölt, még más lusta tatár ült az más végére az asztalnak, ... és jóllakván egyik tatár az másik ködmönéhez törölte kezét és száját, azt közönségesen cselekszik; pogány a pogány.”

A pogány pogány marad, vélekedett magyar is, török is a másikról, s a fegyveres háborúskodást mindegyik az egyetlen igaznak elismert hit védelméneként fogta fel. A pogányság csalárd és megbízhatatlan, adott szava a sátáné, s így bármikor megszegi. „Ilyen goromba

fogási vannak e nemzetnek, hogy ugyan utálja az ember.” - írta a törökökről Tassi Gáspár, a nádor megbízottja a szőnyi béketárgyalásokon.

A törökök nem kevésbé megvetően nyilatkoztak a keresztény hitről. „Dőreségnek”, „bolond szokásnak” minősítették, a templomokat „a pokolbeli sátánok gyülekezőhelyének és a kárhozatos ördögök fészkének” tartották. A keresztényeket „gonoszcselekedetű és porba sújtott gyauroknak” hívták, s ha nem restellték a fáradságot, említésük után cifra átokformulát szúrtak, például ezt: „Átkozza meg őket Allah, a mindenható király, a végítélet napján!”

De a gyűlölködésnek nagyobb volt a füstje, mint a lángja. A törökök méla utálattal néztek a keresztény kultúrára és hitre, de nem vádolhatok különösebb vallási türelmetlenséggel. Nem minden máshitű volt a szemükben egyformán pogány, volt a keresztényekénél rosszabb helyezés is. A zsidók és keresztények szent könyveit ők is tisztelték, vallásalapítóikat, köztük Jézust, Mohamed előtt járó nagy prófétának tartották. Elvben úgy néztek a keresztényekre, mint isten elmaradott teremtményeire, akik valahol félúton megálltak az igaz hit keresésében; a gyakorlatban persze mélyen lenézték őket, ahogy abban a korban mindenki lenézte az eltartóját.

A katolicizmus és protestantizmus harcát közönnyel szemlélték, mert bár az utóbbi puritanizmusa egy fokkal közelebb állt hozzájuk, végső fokon mind a kettőt értelmetlennek tartották. A keresztény Európa felekezeti harcainak és vallásüldözéseinek korában azonban ez a közöny egyfajta támogatást és oltalmat jelentett: a magyarországi török területen a reformáció tanainak és terjesztőinek csak a fejekben és a lelkekben élő katolikus vallási nézetekkel kellett megküzdeniük, világi és egyházi hatalmasságokkal nem. A reformáció egyik első déldunántúli hirdetője, Eszéki Szigeti Imre 1549-ben így írt erről: „Itt a köznép megoszlik. Némelyek Krisztushoz ragaszkodnak, némelyek meg a pápához, s a pápaságot kézzel-lábbal védelmezik. Sok és kemény harcunk volt itt, de az Úr a török urak és kormányzók által csodálatos módon

megoltalmazott bennünket. Mert kormányzóik mindnyájan, és különösen jogtudósaik, akiket itt kádiknak neveznek, irányunkban minden másoknál inkább jóindulatúak.” A törökök „oltalmába” vetett reménykedés a 16. században odáig vezetett, hogy naiv és lelkes tervek születtek a mohamedánok protestánsná térítésére.

A törököknek az új hittel szemben tanúsított viszonylagos türelmére nagy szüksége volt a hódoltság népének. A reformáció mindenütt hatalmas kulturális missziót teljesített, de a török uralom alá került országrész szellemi életének fenntartásában egyenesen felbecsülhetetlen szerepe volt. Az idegen hódítás elsöpörte innen a szellemi és anyagi kultúra addigi művelőit és támogatóit, a nemességet és a katolikus papságot; az összeomlás után a protestánsok iskolái, nyomtatványai és prédikátorai őrizték és ápolták a magyar nyelvű kultúrát, és a kialakuló új határok ellenére is biztosították a szellemi összeköttetést a három részre szakadt ország egész területén. Az egyházi és nemesi mecénások feladatát a hódoltság magára maradt népéből a Dunántúl kereskedő polgársága és az alföldi állattartó városok tehetős gazdái vállalták magukra. Polgárosuló szellemi törekvéseivel, a kereskedő útjai során kitáruló világ iránti fokozódó érdeklődésével ez a réteg lett a hódoltsági kultúra vezető ereje.

A népes mezővárosok hamarosan a hódoltsági reformáció vallási, oktatási és irodalmi központjai lettek. A Duna mellett Tolna és Ráckeve, Baranyában Laskó és Pécs, Somogyban Kálmánca, a Duna-Tisza közén Kecskemét és Cegléd adtak otthont a hódoltság országos, sőt nemzetközi hírű hittudósainak. Ezeknek az örökké mozgó, az országnak hol egyik, hol meg másik végén felbukkanó és dolgozó reformátoroknak nagy személyes szerepük volt abban, hogy a török terület szellemi élete - legalábbis a 16. században - nem szigetelődön el Európától.

A hódoltsági reformáció története külön Vaskos kötetet igényelne, ehelyett néhány bekezdésben próbálunk utalni legfontosabb alakjaira és jellemzőire. Megemlékezni a mozgalom motorjairól: az európai hírű Szegedi Kis Istvánról, aki a Tiszántúltól Somogy

megyéig mindenütt szervezett, s amikor egy-egy állomáshelyétől megvált, lelkes követőket, jól működő iskolákat és művelt diákságot hagyott maga mögött; a ráckevei Skaricza Mátéről, aki európai tanulmányútja során született nagyratörő álmait, könyvnyomtatási és művészi terveit cserélte fel a ráckevei reformátusok lelki vezetésére, és segítette szülővárosát abban, hogy a 16. század második felében a hódoltság szellemi központja legyen; Sztárai Mihályról, aki Szlavóniában és Baranyában százhusz protestáns egyházat szervezett, s a korai magyar nyelvű irodalom gyöngyszemeiként hat históriás éneket és két drámát hagyott ránk - s éppen csak tisztelegni a kisebb nevű vagy éppen névtelen prédikátorok tömege előtt, akik a török területen a magyar kultúra őrzői voltak.

Szervező munkájuk a protestáns iskolák sorát hívta életre. A leghíresebbek, a tolnai, laskói, ráckevei, ceglédi iskolák az őket fenntartó mezővárosi polgárság igényeinek megfelelően nemcsak a reformáció eszméit terjesztették, hanem a gazdasági élet, a kereskedés viteléhez szükséges ismeretekkel is ellátták a felnövekvő generációt. Az iskolák könyvtárai megteltek a királyi Magyarország és Erdély protestáns nyomdáiból kikerülő, nagyrészt magyar nyelvű könyvekkel, amelyeknek hatására ugrásszerűen megnőtt az olvasók tábora. A hódoltság iskolái kapcsolatban álltak a sárospataki, debreceni és erdélyi főiskolákkal.

A szellemi fellendülés, ahogyan a gazdasági is, a 16. század jellemzője volt, s a következő, elszegényedő század ezt is megakasztotta. Tolna lakossága a 16. század utolsó évtizedeiben rohamosan apadt. Az iskola is hanyatlásnak indult, s a századvég háborús viharai elől 1600-ban Kecskemétre menekült. A csatazaj elülte után újra megindult Tolnán az oktatás, de a korábbi szintet nem érte el. Ráckevét elsöpörte a háború, lakói évekre pusztán hagyták a várost, s a visszatelepülők már soha nem tudták a szellemi élet korábbi pezsgését feléleszteni. A többi nagyobb hódoltsági városban is tovább működtek a prédikátorok és az iskolák, de kiugró személyiségek és alkotások nélkül. Erejükből a magyar kultúra ébren tartásánál nem futotta többre; a hanyatlással a

hódoltság szellemi kapcsolatai is beszűkültek a másik két országrésszel. A 17. században, néha csak rövid ideig kitarva, megjelentek a török területen a katolikus egyház, elsősorban a ferencesek és a jezsuiták újrászervezett iskolái is.

Elszigetelődés érződik a 17. században az anyagi kultúra alkotásain is. A háborús kor kevés emlékeknek kegyelmezett, így ma már nehéz ítéletet alkotni a török terület művészetéről. Viszonylag sok emlék maradt a kecskeméti ötvösöktől. Puritán igényű, de értékes alkotásaik bezártságot, s ennek eredményeként a hagyományok tudatos őrzését mutatják. A díszítőelemekben halványan megjelenik a török hatás.

A megelőző kulturális hagyományok és a vallás különbözősége azonban átléphetetlenül megszabta azt a határt, ameddig a két kultúra és a két mentalitás hatni tudott egymásra. A hatás felszínes volt és sokszor véletlenszerű, s az eredmények legtöbbje annyira esetleges, hogy alig több kuriózumnál.

Talán meglepő, hogy Balassi Bálint, a török elleni harcok vértanúja és szimbóluma, mennyire vonzódott a török dalokhoz. A magyar várakban raboskodó törököktől hallhatta őket, s amelyik megtetszett neki, annak a dallamára magyar szöveget írt. Megmaradt két olyan verse is, amelyekhez az ihletet török dallam és szöveg együtt adták. Ezek török dalok csaknem pontos magyar fordításai, a költő csak itt-ott igazította a verset a saját gondolataihoz. Hozzá hasonlóan ritkaságszámba ment a törökök között Pecsevi Ibrahim, a pécsi születésű, Magyarországon élő jeles történetíró. Levetkőzve az egyébként teljesen általános mohamedán előítéleteket, az eseményeket és a véleményeket felkutatni keresztény, köztük magyar történeti munkákat is felhasznált könyve megírásához. Valószínűleg nem tudott se latinul, se magyarul, s nem volt rest az őt érdeklő részeket lefordíttatni.

Az egymás iránti érdeklődés két olyan munkát eredményezett a 17. században, amelyeket ma is nagy élvezettel, egy távoli kor útikönyveiként forgathatunk. Az egyiket Harsányi Nagy Jakab írta és 1672-ben jelent meg Brandenburgban. A szerző a nagyváradi

gimnáziumban ismerkedett meg a török nyelvvel, külföldi egyetemeken tanult tovább, később a brandenburgi választófejedelem diplomáciai szolgálatában hét évet töltött a török birodalomban. Munkáját török-latin társalgási könyvnek nevezte, de sokkal több annál. A török nyelvtörténet kutatói számára értékes nyelvi emlék, az érdeklődő olvasó számára előítéletektől és negatív elfogultságtól mentes helyszíni tudósítás a törökök életéről és szokásairól. Harsányi Nagy Jakab török kortársától, Evlia Cselebitől maradt ránk a másik „útikönyv”. A törökök nagy utazója várvizsgáló szultáni biztosként és követségek tagjaként nemcsak a birodalmat járta be a Kaukázustól Buda váráig, de megörökítette a szomszédos államokban szerzett élményeit is, például követségük bécsi találkozását Lipót császárral. Munkájának Magyarországra vonatkozó részeiben egy mindenre fogékony, naiv gyermek lelkesedésével írta le aprólékos részletességgel és sok szépítő túlzással a várakat és városokat, a magyarok külsejét, szokásait és nyelvét.

A sárospataki vár kiállításán vagy két négyzetméternyi színes csempeborításon akad meg a belépő szeme. Darabjai a beomlott öregtoronyban, százados törmelék alól kerültek elő a feltárás során, a sokszögű csempelapok gazdagon színezett mintái mégis élnek, s a látogatóban felidézik az isztambuli szultáni szeráj termeinek ragyogását. A csempéket I. Rákóczi György fejedelem hozatta Isztambulból, s 1644-ben rakták ki vele az öregtorony termét, amit a csempékről attól fogva „bokályos háznak” neveztek. A pataki terem nem volt az egyetlen, Rákóczi még a gyalui várban, elődje, Bethlen Gábor pedig a gyulafehérvári fejedelmi palotában rakatott ki „bokályos házat”.

A Magyarországra kerülő törökök is találtak itt maguknak olyasmit, ami megtetszett nekik. Az egyik egri pasa az európai rangok bővületébe esett, s bár ez a török birodalomban ismeretlen és ezért értelmetlen volt, a „szultán titkos tanácsosának” titulálta magát. A budai Murtezá agának meg éppen a megvetett és eltiltott harangozás szokása tetszett meg. A kecskemétieknek kijárt egy

harangot azzal a feltétellel, hogy azt „az ü leikéért erősen megveressék”.

Mindez úri passzió maradt, még akkor is, ha a fontosabbaknak kultúrtörténeti jelentőségük van. Mélyebb irodalmi hatásokról nem beszélhetünk, méregdrága bokályokat is csak fejedelem vásárolhatott. Ezek egyedi esetek voltak, amelyek nem hagytak maradandó nyomot a két nép kultúrájában.

Volt néhány apróság, ami általánosabban, de megint csak felszínesen hatott. Elterjedt egy-két keleti gyógyszer, hímzéseken és ötvöstárgyakon jellegzetes keleti díszítőelemek jelentek meg, meghonosodtak török hangszerek és dallammotívumok, a 15. századnak már az európai divathoz alkalmazkodó viseletét újra átalakították a mozgásra, harcra alkalmasabb, könnyebb keleti ruhaformák. Hódoltságszerte elterjedt az olcsó abaposztó, a török birodalom szegényebb sorsú alattvalóinak egyenviselete. A magyar nyelv átmenetileg megtelt török jövevényszavakkal, a megszálló hatalom olyan szakkifejezéseivel, amelyeket nem lehetett más nyelven mondani. Egy részüket az átvevők addig gyúrték-alakították, amíg a magyar fül számára értelmes, vagy legalábbis jól hangzó szó nem jött ki belőlük. Így lett a Zülfikár névből Zöldfikár, a bölükbasiból bulyó pasa, a lánc jelentésű zindzsirből cöncér, az istállómestert jelentő emiri áhurból Imre úr.

A megmaradó ellentétek, az egymás mellett, és nem együtt élés nem engedte, hogy a két kultúra ennél mélyebben, változtatóan hasson egymásra.

Mérleg

A sokat emlegetett és sokat szenvedett mányoki jobbágyok egyik levelükben, megszakítva panaszáradatukat, boldog évekre emlékeztek vissza. Rövid békekorszak volt ez, amikor Naszádi Mihály volt az ispánjuk. „Itt lakott köztünk - írták -, az úzte el földünkről a hajdúkat, hogy még határunkban sem mert a hajdú jünni. Szubasánk, azaz vajdánk volt Pervána vajda. Ezek éjjel

nappal együtt lévén, úgy őrizték falunkat, együtt öttek, ittak, egymással barátságosan éltek."

Idilli kép: a falu magyar és török előjárója békés egyetértésben, a jóért való munkálkodásból kivirágzó barátságban oltalmazták a szegénység dolgos hétköznapijait. Ilyen példákból is össze lehetne gyűjteni egy fejezetre valót. Magyar és török urak „kedves úr barátomnak” tisztelték egymást, török és magyar várak között ajándékokat hordtak a küldöncök, a kölcsönös megbecsülést kifejező apró figyelmességeket: óbort, ízes gyümölcsöt és a korban nagyra tartott ínycségeket. Szomszédvárak török és magyar vitézei párviadalra hívták egymást, s a véres sebben elbukó vesztes halála előtt még elsuttogta az elismerés szavait legyőzője katonai érényeiről. Oldalakat lehetne megtölteni azokkal a kedves, barátságos megszólításokkal, amelyekkel levélváltó török és magyar urak illették egymást. A Csanádban telepítő alajbég így kezdte a magyar kamarához írt első levelét: „Én az hatalmas, győzhetetlen császár házában, Csanád várában gondviselő helytartó Ali alajbég, tisztösségös barátságot, szolgálatomat ajánlva Nagyságtoknak mint ismeretlen úr barátimnak, jó szöröncsés egészségöt kívánván az szent Isteniül."

A török korról történettudomány és szépirodalom sokféleképpen vélekedett és vélekedik, s az ítéleteknek ez a tarkasága nyilván még sokáig megmarad. A vélemények egyik véglete ezeket az üdítő színfoltokat hangsúlyozza, s a korszakot a párviadatok és az ellenfelet is becsülő katonabarátságok lovagkor ízű romantikájának jótékony ködébe burkolja. A másik véglet arra hajlik, hogy az ország minden baját, fejlődésbeli lemaradását a török uralomból eredeztesse, amelyik Mátyás király virágzó kultúrájú országát a gazdasági romlás és a barbárság mélységeibe vetette.

Mindkét felfogáshoz bizonyító adatok tömegét lehet felsorakoztatni. Az elfogulatlan ítélet meghozatalához, a korszak reális mérlegeléséhez sajnos nem használható a középarányos kiszámítására szolgáló matematikai szabály.

Barta Boldizsár debreceni szűcsmester és főbíró verses krónikát írt „Debrecen városának ... ez 1664-ik esztendőben esett minden dolgairól”. „Elöljáró Beszélgetést” is írt hozzá, benne ezzel a keserű sóhajjal: „Honnan várjunk külső segítséget, azt meg se gondolhatjuk. Nem igen bízhatunk mi a méltóságos főrendekben, mert azoktól megvettünk, nem vitézinkben, mert azoktól prédái tatunk, nem jószágunkban, pénzünkben, mert azoktól megfosztatunk, hanem az egy Istenben, mert az Úré a szabadítás.”

A krónika írója tömören és világosan fogalmazta meg a korszak tudatot nyomasztó és cselekvést zsibbasztó légkörét: a kiszolgáltatottság és a tehetetlenség érzését. Nemcsak az egyes embert, a városa sorsáért aggódó szűcsmester-főbírókat nyomasztotta ez, hanem az egész országot.

Magyarország közel kétszáz évre két nagyhatalom összeütközésének színterévé vált. A Habsburgok is, a törökök is, - itt védték birodalmuk belső területeit a másik támadásaival szemben. Mindkettőnek itt fulladtak ki az erői, s ezért a további hiábavaló erőfeszítések helyett inkább felosztották az ország területét. Több mint egy évszázados egyensúlyi helyzet jött létre, s a zsákutcából csak a 17. század végén nyílt kiút. Az erőknek ez a kiegyenlítődése, a kimozdíthatatlan egyensúlyi helyzet, minden kitörési kísérletet hosszú ideig kudarcra ítelt.

A török hódítás és a vele járó háborús pusztítás olyan időpontban érte az országot, amikor a többi kelet-európai országhoz hasonlóan amúgy is kezdett hátramaradni a fejlődésben előreszáguldó Nyugat-Európa mögött. A korszak nem kisebb kérdéstől volt terhes, mint hogy milyen mértékű lesz ez a lemaradás. A kérdésre az európai gazdaságba való szorosabb bekapcsolódással az ország belső erőinek, a saját maga járta fejlődésnek kellett volna választ adni, helyette azonban a török háborúk döntöttek. A kezdődő lemaradás nem írható a törökök rovására, mert az már az ő ittlétük előtt megindult, és Kelet-Európának olyan országai is szenvedő részesévé váltak, amelyek inkább csak hírből ismerték őket. Bizonyosak lehetünk benne, hogy török hódítás nélkül sem

kerültünk volna a polgárosuló fejlődés élvonalába. De azt már a török uralom okozta, hogy ez a lemaradás az elkerülhetetlennél nagyobb méretű lett.

A korszak e két nagy negatívumát, a politikai zsákutcát és a fejlődés lelassulását a legszebb török-magyar úrbarátság sem tudja ellensúlyozni.

Az egyensúlyi helyzetből eredő szétdaraboltság nemcsak politikai zsákutcát hozott, hanem tengernyi szenvedést és pusztulást is azáltal, hogy állandóvá tette az országban a háborút. A jövő, a szabadulás szempontjából mégis jobb volt ez a széttagoztság a vele járó véráldozatokkal együtt is, mintha az ország egész területe áldozatul esett volna a hódítóknak. Az elveszett országrész a török birodalom elégtelenül meghódított és berendezett végvidéki tartománya maradt, soha nem vált annak szilárd részévé. Így megmenekült attól, ami a Balkánon bekövetkezett: hogy a hódítók idegen, fejlődésképtelen társadalma őt is a maga mozdulatlanságához idomítsa. Mi még mindig épebben lábaltunk ki a nekünk jutott két évszázados török korból, mint a Balkán országai a maguk négy-öt száz éves alávetettségükből.

A megosztottságból következő kettős uralom, a kétfelé szolgálás és tőrés, irtóztatás teherként nehezedett az alul levőkre, a termelőkre. De ez volt az egyetlen lehetséges módja annak, hogy a magyar állam hatalma a török országrészen is fennmaradjon. A kegyetlen erkölcsű kor kegyetlen hatalmai között a kettős uralom kíméletlen rendje tartotta életben a hódoltságban a magyarok világát.

A törökök magyarországi uralma így végső soron két, egymástól alapjában különböző, egymással nem keveredő és egymásra csak a felszínen ható társadalom, két távoli világ ideiglenes együttélése volt. Csak mint pusztító idegen uralomnak voltak az ország életére súlyosan ható következményei, de mélyebb, a magyar feudális rendszert, az ország intézményeit és kultúráját alapjaiban megváltoztató-torzító hatása nem volt.

Irodalom

Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15-16. századi oszmán fogságról. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta **Fügedi Erik**. Bp. 1976.

Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Közreadja **Tardy Lajos**. Bp. 1977.

Mikes Kelemen: Törökországi levelek és misszilis levelek. Sajtó alá rendezte **Hopp Lajos**. Bp. 1966.

Fekete Lajos: Budapest a török korban. Bp. 1944.

Fekete Lajos: Szülejmán szultán. Bp. 1967.

Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970.

Káldy-Nagy Gyula: Szülejmán. Bp. 1974.

Lengyel Balázs: A török Magyarországon. Magyarország a XVI-XVII. században. Bp. 1971. (Képes történelem)

Makkai László: Pest megye története 1848-ig. Történeti bevezető a „Pest megye műemlékei” c. kiadványhoz. Bp. 1958.

Perjés Géza : Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965.

R. Várkonyi Ágnes : Török világ és magyar külpolitika. Bp. 1975. ,

Salamon Ferenc: Magyarország "a török hódítás korában. Bp. 1864, .» 1885.

Szakály Ferenc : A mohácsi csata. Bp. 1975.

Takáts Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII. század- | zadból. Sajtó alá rendezte **Benda Kálmán**. Bp. 1961.

Fehér Géza: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság koráról.
Bp. 1975.

Fehér Géza: Török kori iparművészeti alkotások. Bp. 1975.

Gerő Győző: Török építészeti emlékek Magyarországon. Bp. 1976.

Gerő Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon.
(Dzsámik, türbék, fürdők) Bp. 1980.

Időrendi áttekintés

13. század első fele a később oszmán-töröknek nevezett törzs betele

pedése Kisázsiába

1326 Brüssza elhódítása Bizánctól

1354 Gallipoli megszerzése

1360-as évek a magyarok első összecsapásai a törökökkel a Bal

kán félszigeten

1393 elesik a bolgár főváros, Tirnovo

1402 a mongol Timur Lénk Ankara mellett szétveri a szultán hadseregét

1402-1413 testvérháború a szultán fiai között

1443-1444 Hunyadi János téli hadjárata a Balkánon

1451-1481 II. Mohamed szultán

1453. május 29. Konstantinápoly (Isztambul) elfoglalása

1456 Hunyadi megvédi Nándorfehérvárt

1459 Szerbia végleges meghódítása

1460 a görög félsziget megszerzése

1463 Bosznia leigázása

1467 Szkander bég halála; a következő évtizedben Albánia is elbukik

1477 a krími tatár kánság török fennhatóság alá kerül

1512-1520 I. Szelim szultán

1514 az első hadjárat Perzsia ellen; Csaldiránnál a törökök szétverik a perzsa sereget

1516 I. Szelim közel-keleti hadjárata: Szíria és Palesztina meghódítása

1517 Egyiptom leigázása

1520-1566 I. Szulejmán szultán

1521. augusztus 29. Nándorfehérvár elfoglalása

1526. augusztus 29. a mohácsi csata

1529. szept. 26-okt. 14. Bécs sikertelen török ostroma 1532. aug. az újabb Habsburg-ellenes hadjárat Kőszegnél elakad

1534 Hajreddin Barbarossa meghódítja a birodalomnak Tuniszt

1534-1535 Szulejmán közel-keleti hadjárata: Irak meghódítása Bagdaddal

1541. augusztus 29. Buda eleste

1543 Szulejmán dunántúli hadjárata: Siklós, Eszter

gom, Tata, Székesfehérvár eleste

1544 Visegrád, Nógrád, Hatvan török kézre kerül

1547. január 19. az első béke a törökkel

1551 Fráter György kísérlete Erdély és a királyi Magyarország egyesítésére

1552 török bosszúhadjárat: Temesvár, Lippa, Szolnok és a nógrádi várak török kézre kerülnek; Eger sikertelen ostroma

1565 Málta eredménytelen török ostroma

1566 Szulejmán utolsó hadjárata Magyarország ellen:

Szigetvár, Gyula, Jenő eleste; Szulejmán halála

1568. február 17. magyar-török béke Drinápolyban

1571. október 7. az egyesült európai hajóhad Lepantónál szétveri

a török flottát

1593-1606 a „hosszú háború” (másik nevén a „tizenöt éves háború”) Magyarországon

1593 Fülek és egy sor kisebb nógrádi vár visszakerül magyar kézre

1595 Lippa, Borosjenő és egy sor más vár visszakerül Erdélyhez

1596. október 13. Eger eleste

október 26. a mezőkeresztesi csata

1600. október 30. Kanizsát elfoglalja a török

1606. november 11. a zsitvatoroki béke

1616. június 14. Lipppa visszaadása a töröknek

1615, 1618, 1625, 1627,

1642,1650 újabb török-magyar békeszerződések

1645-1669 török háború Kréta (Kandia) megszerzéséért

1656-1661 Köprülü Mohamed nagyvezírsége

1658 török és tatár pusztítások Erdélyben; Karánsebes

és Lugos újra török kézen 1660. augusztus 28. Nagyvárad eleste

1661-1676 Köprülü Ahmed nagyvezírsége

1663-1664 török háborúk Magyarországon

1663. szeptember 26. Érsekújvárt elfoglalja a török

1664. január-február Zrínyi Miklós téli hadjárata

aug. 1. a török sereg vereséget szenved Szentgotthárdnál

aug. 10. az előnytelen vasvári béke megkötése

1683. júl. 14-szept. 12. sikertelen török támadás Bécs ellen

1683-1699 felszabadító háború a török ellen

1686. szeptember 2. Buda felszabadulása

1699. január 26. a karlócai béke a Temesvidék kivételével az egész

ország felszabadulását szentesíti

1718.j úlius 21. a pozsarevád békében a Temesvidék is visszakerül

Magyarországhoz

A török szavak jelentése

aga, katonai parancsnok, a janicsárok élén pl. a janicsáraga

akcse, apró török ezüstpénz; a pénzügyi elszámolások egysége

aváriz-adó, a hadsereg ellátására kivetett állami adó

baksisy borraavaló

bég lásd **szandzsákbég**

beglerbég, a vilájetek élén álló kormányzó

bölükbasi, 5-10 katonából álló kisebb egység (**bölük**) tisztje

defter, pénzügyi jegyzék, adókönyv

defterdár (korabeli magyar szóhasználat **nazur**), a pénzügyek és a birtokügyek intézője **dervis**, mohamedán szerzetes

devsirme, véradó, a keresztény fiúgyermek begyűjtése a **janicsárság** utánpótlására

dzsámi, nagyobb mohamedán templom

dzsizje (másik nevén **harádzs**, korabeli magyar szóhasználat **császár adaja**), a nem-mohamedánokra kivetett fej adó **ej álét** lásd **vilájet**

emin, főként gazdasági ügyekkel (pl. adószedés) foglalkozó alsóbb rangú hivatalnok **harádzs** lásd **dzsizje**

hárem, a nők lakosztálya a mohamedán otthonokban **hász-birtok**, 1. a szultán saját kezelésében tartott birtok; 2. az évi 100 ezer akcsénál nagyobb jövedelmet hozó szolgálati birtok **imám**, mohamedán pap **iszlám**, a mohamedán vallás **janicsár**, zsoldos gyalogos

török bíró, akinek a hadsereg ellátásában és a közigazgatásban is fontos feladatai voltak **kánun**, **kánunnáme**, törvénykönyv **karazsia**, posztófajta

kazá, a török bíró, a **kádi** hivatali körzete, egyben közigazgatási egység is

kebáb, nyárson sült hús

kethüdá (rontott alakjai, amelyeket a magyarok is használtak: **tihája**, **kjája**, **tyája**), valamilyen magasabb rangú előjáró helyettese vagy titkára

korániskola (medresze), mohamedán vallásos főiskola **mecset**, kisebb mohamedán templom

mihráby a templomokban a Mekka irányába épített imafülke **minaret**, a dzsámik és a mecsetek mellé épített karcsú torony, amelynek erkélyéről a **müezzin** imára hívta a hívőket **móllá**, a magasabb rangú és jövedelmű kádik elnevezése **muszlim**, mohamedán

mufti, jogtudós, nehezen eldönthető jogi ügyekben írásos szakvéleményével segítette a bíróság munkáját **müezzin**, templomi alkalmazott, aki a **minaret** erkélyéről naponta ötször imára hívta a mohamedánokat **nagyvezír**, a szultán után a birodalom legmagasabb méltósága **náhije**, a közigazgatás legkisebb területi egysége **nazur** lásd **defterdár**

nuzul-adó, a hadsereg ételmezésére kivetett adó, pénzben és terményben is szedték

odabasi, a janicsároknál 2-300, a többi fegyvernemnél 5-10 emberből álló egység (**oda**) tisztje **padisah**, uralkodó, szultán

pasa, magas hivatali rang, Magyarországon a beglerbégek gyakran viselték

saslik, apróra vágott, nyárson sült hús

szandzsák, a közigazgatás középső területi egysége í

szandzsákbég, a **szandzsák** élén álló katonai és polgári vezető
szeldzsukok, török fajú nép, all. században Perzsiát, Kisázsziát és a Közel-Keletet magába foglaló birodalmat alapítottak **szpáhi**, könnyűlovas, aki szolgálataiért általában javadalombirtokot kapott

szubasi, a pasa rendfenntartó embere **tihája** lásd **kethüda**

tímár-birtok, évi 20 ezer akcsénél kevesebb jövedelmű szolgálati birtok

türbe, sírkamra, mauzóleum

vilájet (másik nevén **ej álét**), a közigazgatás legnagyobb területi egysége, élén a **beglerbég** áll ; , > v

vojvoda (korabeli magyar szóhasználattal **vcLjda**), tiszt a **szandzsákbég** mellett; a bég ítéletvégrehajtó, bündíj szedő embere **ziámet-birtok**, közép nagyságú javadalombirtok, évi 20 ezer-100 ezer akcse jövedelemmel

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda (81.0954), Budapest, 1982 íves offsetnyomás.
A szöveg monophoto eljárással készült Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné Műszaki vezető: Gonda Pál Műszaki szerkesztő: Radó Péter A borító- és a kötés terv Murányi István munkája Megjelent 30 000 példányban, 14,8 (A/5) ív terjedelemben, az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint